

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

University of Mysore.

Oriental Library Publications.

SANSKRIT SERIES No. 73

आपस्तम्बशुल्बसूत्रम्

कपर्दिभाष्येण करविन्द-सुन्दरराजव्याख्याभ्यां च सहितम्

THE
ĀPĀSTAMBA-SULBASŪTRA
WITH THE COMMENTARIES OF
KAPARDISWAMIN, KARAVINDA AND SUNDARARĀJA

EDITED BY
D. SRĪNIVASACHAR, M.A.,
*Professor of Sanskrit, Maharaja's College, and
Curator, Government Oriental Library, Mysore*

AND
VIDWAN S. NARASIMHACHAR,
Government Oriental Library, Mysore

MYSORE
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS
1931

PREFACE.

THE Apasthamba-Sulba Sutra forms the last* praśna of the Kalpa Sutra of Apasthamba which is divided into thirty sections or praśnas. This work deals with principles of a technical character applicable chiefly to the construction of altars for sacrifices and is an indispensable guide to students of Vedic sacrificial rites. It consists of six patalas divided into twenty-one khandas.

Three commentaries of this work are herein presented. The oldest of these was written by Kapardaswāmin. Karavindīya and Sundararājīya are the other two commentaries and they depend upon the oldest commentary. Sundararāja mentions his gotra and the name of his father. In the case of Kapardaswāmin, it may be stated that Sri Rāmānujāchārya who belongs to the 11th century A.D. mentions him by name. Kapardaswamin, who had become famous by the 11th century, may therefore be placed a few centuries before Sri Rāmānujāchārya.

The work of editing the Sulba Sutra of Apasthamba, was begun by my predecessor, Mahāmahopādhyāya Dr. R. Shama Sastry, B.A., PH.D., some years ago. He had prepared the press copy of the Kapardi Bhāshya himself. About half of the work was printed during his time. I continued the work after I took charge of the Oriental Library on his retirement. I may mention here that Pandit Srinivasa-gopalachar of the Oriental Library prepared the press copy of a large portion of the commentary by Karavinda and corrected some of the proofs.

---

* In the manuscript No. 15 described on the next page, the Sulba Sūtra is placed immediately after the Srouta Sūtra and the Dharma Sūtra follows the Sulba Sūtra.

This edition is based upon the following manuscripts —

- 1 A Grantha palm leaf manuscript This is Sundararajya commentary This copy is complete
- 2 A Grantha palm leaf manuscript This is Sundararajya commentary This copy is complete.
- 3 A Nagara palm leaf manuscript This is Sundararajya commentary This copy contains Sutras first and then the commentary This copy is complete
- 4 A Nagara palm leaf manuscript* This is Sundararajya commentary This copy contains Sutras first and then the commentary This copy is complete
- 5 A Telugu paper manuscript This is Sundararajya commentary This copy contains Sutras and the commentary This copy is complete
- 6 A Telugu paper manuscript This is Sundararajya commentary This copy contains only the commentary This copy is complete
- 7 A Telugu palm leaf manuscript This is Kapardi Bhashya This copy is complete
- 8 A Telugu palm leaf manuscript This is Kapardi Bhashya This contains Sutras in Nagari characters and the Bhashya in Telugu characters This copy is complete
- 9 A Devanagari paper manuscript This is Karavindiya commentary This copy contains Sutras and the commentary This copy is complete
- 10 A Kannada paper manuscript This is Karavindiya commentary This copy contains Sutras in abbreviated form This copy is incomplete
- 11 A Telugu paper manuscript This is Karavindiya commentary This copy contains Sutras in abbreviated form This copy is complete
- 12 A Grantha palm leaf manuscript This is Karavindiya commentary This copy is complete.
- 13 A Grantha palm leaf manuscript This is Karavindiya commentary This copy is complete.
- 14 A Nagari palm leaf manuscript This is Karavindiya commentary This copy is incomplete
- 15 A Grantha palm leaf manuscript This is Apastamba Sulba Sutra This copy does not contain any commentary This copy is complete.

[The above manuscripts belong to the Government Oriental Library Mysore]

16 A paper manuscript belonging to Mahadeva Dikshit Dandavati

MYSORE

Dated 20th December, 1930

D SRINIVASACHAR

नमो यज्ञाय

इदमिदानीं प्रकाशयामः शुल्वसूत्रं नाम व्याख्यात्रयोपेतं सूत्रप्रबन्धरत्नम् । शुल्वशब्दश्च संनाहार्थकः । यदाह—श्रौतपदार्थनिर्वचने (सोमणोपाहः) नागेश्वरशास्त्री (१५ पृ)—‘एतत् वर्हिस्सन्नहनं नाम शुल्वनामकम्’ ‘इध्मबन्धनार्थं इध्मसंनहनं शुल्वनामकं’ इति च (१६ पृ) । संनाहश्च सन्निवेशविशेषसंपादनार्थो घटनविशेषः । इत्थं च वेद्याद्याकारविशेषनिष्पादकघटनाविशेषादिनिरूपणपरमिदं सूत्रमिति अन्वयैव शुल्वसूत्रमिति संज्ञा प्रथते ॥

वेदाङ्गेषु परिगण्यमानेषु कल्प इति प्रयोगसूत्राणां निर्देशः । दर्शपूर्णमासादिप्रयोगविधिषु सूत्रेषु श्रौतसूत्राणीति व्यवहारस्तु श्रुत्या साक्षाद्विहितानां कर्मणां प्रयोगविधिपरत्वमादायः न तु तथैव तेषां नाम क्वचिद्ग्रन्थेषूच्यते । ‘हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते’ इति तेषां कल्पपदेनैव व्यवहारात् । अत एव स्मार्तप्रयोगसूत्राणामपि ‘गृह्यकल्पः’ ‘पितृमेधकल्पः’ इति कल्पपदेनैव व्यवहारो दृश्यते । ‘पुराणानि कल्पान्’ इति श्रुतावपि कल्पशब्दं इत्थमेव व्याचक्षाते भास्करमिश्रसायणाचार्यौ । ‘कल्पाः—कल्पसूत्राणि प्रयोगप्रतिपादकानि’ इति । इहाऽपि शुल्वशब्दस्य स्थाने कल्पशब्दपाठः कपर्दिभाष्ये दृश्यते (७ पृ. ४ पं ख पु. पाठान्तरं.) इत्थंच परिभाषाश्रौतशुल्वगृह्यपितृमेधरूपानेकभागवद्धेषु कल्पेष्वेव शुल्वसूत्रमपि काश्चित् प्रश्नरूपो भागः । स च प्रवाहतः पूर्वपूर्वपरमर्षिपरम्परागतमेव कल्पसूत्रं स्वयमधीत्य स्वाभिमतं संक्षेपं विस्तारं अन्यं वा कंचन

अवश्यापेक्षितं विशेषमादृत्य मुनिभिस्तथातथा कल्पमूत्रं प्रणयद्भिः
प्रवर्त्यमानोऽनुवर्तते, न तु आपस्तम्बोपक्रमेव शुल्वसूत्रप्रवर्तनम् ॥

कालवशाच्च उपदेशधारणपादवे हासमुपेयुषि परमर्षिसूत्राणां-
तराणां च इमान्यपि व्याख्यासापेक्षाण्यासन् । ततश्च तैस्तैः यज्ञ-
प्रक्रियानिष्णातैः स्वस्व सदुपदेशमालम्ब्य व्यद्वियन्त शुल्वसूत्राणि
भाविभ्यो यशानुतिष्ठासुभ्यः ॥

तेषु च व्याख्यातृषु कपर्दिस्वामी करवि (न्दाधिप) न्दस्वामी
सुन्दरराज- इति सुगृहीतनामान त्रयः प्रवृत्ते । तेषु कपर्दिस्वामी
समग्रस्यैव आपस्तम्बकल्पसूत्रस्य व्याख्याता । (स च नास्मामि
कालतो देशतो वा निर्णोत । पर तु) इहैव मुद्रापितस्य कपर्दिभाष्य-
युतस्य आपस्तम्बयज्ञपरिभाषामूत्रस्य प्रस्तावनात्, श्रीमद्रामा-
नुजाचार्यं वेदव्याख्यातु कपर्दिस्वामिनः नामग्रहणं कृतमस्तीति
श्रीमद्रामानुजाचार्येभ्योऽपि प्राचीनोयं सुप्रसिद्ध आसीदित्यव-
गम्यते । द्वितीयतृतीयौ व्याख्यातारौ करविन्दसुन्दरराजौ च न
कल्पसूत्रभागान्तरव्याख्यातृतया प्रसिद्धौ । नाप्येनयोर्देशः कालो
वाऽस्माभिर्निर्णोत । किंतु करविन्दः ग्रन्थारम्भे करविन्दाधि-
पेनेति स्व नाम निर्दिशति । यदि 'करविन्दाभिधेयेनेति' अत्रत्य
पाठभेदो नाद्रियेत तदा तन्नामनिर्देशस्येनाधिपशब्देन सोऽय
कश्चिद्राजा स्यादिति सभावयितुं शक्येत । तृतीयव्याख्याकृत्
सुन्दरराजस्तु—

कुशिककुलनिधेर्माधवार्यस्य यष्टु ।

पुत्रः शुल्वप्रदीप विवरणमधुना सुन्दरो निर्मिमीते ॥

इति स्वं नाम गोत्रं पितरं च केवलं निर्दिशति ॥

व्याख्यानां त्रैतासा मध्ये द्वितीय तृतीये एव नामतो निर्दिश्येते
मातृकयोः 'शुल्वप्रदीपम्' इति 'शुल्वप्रदीपिका' इति च । कपर्दि-
भाष्यस्य च नाम न ज्ञायते । अत एकस्याः पर नाम्नाऽनिर्देशं
नान्युचितं भावयद्भिः । तत्तन्नामपूर्वकव्याख्याशब्द एव तत्तद्व्या-
ख्यारम्भेषु परमस्माभिरादृतः ॥

एते च व्याख्यातारः प्रायो मूलार्थमुपपाद्य तत्र तत्र इष्टका-
करणादिविषये विमतिपरिहाराय स्वस्वपूर्वपुरुषपरम्परोपदेशा-
गताः कारिका उदाहरन्ति ॥

व्याख्यानवैशद्यं च सुन्दरराजकपर्दिस्वामिकरविन्दाधिपेषु-
त्तरोत्तरमतिशेते । परं तु कपर्दिभाष्यमेव इतरयोर्व्याख्ययोरव-
लम्बनमिति तद्वचनादेवावगम्यते—

करविन्दाधिपेनाद्य क्रियते भाष्यकृन्मते ।

इति—

. . . . भाष्यप्रभृतिषु कथितं विस्तृतं वीक्ष्य कृत्स्नम् ।

इति च । सुन्दरराजस्तु विस्तारासहिष्णुजनोपकारायैव संक्षेपेण
व्याख्यादिति 'विस्तृतं वीक्ष्य' इति वदन् सूचयति ॥

प्रकरणविभागः प्रतिपाद्यविभागश्च

अस्मिन् आपस्तम्बीये शुल्वप्रश्ने पद् पटलाः आहत्य एक-
विंशतिः खण्डाश्च सन्ति ॥

तत्र प्रथमे पटले अस्येयानायामः इयान् विस्तरः एवं
विहरणमस्य इति सामान्यतो मानमभिधीयते ॥

द्वितीये पटले दर्शपूर्णमासादिषु विशिष्य तेऽभिधीयन्ते ।
इत्थं च प्रथमद्वितीयपटलाभ्यां हविर्यज्ञविहरणान्युच्यन्ते । तृती-
यादिभिस्तु चतुर्भिः पटलैः सोमयागस्य साग्निचित्यऋतूनां च
अग्निश्चेत्रमानं इष्टकानां करणानि उपधानविधिश्चोच्यन्ते ॥

अस्खलितावधानसंपादनीये आमुष्मिकश्चेयस्साधने यज्ञकर्मणि
सुमहदेवोपकरोति शुल्वसूत्रम् ॥

अद्यावधि कुत्रापि मुद्रणप्रचाररहितस्य सव्याख्यस्य अस्य
शुल्वसूत्रस्य यथाशक्ति संशोधनेन मुद्रणेन च प्रेक्षावतां अवश्यं
भाविनमुपकारमाकलयन्तः श्रममिमं सफलयामः । प्रार्थयामश्च
यज्ञकर्मनिष्ठानां शिष्टानां सदाशिष्यः इति शम् ॥

इत्यावेदयिता,
सो. नरसिंहाचार्यः,
प्राच्यकोशागारपाण्डितः, मैसूरु.

एतत्सूत्रव्यवहृताः व्याख्यासु तत्रतत्र विवृताः

काश्चित् संज्ञाः दर्शयामः

अक्षण्यारज्जुः—सपाद आयामः (अक्षणेति निपातः कोणवाची) कोणगत-
रज्जुः—कर्णरज्जुरित्यर्थः.

अणू(कं)का—अणूकशब्दः पुरुषवतुर्थस्य वाचकः.

अपायस्य—अपकृष्य (अपसार्य)

अभ्यसनम्—उपरि क्षेपः (आधिक्यसम्पादकः क्षेपः).

अरत्निः—पुरुषस्य पञ्चमो भागः (पञ्चमभागीया इत्यप्यस्यैव नाम);

अरत्निः—सकनिष्ठिकः करः.

आयामः—आयामशब्दो विस्तारप्रतियोगिवचनः.

ऊर्वस्थि—पुरुषस्य षष्ठो भागः (षड्भागीया इत्यप्यस्यैव नाम).

करणं—क्रियन्तेऽनेष्टका इति करणं दारुमयम्.

तिर्यङ्गानी—तिर्यगवस्थिता रज्जुः (पादोनायामः).

त्सरुः—सर्वस्यामिक्षेत्रस्य दशमोऽंशः.

द्रोणः—अन्नाधारपात्रं (द्रोणशब्दो जलाधारस्य वाचकः दारुमयस्य सत्सर-
कस्य चतुरश्रस्य च).

निमित्तं—क्षेत्रकोटिज्ञानहेतुदशङ्कुः.

नियम्य—प्रतिमुच्य.

प्रधिकं—गमनाय प्रधीयते इति प्रधिकं; तच्च पार्श्वधनुः.

पिशीलम्—मुष्टिकृतोऽरत्निः इति केचित्.

पिशीलम्—प्रादेशः इति केचित्.

पिशीलम्—बाहोरन्तरालं इति केचित्.

पुरीषम्—जलाद्रा मृत्.

पुरुषः—पञ्चारत्निः (दशवितस्तिः) विंशतिशताङ्गुलयः.

पृष्ठम्—विमातव्यक्षेत्रस्य मध्यम् । तद्व्ययवेपु शोण्यंसपार्श्वव्यपदेशात् । यद्य
श्रेण्यंसुपार्श्वानां मध्यं पृष्ठं एवमिदमपि.

पृष्ठया--पृष्ठे भवा रेखा पृष्ठया.

प्रउगुम्—शकटस्य सुगमभाग (त्रिकोणभाग) शकटस्य पूर्वभाग

प्रतिमा—छाया (प्रातःकृति)

प्रादेश—प्रसारिते अद्भुतप्रदेशिन्यां इति क्वचित्

प्रादेश—द्वादशाङ्गुल्यारेषु विनास्तिप्रादेशयो विभिन्नाच्छब्दभेद इत्यन्ये

लक्षण—वमातव्यज्ञेनस्य कौटिल्यपरिज्ञानोपायभूत चिह्नम्

लेखासमर—लेखामम्पान,

विषय—चरणरथ (चारणरथ)

विहरणम्—निमानव्यवधादिज्ञेनस्य शोष्यसाना विविधमम्पादनान्शेद

विहारयोगा—अप्रयायतननिर्माणोपायमानरज्जादय

समाधि—वेद्यादेस्मम्यगरस्थापनम्

अङ्गुलसङ्ख्यापरिग्रहविशेषाः

तिलः	....	....	१४	अणवः
अङ्गुलः	....	....	३२	तिलाः
प्रादेशः	....	....	१२	अङ्गुलाः
वितस्तिः	....	....	१३	”
पदं	....	....	१५	”
अरत्तिः	....	....	२४	”
जानुः	....	....	३२	”
शम्या	....	....	३६	”
युगम्	....	....	८६	”
पुरुषः	....	....	१२०	”
अक्षः	....	....	४००	”

विषयानुक्रमः

विहारयोगंव्याख्यानप्रतिज्ञा	....	....	....	1
प्रमाणशब्दार्थनिर्णयः	....	....	....	7
चतुरश्रक्षेत्रसाधनोपायः तदुपपत्तिश्च	....	....	....	16
चतुरश्रावान्तरभेदानां साधनानि	”	....	....	41
चतुरश्रे मण्डलसाधनोपायः	”	....	....	49
मण्डले चतुरश्रसाधनोपायः	”	....	....	51
दक्षिणाग्रयायतनाविहारयोगः	”	....	....	65
दार्शिकवेदिविहरणम्	”	....	....	70
सौमिकवेदिविहरणम्	”	....	....	75
महावेदिप्रमाणम्	”	....	....	83
सौत्रामणीवेदिविधिः	”	....	....	83
आश्वमेधिकवेदिविधिः	”	....	....	86
निरूढपशुबन्धवेदिविधिः	”	....	....	92
रथपरिमाणविधिः	”	....	....	95
सौमिकोत्तरवेदिविधिः	”	....	....	98
पदादिमानार्थकशब्देषु प्रसिद्धयनुरोधविधिः	”	....	....	101
सदोमानविधिः	”	....	....	104
उपरवमानविधिः	”	....	....	107
गार्हपत्याचितोर्विधिः धिष्यविधिश्च	”	....	....	115
साम्निचित्येषु ऋतुषु विहारयोगविशेषाः	....	....	....	125

आपस्तम्बशुक्लसूत्रतद्व्याख्यापाठभेदाः

पृ.	प.	
2	4	तत्कलान्तरतो
"	5	समापयेदित्येकम्
"	6	"
"	"	स्वात्योरन्तरेणे
"	10	तत्र जलेन तं
"	11	रज्ज्वा मूलं
3	1	भूतये
7	5	निधिर्माधवा
8	13	दक्षिणाऽपसार्य
14	2	निरञ्छ (अयंभेदः सर्वत्र ग्राह्यः)
15	4	प्रचीना
"	"	निहिता भवति
"	7	येषा
"	9	भागेष्वतीतेषु
"	10	तेन
"	19	खल्विमां
"	19-20	न जहति तासां
"	20	सन्दर्शनेनानुमापयेदि(एवंबहुत्र)
"	23	समे शङ्कुं
16	15	आगन्त्वर्धेन चिह्नाय भागो नात्र
20	20	प्रमाणमभ्यस्य
21	3-5	रायतने चतुररात्रिमात्रे द्व्यरत्रिज्यरत्रिमात्रे च लक्ष्णामिति । व्याख्यातमिति

पृ	प	
21	7-10	दृष्टाया समपृष्ठयायामान्तु रज्जुमभ्यसेत् । अभ्यासार्थसमानाया यावन्तोऽशास्महाधिका ॥ अभ्यास त चतुर्धा मभुज्यैकोनिते चिह्नं कुर्यात् । सैकागस्त्वायाम कर्णास्तिर्यक्त्रिंश आयाम ॥
"	15	चतुरश्राच्च न परिगृह्यन्ते ।
25	20	मन्निदानम
27	11-12	मानस्य तिलवर्ग — त्रीणि
28	5	कृत्वापि
29	6	णास । पूर्वस्मात्पाशमुन्मु
33	3-4	समस्येति चात्रापि संग्रह्यते । समस्यद्विकरणा ।
34	6	तस्याप्यप्रिगेपं प्रमाण ।
"	7	पुनरर्धमागमयेत्
"	9	प्रतिमुच्य मध्यमलक्षणैः
"	12	तेनैत्रोदगपमार्य उत्तरा श्रोणिभ्रायच्छेत् ।
35	12	अन्त्ययो
"	16	,
36	5	रज्जु करोति ।
38	19	त्रिकरण्या
41	12	न्धिनं दीर्घचतु
"	17	पुरुपमात्रं दीर्घचतु
"	18	पष्टिद्विंशताङ्गला
42	7	छिन्नया चतुरश्रे कृते
43	8	पञ्चतिलाविके चा पच्छि
"	11	तथा स्वयमेव
"	"	यथास्वमेव
"	12	रज्जु करोति सा चतुष्क
"	15	चतुष्करणी छिन्ना
45	19-20	पार्श्वमानी इतरा पुरुपमानी
"	20	यत् क्षेत्र पृथग्भूते

पृ.	प.	
46	8	ताभ्यामागन्तुना
47	8	पार्श्वमानीमितरां च पुरुषमात्रीमपच्छिद्य
„	10	समचतुरश्रः आगन्तुः
49	20	अवधार्य तत्र लक्षणम् ।
„	12	तत्र उत्तरं हित्वा
50	6	तावदागन्तुं
51	15	तावत्प्रायेण पार्श्वेष्व्वा
„	20-21	व्यासं समं पञ्चदशधा
52	9	सूत्रकारदर्शनेन
53	11	विष्कम्भार्धवर्गितमेव
„	18	करण्यास्सार्धाश्चतस्रो
54	2	पूर्वोक्तमानीतं
„	8	वा त्रिंशत्त्रिंशतांशं
„	11	त्रिगुणाच्छतात्त्रयस्त्रिंशच्छतभागं स विष्कम्भः ।
„	12	त्रिंशत्त्रिंशतांशकं
55	10	चतुरश्रमादेशादन्यत्
„	12	त्युपरवादि ।
56	17-19	त्रिभिर्नव
„	„	नवचतुरश्राणि भवन्ति । तथा
„	„	त्रिभिःकृते नवचतुरश्राणि भवन्ति । तथा
57	12	पञ्चप्रमाणान् पञ्चसङ्ख्यायुक्तान् करोति ।
59	4	सपादः । तेन
„	„	तेन सपादौ द्वौ
„	6	पुरुषांत्सपादान्
„	19	द्विप्रमाणायासपादपूरणत्वात्
„	15-16	अतस्तामपाकर्तुमाह—
„	„	अर्धस्य द्विप्रमाणादायामाः पाद
60	1	द्विप्रमाणं पुरुषमात्रं ।
„	„	तदानीय पादानां पूरणं यतः ।

पृ	प	
63	8	मपरिमिते (वा)
"	10 13	श्रूयते यावता वा चक्षुषा
65	3	प्रक्रमेप्यिति
"	4	सार्ववर्णिकी श्रुति
"	7	दण्डाद्रीना प्रतिषेध
"	8	द्वादशप्रक्रमेति
66	5	गाहंपत्यस्य पुरस्तात्तस्येव
"	16 18	आगन्तु । यदि षोढा तदा
"	19	आगन्तुना सह विद्वृतीये माश्रूदिति
67	3	तृतीयप्रक्रमे विस्तारायामानि
"	4 5	उत्तरस्यां आहवनीत्यपिले
"	9	दक्षिणाग्ने प्रयोग उच्यते
70	1	दक्षिणत आयतनम् ।
"	3	धिष्णियान्मण्डलं
72	15	त्रिभागोना वा
73	2	तिर्यङ्गान्यामप्येधं
"	3	प्रतिमुच्य लक्षणेन पश्चादप
75	1	पुरस्ताच्च पाशं नियम्य
77	4 5	मातृशौ । षोडशसु यद्दशङ्कुरक्त तस्मिन्
79	18	त्स्य घृष्टि व्याख्याता ।
"	18-19	अग्निचित्ये तु
80	4	दिन्या तस्य
"	15	भिस्त्रिरभ्यस्ताभि
80	14	पञ्चदशिकया पञ्चविंशिकया च
81	2	त्रिरभ्यस्ताभि
"	19	पर्दत्रिशिकादिभि
83	12	छेदरहितान्येन भवन्ति । सञ्छेदानि त्वन्यानि
"	19	पदप्रमाणानि प्रक्रमप्र

पृ.	प.	
83	22	तिर्यगित्यरत्निमानं
85	2	दक्षिणस्मादन्ताद्वादशसु
"	8-9	(पङ्क्तयोः स्थाने)—चतुरश्रा भवति तथा भूतायां गणयेत् ।
"	12	पाशुकयो
"	19	अष्टदशिकेति
"	"	न्यौ । अष्टिकापुरस्तात्तिर्यङ्गानी द्वौ
86	3	नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य पञ्चकेन
"	9	निपात्य छेदं विप
"	"	पूर्ववत् । प्रेषिते नवद्वा
88	8	त्रिकोणमञ्जसा
"	11	स्संवर्गेण कृते
"	"	त्रिंशतो विपमवर्गः
"	15	ग्रहणम् ॥ त्रिकरण्या +
89	12	इति यदा निरूढः
92	8-9	आहुः । रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यङ्गानी
93	11	त्यङ्गुलं वा ॥
94	17	पश्चाद्गुलमष्टार्धतिलाश्च
"	20	तृतीयमेव लक्षणमुच्यते ।
"	"	प्रक्रमं माभूदिति
94	21	बाह्यच्छिद्रपर्यन्तपक्षे
95	7	रथेषाप्रमाणमेतत् अष्टाशी
97	21	अन्ये तु युगं
98	3	पशुबन्धवदेवेयम् ।
"	14	दशारत्निरञ्जाः पाशौ
"	16	केचिदिच्छन्ति । तन्नः आज्यं
99	13-14	शौल्वेन पश्चाच्छा
100	16	पशपदायाममेव मानं वेणुवत् । केचित् स्वतन्त्रं

वृ	प	
101	15	लक्षणेनोक्तेन (मार्गेण) धर्मेण ।
103	17	एषु मानार्थेषु
104	2	अहीयसी
"	7	पञ्चमयो श्रोण्यमान्नि
"	9 10	भातव्यमिति सदसदश्रुति । करणमुक्तम् ।
"	15 17	निहन्यात् । सदस आयाम ।
105	2 3	हविर्धानेन पञ्चमान
"	4	ग्राह्य अपेक्षितत्वान् ।
"	5	स्तार दशायाम
"	7	गपसायं दशप्रक्रमे
"	11 12	एव त्रिशङ्कुना वा
106	24	प्रक्रमेण माने अष्टादशरत्नि ।
"	25	प्रयोगकाल एवांक्त
110	19	तत्कोणा पञ्चमोनेषु
"	22	आग्नीध्रमार्जालीर्या
111	1	पष्टे शङ्कौ हविर्धान पञ्चके सदिपञ्चमे ॥
"	14	शम्या सर्वत्र चात्यालो
114	2	धैर्य्यायामेन मण्डल
"	17	चतुर्धा सम्भुज्य
115	7	भवति तथेतरत्रिभिरप
"	14 15	सयोजयत् । चतुरश्रे नैष्टुमा
"	16	नत्र द्वादश एकत्रिंशति
116	6	मण्डलाया सृष्टे देहान्
120	6	चतुरश्रार्धेन सविशेषेण
"	14	प्रच्यन्त तु त्रिकोणम् ।
"	15	पद्त्रिंशतिर अष्टात्रिंशति तिलद्वयोत्त
127	3-4	एतद्द्वयस्याम नत्रतिलेन
"	16	सपञ्चतिल तदनुर्वि
"	17	लाक्षर । मार्ज

पृ.	प.	
127	18	शाङ्गुलं धनुरिव
130	8	चतुरश्राणि आत्मना सह ।
”	12	करोति । उत्तरेण वा? उत्तरतश्चो
135	8	वितस्त्येच्छन्
136	5	प्रादेशेन वृद्धेः पाक्षिकत्वमेव ।
”	6	यदेतदिष्टकानामष्टा
”	12	उदगायताः पश्चाद्दश ।
”	13-14	ताभ्यामुत्तरदक्षिणेऽर्धेष्टके
140	4-5	च्छानि सप्तविधवाक्यशेषत्वात्सप्तविधमग्निं प्र- कृत्य किमिति
”	20	सप्तविधे सप्तस्वर्ध
”	15	इति कृत एतल्लभ्यते ।
141	8	आकृतिविशेषस्याश्रुत(ति)त्वात्
”	17	करोति । मध्ये तृतीयं । तयोर्मध्ये ।
145	21	चतुर्दशाङ्गुलयो दशतिलाधिकाः ।
146	20	वेदैकादष्टभिः पुरुषै
147	10	अथवा यावन्तोऽग्नेः पुरुषाः तैर्द्विगुणैः पुरुषा- ङ्गुलीर्हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं पुरुषा- ङ्गुलयः । यथाऽर्धनवमपुरुषौ सप्तदशभिर्हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं पूर्वोक्ता एवाङ्गुलयः । षोडशसहस्राणि त्रीणि शतानि विंशतिश्च ॥ तन्मूलम् ।
”	17	चतुश्चत्वारिंशदङ्गुलयः
148	7	क्वचिदेकैकस्मिन्
”	”	पक्षे पुच्छे वा निधीयेरन् : तदा ।
”	10	पुरुषमात्रेण वेणुना
”	15-17	आन्तात्पूर्वाच्छङ्कुनिमित्ताच्चतुरश्रपूर्वान्तादिति यावत् । उन्मुच्य
149	6	लेखान्तयोरितरे

पृ	प	
150	1 2	इत्यादि पूर्ववत् ।
"	3 8	त्युक्तम् ।
"		-गतमेतत् ।
"	12	पुरुष चतुरश्रादणया सम पष्ठ्यातो वा
"	13	प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्
152	19	त्रिषु तिर्यञ्च वेणु प्रतिमुच्योन्मुच्य उत्तरा
153	16	वचनेमेकविधार्थम्
"	19	तत्क्षेत्र पूर्ववद्विभज्य सम
154	8 10	यमेन मूलम् सदा भवत्साप
"	14	वृत्त्या चितेषा यथेक
157	19	अणङ्गलेन तावत्पञ्चमम्
159	15	पञ्च चाडाना च
161	16 17	प्रतीचीरुपदधाति
"	17 20	त्प्राची प्रतीची -प्रत्यगायता । प्राची -प्रागायता
163	15	मात्र सर्वत्र परिगृहीत
"	21	नवधा विच्छिन्द्यात् ।
164	2	अत प्रादेश उच्यते ।
"	2	मध्ये द्वयमुपधाय
167	13	आत्मन्येव दशोत्तरत
178	13	वचनात् न युज्यन्ते ।
183	14 15	प्राची श्रोण्यस्यो प्रतीची ।
"	21	पञ्चमभागीयाभि
184	2 5	प्रादेशक्षेत्रे प्रादेशपङ्क्ति
188	2 3	त्रिंशया पुन्त्राप्यये
"	10	पुरस्तादधस्ताच्चोपधेया

पृ.	प.	
196	20-21	द्वितीयायां नित्यमेका त्रयोदशी। द्वादशी च चतुर्थी च । तेभ्यो
„	22	त्रयोदश्यारेकादशी पादा ।
202	21	तिलैः ऊना अन्तरा चतुष्पुरुषा रज्जुः द्विस्तावतीं भूमिं करोति ।
203	1	तया रज्ज्वा विहृत्य
„	9	शतं द्वादश्याः । चतस्रो
207	11	पार्श्वमानीमध्ये च
„	17	त्रिसप्तकैस्तिलैस्सार्धैः
208	4	भूता इष्टकाः कारये
211	2-6.	फलकं तक्षेत् नवत्रिंशदङ्गुलं
„	9	मेकं, द्वात्रिंशदङ्गुलं
„	11	पञ्चाशदङ्गुलं चतुर्भि
„	13	पूर्ववच्छरप्रमाण
214	16.	उपधानेऽवान्तरदेशान्
217	20.	पञ्चिंशत्यङ्गुलं
219	1	तस्याग्रतो वा मध्येऽर्धाः ।
225	2	समूहत्रिवेष्टिका
226	2	व्याख्यातः ।
233	10-11	संपद्यते । तथा प्रादेशे हेताश्चाष्टौ प्रादेश
„	13	शिष्टे त्रिपुरुषे
237	3-4	पुरस्तात्सन्नामः
„	6	शेषः । दक्षिणस्य पक्षस्यापरयोः कोट्योरपरयो- रन्तौ नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन प्राग- पसार्य शङ्कु निहन्यात् । एवं पुरस्तात्पूर्वयोः कोट्योरन्तौ नियम्येत्येवमादि । स निर्णामो- नमनं पक्षयोः ।
237	14	तादृग्विधं चतुरश्र एवमुत्तरतश्चान्त्यम् ।

५	५		
237	16 17	तात्र+स्यात् ना चतुरश्रा यौ पार्श्वस्थो । तावङ्गणयाकरणे णनालिखेत् । यथाऽप्यय आत्मसन्धो अर्धपुरुष मात्र हत पूर्वस्य भवति । स्रुच्यमिव दक्षिण मसमेवमिवात्तर । एवहृतेऽप्युधे अर्धपुरुषमात्र भवति ।	
"	17 18	शिरस्य+तयेत् शिरस्स्थानेऽर्धपुरुषप्रमाणेन चतुरश्रं कृत्वा तस्या करण्या अर्धादारभ्य तावत्येवार्धे मध्ये निपात येत् । 'त्रिन्न परिशिष्यन्ते' इत्युपरितने वक्ष्यति । तत्रापि त्रिन्नदिशर इत्युक्तम् ॥	
238	4	शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरश्र	
243	16	व्यास पुरुष प्रतीचीन	
245	2	मेपयुद्धवत्	
251	15	श्रोण्यौ चैव	
,	16	चतुर्व्योऽणौ	स्यापि दक्षिण
258	15	स्रौत्र	
264	21	पुरुषमात्रस्य षोडश	
265	7	थाभ्या द्विसप्तमाभ्याम्	
275	21	दक्षिणत उत्तरतश्च	
291	6 7	कथमाज्ञान	

सव्याख्यस्यापस्तम्बशुल्बसूत्रस्य, संशोधनम्

पृ.	प.	
6	7	कारिष्यन्
10	3	आयामार्धं
"	5	बद्धा
15	2	याचदा+द्विर्वा
"	21	एतानि
16	10	विहरणविधि
"	15	आगन्त्वर्धेन
17	15	मपायतायां
28	19	लक्षणेपु च
33	14	रज्ज्वाः
"		प्रथमः खण्डः
34	6	कपर्दिभाष्यम्
39	2	उक्तस्तमासः
"	5	नानाप्रमाणयोश्च तुरश्रयोस्तमासः (सूत्रमिदम्)
43	21	रज्जुरिति
49	10	पार्श्वमान्यौ प्राच्यौ
50	5	साऽनित्या मण्डलं
51	12	कोट्यामक्षणया
52	8	वेदिर्मातव्या
53	15	तस्यान्नेर्मण्डली
54	8	समभ्यस्य
"	15	परस्परविरोधः
"	20	दक्षिणे पक्ष इत्यादिपु च
57	5	द्वाभ्यां+चत्वारि

पृ	प	
"	6	त्रिभर्त्नव स्पष्टम् ।
58	23	सपादौ
59	1	सपादो
"	11	अर्धप्र+यते (इदमस्थानपतितम्)
60	6	तृतीय. खण्ड. (इदमस्थाने पतितम्)
"	15	एकमेकेन
62	11	अथात्यन्तप्रादेश. (इदं 6पं योज्यम्)
"	11	यावता+क्रोठ्यां (इति पाठ्यम्)
"	15	(अर्ध+णत्वात्) (इति पाठ्यम्)
"	19	तृतीयेन नवमी
63	20	योगविधिरुच्यते
65	8	चक्षुषा यावन्तं
66	2	विधानार्थमाह
"	8	इत्याह—
70	3	धिष्णियान
"	15-16	अस्या श्रुतेरर्थे प्रिमानविधिनैव व्याचष्टे (73पृ सूत्रात्प्रात् पाठ्य)
72	10	थर्थात्
"	3	ण्यंसयोरन्तौ
"	15	पादौ कृत्वा मध्ये लक्षणं च कृत्वा
"	17	संयोज्य अन्तौ समस्य
76	5	नैवापायम्य
77	5	प्रतिमुच्य प्रथमनिहते शङ्कौ त्रिकं साभ्यासं पञ्च
80	2	पदात्रैशदङ्गलेनै
"	21	इयंपङ्क्तिरेहानुपयुक्ता
81	18	द्वादशिका+श्रोणी
83	10	अथ चतुर्थे विहरणमाह (इति योज्य)
"	21	पदेनैव मानार्थे

पृ.	प.	
83	23	तिर्यगिति
85	14	त्रिकरणी
89	19	अध्वर्योरेव । कुतः?
91	20	स्याध्वर्योर्वा
92	17	छिद्रे
98	9	तासिः
„	16	इत्युक्तं भवति
103	34	कुण्डलित
104	2	पुरस्तादित्यस्य
114	2	सहमण्डल
116	14-15	तावत्संख्याकानि तान्यवलिख्य
125	8	प्रधिकं त्रेधा विभजेत् ।
„	10	प्रधिमध्यं प्रध्यन्तमिति (प्रथि इत्यपाठः)
127	1	व्यासाः । अष्टकानां
129	11	चोदना नापि श्येनः
130	1	श्चित्य अन्ये
„	4	स्थण्डिलार्धं
„	7	पञ्चं त्रीणि
„	9	पक्षं
„	11	दक्षिणं पक्षं
134	6	इत्यरत्निप्रमाणेन सौमिकी वेदिरीरिता ।
135	21	अर्थान्तरत्वात्
„	23	इष्टकाप्रमाणार्धं
136	12	पक्षाग्रयोर्मध्ये
„	15	अप्यययोश्च
137	15	तद्धितः
140	6	पक्षपुच्छात्मनां
141	4	भागीयाक्षेत्रे
146	10	सपक्षपुच्छत्वमेक

पृ	प	
148	3	मकरणीं विधाष्टमकरणीमिति ।
149	5	तस्मिन्
”	17	वेणोच्छिष्टं प्रतिमुच्य
150	16	शङ्खौ पुरुषमात्र प्रतिमुच्य
152	16	पुच्छे
157	12	पुरुषस्य पञ्चमोऽततृतीयम् (सूत्रमेतत्)
163	12	मात्रार्धेष्टका
”	18	त्सर्वमग्निक्षेत्रं
167	19	प्रत्यगायताश्च । + प्रागायता (अधिकोश.) पुस्तकान्तरे
173	17-18	त्रिपाहृष्टे
183	11	आत्मान पङ्क्तुल
”	16	पञ्चमभागीयास्सपादा
189	2	ऊनद्वयाधरु
”	9	राले पञ्चम्य
”	14	रणूको विस्त्रधरत्तिभिः ।
196	19	त्रयोदशी पादरीति । तत एका
202	9-10	गुणफलासिद्धिर्नाग्ने
”	11-12	गोदोहनादिवहुणफलान्येतानि ।
206	22	उभयत प्रउगं
207	6	नित्योभयत
”	7	उभयत* प्र+कारयेत् (सूत्रमिदम्)
”	13	नार्धमीपाप्रमाणम् ।
210	20	भिरुपदध्यात् ।
213	11	इति द्वादश. खण्ड (इदमस्थाने पतितम्)
217	9	रञ्जा शृते
”	17	व्यक्तमुक्तं
218	3	त्सर्वग्रे
”	14	नवेष्टका

पृ.	प.	
219	5	भेदास्स्युः
”	6	तु श्मशाने च
”	11	प्राच्यस्स्युः
221	10	व्यत्य+पैत् गतम् (इति पाठ्यम्)
249	10	द्वितीयचतुर्थ्योश्च+मेकैकाम् (इदं सूत्रम्)
”	15-17	पुच्छदेशे + उदीचीश्च (इदं व्याख्यावाक्यम्)
256	13	व्यत्यासं + पैत् (सूत्रमिदम्)
251	10	पष्ठ्यश्चाष्टौ
258	9	पक्षं चायामः
259	2	प्रागायतां
”	5	नितोदात्प्राचीनं
”	6	तत्पक्षनमनम् ।
”	12	भ्यापरान्तावालिखेत्
264	31	फलकैः

श्रीः

आपस्तम्ब शुल्बसूत्रम्.

कपर्दिभाष्यसहितम्.

उक्ता यज्ञाः । तेषां अग्रचायतनानि नियतप्रमाणानि
नियतदेशानि । तेषामायामविस्तारान्वक्तुकाम आह— विहार
योगानिति—

विहारयोगान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

विहियन्तेऽस्मिन्नग्रय इति विहाराः प्राग्वंशादयो गार्ह-
पत्यादयश्च । युज्यतेऽनेनेति योगः रज्जुविशेषः । विहाराणां
योगो विहारयोगः । ¹ विहरणमेव वा विहारः । तेषां योगो
विहारयोगः । तस्य कृत्स्नं प्रतिपादनमित्यर्थः । योगानिति
बहुवचनं बहुभिः प्रकारैर्दर्शयितुम् । दर्शनं च प्राधान्य
प्रतिपत्त्यर्थम् । यथा रथादयो नियताऽङ्गप्रमाणा एकस्मिन्नङ्गेऽ-
पि मात्रया विहीयमाने सम्यक् न गच्छन्ति एवमग्न्यायत-
नादीन्यपि मात्रया विहीयमानानि साधनभावं न गच्छन्ति
तस्माद्यत्नेन सम्पादनीयानि. सर्वत्र विज्ञायत इति श्रुती-
नामुपन्यासात्सर्वथा आयामादय उक्तैरेव मार्गैस्सम्यक्सम्पा-
दनीयाः । आयतनानां श्रेपे च प्रायश्चित्तेन भवितव्यम् ।

¹ विहारसम्पादनार्थान् रज्जुविशेषान्व्याख्यास्यामः प्रतिपादयाम इत्यर्थः.

अमुमेवार्थं प्रदर्शयितुं सुखान्तरे 'अथात्' शब्दौ प्रयुक्तौ—
'अथास्तो विहारयोगान्' इति ।

आदितस्तावद्विशा ग्रहणं वक्तव्यमनेनाचार्येण नीक्तम् ।
तच्छुखान्तरतो ग्राह्यम् । "कृत्तिकाः खल्विमा प्रार्ची दिश
न परिजहति । तामा दर्शनेन मापयेदित्येकम् । श्रोणादर्श
नेन मापयेदित्येकम् । चित्रास्वात्योरन्तराब्जेनेत्यपरम् ।"
इति भगवता बोधायनेन प्राग्बशमानमपिकृत्योक्तम् । कृत्ति
कादयो यत्र निलीयन्ते सा प्रार्ची दिगिति चित्रास्वात्यो
र्मध्ये उदकमवस्थाप्य प्रतिपिम्बं दृष्ट्वा ग्राह्यम् । अथ वा
यत्र देवयजनं, मृज्जलेन तं देशं समीकृत्य मध्ये शङ्कुं
निहत्य शङ्कुप्रमाणया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य शङ्कुच्छा
याग्रं पूर्वाह्ने यत्र मण्डललेखा स्पृशति तत्र शङ्कुं निहत्य
निर्गमवेलायां चाऽपराह्ने । तौ पूर्वापरौ । सूक्ष्ममिच्छन् श्वोभूते
पूर्वाह्ने शङ्कुच्छायाग्ररेखायामिव लक्षणं कृत्वा शङ्कुलक्षणयोग
न्तरालं प्रतीच्या दिशि यश्शङ्कुः तं प्रसपमारयेत् उपक्रम
देशं प्रति ।

आपस्तम्बशुल्बसूत्रव्याख्या करविन्दीया

ओमित्येकाक्षराख्येयं वन्दे वाङ्मनसातिगम् ।

पश्यन्ति¹ कवयो यदि तद्विष्णोः परमं पदम् ।

लक्ष्मीमहायमतसीकुसुमच्छविं शाश्वतम् ।

ज्योतिर्मे हृदये भूयात्सदा राजीवलोचनम् ॥

आपस्तम्बाय मुनये नमो वेदार्थभूमये ।

यत्सूत्रसक्तास्तिष्ठन्ते ¹ यज्ञश्रुतिकुमारिकाः ।

तत्सूत्रशुल्बव्याख्येयमक्षरार्थावबोधिनी । ²

² करविन्दाधिपेनाद्य क्रियते भाष्यकृन्मते ॥

यज्ञव्याख्याप्रतिज्ञां कुर्वता भगवताऽऽपस्तम्बेन व्याख्येयतया हविर्यज्ञाः सोमयज्ञाः पाकयज्ञाश्च प्रतिज्ञाता व्याख्याताश्च । तत्र तावदैष्टिकसौमिकपाशुवन्धिकदार्वाहोमिकाः समविषम धनुर्मण्डलचतुरश्रत्रयश्रनानाश्रयो गार्हपत्यायतनप्रभृतिचित्येष्टकापर्यन्ता नियतपरिमाणदेशविशेषाम्त्रतत्रोक्ताः, तेऽपि मातव्या इति तद्विमानं प्रति साधनभूतरज्जादीनां साधनभूतस्यैतावती रज्जुरेतावतः क्षेत्रस्य करणीति स्वरूपमात्रेण ज्ञातुमशक्यत्वात्तत्प्रतिपादनमवश्यं कर्तव्यमिति यज्ञव्याख्याना-
नन्तरं विहारयोगव्याख्या क्रियते—

विहारो विहरणम् । योगस्तत्साधनम् । विहाराणां-
योगाः विहारयोगास्तान्व्याख्यास्यामः प्रतिपादयिष्यामः । वि-
पूर्वो हरतिः क्रीडाप्रज्वलनवन्धनसंचरणविमानाद्यनेकार्थकः ।
तत्क्रियाविशेषसम्बन्धादेव देशादिषु तत्रतत्रार्थे विहारव्य-
पदेशः । अत्र तु विमानवाची । युजिश्च द्विविधः—समा-
धिवाची संबन्धवाची च । अत्र तु समाधिवाची । वेद्यादे-
स्सम्यगवस्थानं समाधिः, 'स समाधिः' इत्यत्र वक्ष्यते ।
युज्यन्ते एभिरिति योगाः, विहरणोपायभूता रज्जादयः ।
'पृष्ठधान्तयोः' इत्यादिना विमातव्यस्य वेद्यादिक्षेत्रस्य श्रो-

¹ यजुश्श्रुति.

² करविन्दाभिधेयेन (करविन्दीयाधिपेनाभिधीयते).

प्यमानां त्रिविधसपादनावच्छेदो विहरणम् । तत्साधनभूता
 रज्ज्वादयो विहारयोगा, तान्त्रचाख्यास्यामः । व्याख्यानं नाम
 सति मन्देहं बलवता हेतुनोपपाद्य विवरणं, यथा—‘सम
 चतुरश्रा अनृपपदत्वान्छब्दस्य मानार्थेषु यथाकापीशब्दार्थस्य
 विशयित्वात्, इत्येवमादिकम् । ननु कुतो विहारस्य भाववा
 चित्त्व, कुतो वा तस्य विमानपर्यायत्व, कुतो विहरणस्य
 वेद्यादिसंबन्ध, कुतो वा तत्र रज्ज्वादीनां करणत्व, कुतो वा
 युजेस्समाधिवचनता, कथं वा रज्ज्वादीनां समाधिसाधनत्व
 किमर्थं वा रज्ज्वादिषु योगव्यवहारः ? उच्यते—‘उक्त विहरण
 ‘व्याख्यात विहरणम्’ इति भावप्रत्ययनिर्देशात् भाववचनो
 विहारशब्दः ‘तदेकरज्ज्वा विहरणं’ ‘रज्ज्वा वा विमाय’
 इति रज्ज्वाकार्ये विमानविहरणयोरत्र दर्शनादुभयो पर्याय
 त्वम् । ‘एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति’ इत्यनेन
 विहरणस्य वेद्यादिसम्बन्धः । ‘आगन्तुचतुर्विधमायामश्वाक्षण-
 यारज्जुः प्रमाणमार्गो रज्जुः’ इति तत्र तत्र करणीषु रज्जु
 व्यपदेशित्ववशात् पार्श्वमानी तिर्यङ्मानीति करण्यष्टादशकर
 णीति तत्रतत्र स्त्रीन्द्रिगनिर्देशात् रज्ज्वेति तृतीयाश्रुतेश्च रज्जुना
 विहरणे साधनत्व अत एव हेतौरेतत्कर्म श्रुत्वमित्याचक्ष-
 ते । आचार्या एत ग्रन्थरार्थं ‘स समाधि’ ‘अथाऽपरो
 योगः’ इति वक्ष्यन्ति । तेन ज्ञायते युजेस्समाधिवचनता ।
 युजेरर्थस्य समार्थविहरणमाध्यत्वात् । विहरणसाधनान्यपि
 योगसाधनानि भवन्तीति रज्ज्वादेयो योगा इत्युच्यन्ते । वि

हारयोगपरतां ज्ञापयितुं विहरणसाधनेषु योगव्यवहारः । योगग्रहणं किमर्थं ? साधनत्वप्रतीत्यर्थमित्युक्तम् । एवं तर्हि न वक्तव्यं दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इत्यादिषु प्रतिज्ञानन्तरं साधनान्येव व्याख्येयतयाऽवगम्यन्ते । एवं तर्हि योगग्रहणं मानसाधनेषु प्राधान्यख्यापनार्थं । किं तत् प्राधान्यम् ? यद्यपि पदत्रेष्वर्थादिनि मानसाधनानि सन्ति, तथापि तैर्धिमात्रे बहु प्रयत्नसाध्या सम्यग्वेद्यादिक्षेत्रसमाधिसिद्धिः, रज्जुसीरादिभिर्विमाने ¹ तस्याः सिद्धिरीषत्करीत्येतदत्र प्राधान्यं । ननु रज्जुादीनां विहरणसाधनत्वं लोकतोऽपि सेत्स्यति, किमर्थमिदमुच्यते विहारयोगान्वचाख्यास्याम इति ? उच्यते—सत्यं सेत्स्यति । तथाऽपि कालवेदेशस्याप्यङ्गत्वादुक्तप्रमाणस्य देशस्य ² तिलमात्रप्रमाणादपि न्यूनाधिकभावे सत्यङ्गवैगुण्यं स्यादिति मन्यमान आचार्यो रज्जुादीनामसन्दिग्धमीषत्करमुपायभावं स्वयमेव प्रतिपादयित्तुमिदं ब्रूते । अतो न्यूनाधिकभावे परिहरणीये सति प्रमादादसामर्थ्याद्वा यदि श्रेष उपजायते तत्रावश्यं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्येतदर्थमिदमुच्यते 'विहारयोगान्वचाख्यास्यामः' इति । अथवा विहियन्त इति विहाराः इति व्युत्पत्त्या वेद्यादयो देशविशेषा विहाराः । योगाश्च तत्संपादनोपायभूतास्त एव रज्ज्वादयः । अत्र केचिन्नियतादिकसंयोगादीनां वेद्यादीनामज्ञातदिग्विशेषैः पुरुषैर्विहरणं कर्तुमशक्यमिति दिग्विशेषज्ञापनार्थमादावेव दिशं लक्षणीकुर्वन्ति । यथाऽऽह भगवान् कात्यायनः—

‘समे शङ्कु निखाय शङ्कुसंमितया रज्जा
मण्डल परिलिख्य यत्र लेख्यो शङ्कुग्रन्थाया
निपतति सा प्राची । तत्र शङ्कु निखाय तदनन्तर
रज्जाऽभ्यर्ष्य पाशौ कृत्वा शङ्कु पाशौ प्रतिमुच्य
लक्षणेन दक्षिणापायम्य मध्यमशङ्कुरेवमुत्तरतस्तोदीची ’

इति । अस्यार्थः—अथ यत्र शुचौ देशे देवयजनं
कारण्यन् भवति त देश जलेन समीकृत्य मध्ये शङ्कु
निहत्य शङ्कुसंमितामेकत पाशा रज्जु कृत्वा शङ्कु प्रतिमुच्य
तया मण्डलं परिलिख्य मण्डलरेखाया पूर्वादे यत्र शङ्कु
ग्रन्थाया निपतति तत्र विन्दुं कुर्यात् । अपरादे च लेखायां
यत्र सा निपतति तत्र विन्दुं कुर्यात् तौ पूर्वपरा विन्दू
मां च प्राची दिक् । विन्दोर्द्वयोः शङ्कु निखाय तदनन्तर-
द्विगुणा रज्जुमुभयत पाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा शङ्कु-
पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य लक्षणे शङ्कु कुर्या-
देवमुत्तरतोऽपि लक्षणेनापायम्य शङ्कु कुर्यात् । तौ शङ्कु दक्षिणो-
त्तरौ सा उदीची दिगिति । तथा ज्योतिर्ज्ञाने ।

इष्टमण्डलमभ्यर्ष्यशङ्कुग्रन्थायाग्रवृत्तयोः ।

योगाभ्यां कृतमत्स्येन ज्ञेये याम्योत्तरे दिशां ’

इति । एवमन्यैरपि बहुप्रकार दिशां ग्रहणं तत्र
तत्रोक्तमिति प्रसिद्धत्वादेवाचार्येणैव नोक्तं । प्रतीयतेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या पार्श्वमान्यादीना प्रमाणत्वे सिद्धे प्रमाणमिति परि-
भाष्यते ॥

आपस्तम्बशुल्बसूत्रव्याख्या. सुन्दरराजीया.

आपस्तम्बेन योऽयं व्यराचि भगवता शुल्बसज्ञा गभीरः
प्रश्नोऽर्थं तस्य भाष्यप्रभृतिषु कथितं विस्तृतं वीक्ष्य कृत्स्नम् ।
संक्षिप्योद्धोऽधनार्थं कुशिककुलनिधेर्माधवायस्य यष्टुः
पुत्रशुल्बप्रदीपं विवरणमधुना सुन्दरो निर्मिमीते ॥

विहारो विहरणं, चतुरश्रादिरूपेण भूमेः करणम् ।
तस्य योगाः उपायाः ।

कर्पदिभाष्यम्.

यावदायाम् प्रमाणम् ॥ २ ॥

यावदायामित्यव्ययीभावः । यावद्वधारण इति किं
किमत्रावधार्यते ? आयामः । आयाम एव प्रमाणमिति न,
तिर्यङ्मान्यक्षणया रज्जू । ताभ्यामपि विहरणस्य शक्यत्वात् ।
प्रमाणसंज्ञायाः प्रयोजनं 'प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेदिसायाम
संप्रज्ञानार्थम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

याव + माणम्.

यावच्छब्दः परिमाणवाची, आयामशब्दो विस्तारप्रतियो-
गिवचनः । 'यावद्वधारणे इति समासः । यावानायामस्तावत्
प्रमाणं भवति, किमत्रावधार्यते ? आयामपरिमाणमेव प्रमाण-
मिति । तदत्राऽऽयामस्य द्विगुणत्वात्तदाश्रयभूतरज्ज्वादिप्रमाण
मिति । अस्य प्रमाणं तिर्यगादिषु प्रयोजनम्,

३. कपर्दिभाष्यम्

तदर्धमभ्यस्याऽपरस्मिस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति ॥ ३ ॥

तदिति प्रमाण परामृश्यते । तदर्धे अभ्यस्य मक्षिप्य प्रमाणस्योपरि अपरस्मिस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति । अभ्याससहितं प्रमाण उभयतः पाशौ कृत्वाऽपरस्मिन् भागे तृतीये लक्षणं निरञ्जनं करोति । आयामस्य षड्भागोने लक्षणं कुर्यात् ॥

पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥ ४ ॥

पृष्ठे भवा पृष्ठ्या । तस्या अन्तयोश्शङ्कु निहतस्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति, लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य यथा षड्भागोना तिर्यङ्गानि शिष्टाऽक्षणा रज्जुः एवमपसारयति । निमित्तं निहन्त्यात् ॥

करविन्दीया व्याख्या.

तदर्ध + करोति

इदानीं तावद्दृष्टिकर्त्तामिकपाशुवन्त्रिकानां प्रायेण दीर्घचतुरश्रत्वात्तदनु रूपं विहरणमुच्यते—

प्रमाणमित्येव तच्छब्देनायामभूतं प्रमाणं परामृश्यते । तस्यार्थं तदर्धं, अभ्यसनमुपरिक्षेपं, अपरस्मिन् पश्चाद्भावे-

न्यागन्तौ, तृतीये प्रमाणार्थाभ्यां सह तृतीये, षड्भागोने—षष्ठो
भाग्षड्भागः तेन भागेन हीने तस्मिन्नेव तृतीये, लक्षणं-
लक्ष्यते येन तल्लक्षणं विमातव्यक्षेत्रस्य कोटिपरिज्ञानोपायभूतं
चिह्नं करोति कुर्यात्, पृष्ठचान्तयोः—विमातव्यक्षेत्रस्य मध्यं
पृष्ठं, कुत एतदवगम्यते? तदवयवेषु श्रोण्यंसपार्श्वव्यप-
देशाद्यथा श्रोण्यंसदेशपार्श्वानां मध्यं पृष्ठं एवमिदमपीति ।
तत्र भवा रेखा पृष्ठ्या । तदन्तयोश्शङ्कुं निखाय रज्ज्वन्तौ
पाशौ कृत्वा तयोर्नियम्य प्रतिमुच्य लक्षणेन चिह्नेन दक्षि-
णापायम्य—दक्षिणतोऽपकृष्य रज्जुं तत्र निमित्तं क्षेत्रकोटि-
ज्ञानहेतुं शङ्कुं कुर्यात् ।

कषर्दिभाष्यम्.

एवमुत्तरतो विपर्यस्येतरतस्स समाधिः ॥ ५ ॥

एवमुदगपसार्य पूर्ववत्कुर्यात् । विपर्यस्येतरतः पूर्वस्मा-
च्छङ्कोः पाशमुन्मुच्यापरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुञ्चेत् । अपरस्मा-
च्छङ्कोः पाशमुन्मुच्य पूर्वस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् । स विपर्यासः ।
तं कृत्वेतरतः अंसौ तेनैव प्रथमकृतेन षड्भागोनेन लक्ष-
णेन दक्षिणमंसं उदगपसार्योत्तरमंसमिति स समाधिः ।
उक्तेन मार्गविशेषेणापादिताः पार्श्वमान्यादय इति समाधिः ।

करविन्दीया व्याख्या.

एवमुत्तरतोऽपि विकृष्य रज्जुं निमित्तं कुर्यात्,
विपर्यासो रज्ज्वन्तयोः पूर्वं पाशं पार्श्वमे शङ्कौ-

पश्चिमं च पूर्वास्मिन् कृत्वा इतरत कृतानिमित्तात् प्रदेशादन्य-
त्र तत्र च दक्षिणत उत्तरतश्च विकृष्य निमित्ते कुर्यात् ।
एतदुक्तं भवति—अयामार्थं प्रमाणे प्रक्षिप्य प्रक्षिप्तं पोढा वि-
भज्य तस्मिन् अन्तादारभ्य पञ्चसु भागेष्वतीतेषु लक्षणं
विकर्षणार्थं बलवत्सूक्ष्मरज्ज्वादि बद्ध्वा माभ्यासस्य प्रमाण-
स्यान्तौ पाशौ कृत्वा पृष्ठचान्तयोश्शङ्कुं निखीय तयोः प्रति-
मुख्यं लक्षणेन दक्षिणापायस्य शङ्कुं कुर्यात्, उत्तरतोऽप्येव-
मेव विकृष्य शङ्कुं कुर्यात्, रज्ज्वन्तौ विपर्यस्येतरास्मिन्नपि
प्रदेशे शङ्कुद्वयं कुर्यादिति,

ननु अपरग्रहणं पूर्वतृतीये लक्षणव्यावृत्त्यर्थं किं न
स्यात्, तत्रापि तस्याविरोधादेव न स्यात् । तर्हि मध्यमतृतीय
व्यावृत्त्यं पूर्वापरयोः प्रदर्शनार्थं भविष्यतीति चेन्नैतत्—यद्ये-
वमिष्टमभविष्यत्तर्हि स्पष्टतरम्मध्यमे तृतीये इत्येवावक्ष्यत्, न
चासौ तत्तद्योक्तवान् । अथ मन्येते? तदर्थमभ्यस्यापरास्मि-
न्नित्युक्तेऽभ्यासादन्यत्, प्रमाणमपरं प्रतीयते, सामर्थ्यात्तत्र
तृतीये लक्षणं भवत्विति, नैतदपि युक्तं—यद्यमागन्त्वा-
यामाभ्यास इति आगन्त्ववयवस्याक्षणयारज्जुशेषता वक्ष्यति ।
महावेदिमाने च पश्चिन्निशिकायामष्टादशोपशमस्येत्यादौ पञ्च-
दशिकेनैवापायस्य श्रोत्रप्रसाना विहरणं वक्ष्यति, तेनात्रा-
भ्यासागन्तुरेवापरः, तत्र षड्भागोने निरञ्जनमिति विज्ञा-
यते । ननु यद्यगन्तुपरोऽपरशब्दः तर्हि षड्भागोने लक्षण-
मित्येतावदेवालं, किमर्थः तृतीयशब्दः, नैवास्य प्रयोजन
पश्याम, उच्यते—अस्त्येवास्य प्रयोजनं, किं तत्, अत्रोच्यमा-

नविहरणस्य सर्वाभ्यासविषयत्वख्यापनार्थं, तत्कथं, अत्र
 तावदाचार्येण सर्वज्ञेन सर्वानुग्रहकारिणा प्रयुक्तस्याक्षरावय-
 वस्यापि नानर्थकता युक्ता, किं पुनः पदस्य । अतो
 मुख्यया वृत्त्या यदि प्रयोजनं नोपलभामहे तदा गौण्या
 लक्षणया वा वृत्त्या यथा शब्दोऽर्थवान् भवति तथा व्या-
 ख्येयः । अत एवायं शब्द एवं व्याख्यायते—आगन्तुसमा-
 नाधिकरणीभूततृतीयशब्दस्यावयवभूतात्रिशब्दवाच्येन, त्रित्वेन
 साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपरिमिता यावन्तो भागास्संभव-
 न्ति तावतां भागानां सङ्ख्या लक्ष्यते, तथा—षड्भागश-
 ब्दावयवभूतपदच्छब्दवाच्येन च पदत्वेन तदनु रूपत्वाय, त्रित्व-
 लक्षितसङ्ख्याद्विगुणीभूताभागसङ्ख्या लक्ष्यते । एतेनार्थमर्थसंप-
 द्यते—सर्वेष्वभ्यासेषु साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपरिमिता
 यावन्तो भागास्सम्पद्यन्ते तावद्विगुणभागमागन्तुं कृत्वा तस्मिन्
 भागेनैकेन हीने लक्षणकरणमिति । तद्यथा—अर्धाभ्यासे
 तावदर्धमेको भागः, प्रमाणन्तु तत्तुल्यौ भागौ, अतस्साभ्या-
 सस्य प्रमाणस्यागन्तुतुल्यास्त्रयो भागाः, आगन्तौ तद्विगुण-
 च्छेदे तस्य षड्भागाः, तत्र भागेनैकेन हीने लक्षणम्,
 तथा आयामाभ्यासे आयाम एको भागः, च तत्सदृश
 एको भागः । तेन साभ्यासस्य प्रमाणस्य द्वौ भागौ तद्वि-
 गुणच्छेदे अभ्यासे चत्वारो भागाः । तत्र चतुर्भागोने
 लक्षणम् । तथा—तृतीयाभ्यासे अभ्यास एको भागः, प्रमाणं
 तत्तुल्यास्त्रयो भागाः, द्विगुणच्छेदेऽभ्यासेऽष्टौ भागाः, तत्राष्ट-
 भागोने लक्षणम्, एवमेव तुरीयाद्यभ्यासेषु प्रमाणस्याभ्यास-
 वशेनैव भागकल्पनम्, आगन्तौ तद्विगुणसङ्ख्या भागक

ल्पनम्, भागोने लक्षणं च द्रष्टव्यम् । ननु यत्राभ्यासेऽभ्यामतुल्यता प्रमाणस्य न सम्भवति कथं तत्र प्रमाणे चागन्तौ च भागकल्पनं लक्षणं च, यथाऽधिकाभ्यासे छेदनन्यूनाभ्यासे च ?

उच्यते—तत्राप्ययमेव प्रकारः,

किन्तु साभ्यासप्रमाणमशेन च सदृशच्छेदं कृत्वा आगन्तुमपि छेदसङ्ख्याद्विगुणसङ्ख्याया छेदं कृत्वा तत्र यावद्विरशैर्हीनैरेको भागो हीनो भवति तावद्विरशैर्न्यूनेऽभ्यासे निरञ्जनं कुर्यात्, अधिकाभ्यासे तावद्विगुणाभ्यामेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं भागार्थं, तत्रार्थेन च सदृशच्छेदे साभ्यासे प्रमाणे त्रयोऽर्धच्छेदाः, तत्सङ्ख्याद्विगुणच्छेदेऽभ्यासे तत्र षडर्धच्छेदाः, तेषु द्वाभ्यामूनाभ्यामेको भागो हीयत इति तदूने लक्षणं स्यात् । त्रिगुणाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं तु तृतीयांशकः, ¹तत्सदृशा अभ्यासे त्रयस्त्वृतीयांशका, तेन साभ्यासस्य प्रमाणस्य चत्वारस्त्वृतीयांशा, तद्विगुणच्छेदे आगन्तावष्टौ तृतीयांशा, तत्र त्रिभिरंशैरूने लक्षणम् । एवं चतुर्गुणाभ्यासेषु भागानुत्तरीयं तदनुत्तरीयमागन्तौ लक्षणं कुर्यात् । तथा त्रिषादाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं तत्सदृश एको भागस्त्वृतीयांशश्च, अशेन च सदृशच्छेदे साभ्यासप्रमाणे सप्त तृतीयांशाः, तद्विगुणच्छेदे आगन्तौ चतुर्दश तृतीयांशाः, तैस्त्रिभिरूने तत्र लक्षणम् । एवमेवान्येष्वपि साशच्छेदेषु भागकल्पनं लक्षणं च द्रष्टव्यम् । ²एतदपि न विस्मर्तव्यं—सर्वेष्वभ्यासेष्वगन्तुभागैत्रयं तद्देशेन प्रमाणे भागैत्रयं भागानेकत्वं सांशत्वं केवलांशत्वं चेति,

¹ तत्सदृश एको भागः, त्रयस्त्वृतीयांशका. ² एतदपि न ³ केवलांशात्त्वं

एवमस्य विहरणस्य सर्वाभ्यासत्रिपयत्वमवगन्तव्यम् । यद्येव-
मुपपद्यते, कुतो ज्ञायते न्यायोऽङ्गीकृत इति, उच्यते—
आगन्तुचतुर्थमायामश्वाक्षणयारज्जुरिति आयामाभ्यासोऽभ्या-
सचतुर्थस्याक्षणयारज्जुविशेषत्वप्रतिपादनादर्थाभ्यासायामाभ्यां
सिद्धस्य पञ्चदशिकाष्टिकयोस्सप्तदशिकाक्षणयारज्जुरियादेर्विष-
माभ्यासोपन्यासाच्च ज्ञायते न्यायोऽयमङ्गीकृत इत्यलमतिप्र-
सङ्गेन । प्रकृतमनुसरामः । लक्षणकरणं किमर्थं, निरञ्जनार्थं,
तिर्यञ्जान्यक्षणयारज्जुविवेकार्थं च, दक्षिणोत्तरग्रहणं किमर्थं,
प्रदर्शनार्थं तिरश्चयाः, इतरथा सदःप्रभृतिषु विरोधात् ।

¹ अस्य विहरणस्यान्तेऽन्यस्य प्रतिपादनायाह—स समाधिः ।

द्विपदामिदम् । तच्छब्देन विहरणमुच्यते, समाध्याभि-
प्रायः पुँल्लिङ्गनिर्देशः, संशब्दः सम्यगर्थे समशब्दार्थे वा,
आङ् समन्ततोभावे, दधातिः करोत्यर्थे, सम्यगन्यूनानतिरिक्तं
क्षेत्रं समन्तादापादयतीति समाधिः, यद्वा—समानानामाधिः
समाधिः । पार्श्वमान्यौ तिर्यञ्जान्यौ अक्षणयारज्जुश्च परस्परम-
न्योन्यसमाससंपादयतीति, चतुर्दिक्षु समं क्षेत्रमापादयतीति
समाधिः, अयमर्थः—विमीयमानक्षेत्रस्यान्यूनानतिरोक्तत्वेनाव-
स्थानं समाधानम्, तच्च सम्यगुपायस्य विहरणस्य फलम्,
तद्धेतुत्वाद्विहरणस्य, हेतुफलयोरभेदोपचारेण तदेव विहरणं
समाधिरित्युच्यते, योग इति चेति, किमर्थमिदमुच्यते? श्रोतृणां
²प्रतिपत्तिप्ररोचनार्थं, यदेतदुक्तं विहरणं स समाधिः, समीचः
श्रोण्यंसान् संपादयति तस्मादिदं सुष्ठुतममतो निस्संदिग्द-
मनेन विहर्तव्यमिति ॥

¹ अर्थस्य विहरणस्य प्रांशस्य प्रतिपादनायाह । इति. पा ।

² प्रवात्ति.

कपर्दिभाष्यम् .

तन्निमित्तो निर्हासो विवृद्धिर्वा ॥ ६ ॥

निमित्तं करणं प्रकृतिः इति पर्याया । तदेव निरञ्ज-
नार्थं यस्य स तन्निमित्तः । निर्हासः तिर्यङ्मान्याः । वृद्धिर्वा
तिर्यङ्मान्या एव । किमुक्तं भवति? उक्तेन मार्गेण प्रागा-
यता तिर्यगायतास्समाश्चतुरश्रा कृता इत्यर्थः ।

करविन्दीया व्याख्या.

(तन्निमि + वा)

तदिति समाधिर्हेतुर्विहरणमुच्यते—निमित्तं कारणं हे-
तुरिति पर्यायाः, निर्हासोऽपचयः, विवृद्धिरुपचयः,¹ तौ त-
न्निमित्तौ² स्थाता, लाघवार्थमिदमुच्यते, महति चतुरश्रे विहृते
तदेकदेशभूतं चतुरश्रं सपादियतुमिच्छन् महतश्चतुरश्रस्य श्रो-
ण्यसादिसंस्थित³ शङ्कुनुरूपमभिमतं प्रदेशेषु शङ्कुनिहत्य शङ्कु-
रञ्जुं प्रवद्धय यावदभिमतं प्रसार्य ताभिरल्पं चतुरश्रं स-
म्पादयेत्, विवृद्धौ चतुरश्रपार्श्वमान्यादिभिर्यावदभिमता दी-
र्घरञ्जुः प्रवद्धय तास्तत्कूटसंस्थितशङ्कुनुर्याः प्रसार्याभिमत-
प्रदेशेषु शङ्कुं निहत्य तदन्तरं गृह्णीयात्, पृष्ठचायां करणीपु-
चाभिमतप्रदेशेषु शङ्कुं निहत्य तदनुरूपाणि निमित्तान्तराणि
कृत्वा रञ्जुः प्रसार्य क्षेत्रस्यापचयमुपचयं वा कुर्यादि-
त्यर्थः । निर्हासोदाहरणं³ महावेद्युत्तरवेदिप्रिष्ण्यादयः । विवृ-
द्धिर्वादाहरणं महावेद्यादयः ।

¹ तौ निमित्ताः. (तस्मिन् निमित्ता) ² शङ्कुनुरूपमभिमत . ³ वेद्यमुत्तर

सुन्दरराजीया.

(तन्निमि+चा.)

अभीष्टक्षेत्रायामसम्मिता रज्जुः प्रमाणम् । सा सर्वमानेषू-
भयतःपाशा प्राची । सा पूर्वापरयोश्शङ्को^१नियता भवति ।
सैत्र पृष्ठभवत्वात् पृष्ठचेत्यपि व्यपदिश्यते । तद्यावदायामं ताव-
दायामे शुल्वान्तरे ^२तस्यार्थमध्यस्योपरि प्रक्षिप्य अन्तयोः
पाशौ कुर्यात् । तत्र ^३त्रीणि प्रमाणार्थानि भवन्ति । तेषा-
मपरभागभावित्रुतीयमर्धं षोढा सम्भुज्य पाशादारभ्य पञ्चसु
^४भागेष्विति तेषु लक्षणं कुर्यात् । अस्य शुल्बव्यान्तौ पृष्ठचा-
न्तयोर्नियम्य ^५कृतेन लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य निमित्तं करोति
शङ्कुं निहन्ति । एवमुत्तरतः पाशौ विपर्यस्य पूर्वान्तेऽप्येवं
शङ्कुम् । स समाविः स एको विहारयोगः । अस्योदाहरणम्—
'षट्त्रिंशिकायामष्टादशे' त्यादि । एवं कृते यदि तिर्यञ्जान्या
निर्हासो विवृद्धिर्वेष्यते सोऽपि तन्निमित्तः । ये दक्षिणोत्तरा
निमित्तभूताश्शङ्कुवः तानेव चिह्नीकृत्य कर्तव्याः ।

निर्हासस्योदाहरणम्—'पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके
शङ्कुम्' इत्यादि । विवृद्धेरपि 'पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन
ततः' इत्यादि । प्राची तु सर्वत्र लोकत एव ग्राह्या । तत्र
बोधायनः 'कृत्तिकाः खल्विमाः प्राचीं न जहति कदाचन ।
तासां सन्दर्शनेन मापयेदित्येकम् । श्रोणासन्दर्शनेन मापये-
दित्येकम् । चित्रास्वात्योरन्तरालेन मापयेदिसपरं' इति । एतानि
लक्षणानि देशविशेषेषु व्यवतिष्ठन्ते, सर्वदेशसाधारणं लक्ष-
णमाह कात्यायनः—'तमे क्षेत्रे शङ्कुं निखाय शङ्कुसम्मितया

^१ निहता. ^२ तदर्ध. ^३ त्रीणित्रीणि. ^४ भागेषुलक्षणा. ^५ कृ, इत्यधिकम्.

रज्ज्वां, मण्डल परिलिख्य यत्र लेखयोश्शङ्कग्रच्छाया निपतति, सा प्राची' । इति । लेखयोरिति । मण्डलरेखया पूर्वापर भागयोरित्यर्थः ॥

कपर्दिभाष्यम्. . .

आयामं वाभ्यस्यागन्तुचतुर्थमायामस्याक्षण्या रज्जुस्तिर्यङ्गानीशेषः । व्याख्यातं विहरणम् ॥७॥

प्रमाण वाभ्यस्य आयामपार्श्वी रज्जुमायामे प्रक्षिप्य आगन्तोश्चतुर्थमभ्यस्तचतुर्थं भागं आयामे सयोज्य लक्षणं कृत्वा सपाद आयामोऽक्षण्या रज्जुः । शेषः—पादीना-यामः । सा तिर्यङ्गानी । व्याख्यातं विहरणं । विस्तरणवि-धिरुक्तः इयास्तु विशेष अंसौ पूर्वं मापयितव्यौ । विपर्यस्य श्रोणी समन्यत् । वाचोयुक्तिभेदेन विधानस्यैतन्प्र-योजनम्—आयामतृतीयमभ्यस्य पूर्वस्मिश्चतुर्थेऽष्टभागोने लक्ष-णमित्येवमादीनामुपसङ्गार्थम् । तत्र श्लोकः—

अगन्त्वर्धेन चिह्नं यद्भागानत्र करोति च ।

ध्रुव स यावदागन्तु कृत्वैकोने निरञ्जनम् ॥

विकल्पाविधिनोक्ते सिद्धे 'व्याख्यातं विहरणम्' इति किमर्थमुक्तम् ? शुल्बान्तरोक्तानां सप्तमण्डलादीना गौरवप्र-तिपादनार्थमुक्तमेव विहरणं लघीय इति प्रतिपादयितुम् ।

अथर्ववेदस्य. उपसङ्गः.

अस्यैव विहरणस्यापातदर्शनायाम्यासान्तरमाह—(आयाम-शेषः)

आयामप्रमाणं कृत्स्नमभ्यस्य¹ किमतः कर्तव्यं, पूर्वोक्तं

प्रकारेण लक्षणादि कुर्यादित्यभिप्रायः । अयमर्थः—आयाम्
 मभ्यस्यापरस्मिन् द्वितीये चतुर्थभागोने लक्षणं कुर्यादिति ।
 एवं कृते सत्यागन्तुचतुर्थभागन्तौ चतुर्थं प्रतीकमायामश्चाक्ष-
 यारज्जुस्स्यात् । अक्षणेति निपातो विभक्तिप्रतिरूपकः
 कोणवाची । कोणंगता रज्जुरक्षणयारज्जुः, कर्णरज्जुरित्यर्थः ।
 शेषः अक्षयारज्जुभूतप्रतीकादन्यानि त्रीणि प्रतीकानि । तिर्यक्
 मीयते अनयेति तिर्यञ्जानी, तिर्यगवस्थिता रज्जुः । रज्जु-
 भिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । वा शब्दोऽभ्यासान्तरसमुच्चयार्थः ।
 आयामं वा द्विगुणं वा त्रिगुणं वा तृतीयं वा तुरीयं वेत्येवमाद्य-
 भ्यासत्रिशेषार्थं वाग्रहणम् । अयमर्थः—यावती रज्जुः प्रमाणं
 तस्मात् न्यूना तदधिका वा तत्समा वाऽभ्यस्यते तत्र तत्र
 पूर्वोक्तप्रकारेण तावतस्तावतो वर्गान् कृत्वा भागेनैकेन हीने
 लक्षणं कृत्वा पृष्ठयान्तयोरन्तौ नियम्येत्यादिना प्रकारेण
 विहरेदिति । एषामुदाहरणान्युत्तरसूत्रे दर्शयिष्यन्ते । ननु च
¹ लक्षणनिमित्तार्थं रज्ज्वामपायातायां लक्षणपूर्वभाविनः ² प्रमा-
 णादनन्तरस्य एकस्य भागस्याक्षणयारज्जुता, भागान्तराणां
 तिर्यञ्जानिता च स्पष्टैव, किमर्थमिदमुच्यते, आगन्तुचतुर्थमा-
 यामश्चाक्षणयारज्जुस्तिर्यञ्जानी शेष इति । उच्यते—प्रथमभू-
 तेऽर्धाभ्यासे षड्भागोने लक्षणमित्येतावन्मात्रमित्याभि³मतम्,
 तावतार्थं ⁴ ऊनभागः किमर्थः, किमभ्यासो मूलतो हीयते
 उतान्ततः, अन्ये च भागाः किमर्थं, ते च कुत इति न ज्ञायते,
 तत्र नियमहेतोरभावात् । अप्रवृत्तिरनियमो वा स्यादिहागन्तु-
 चतुर्थमायामश्चाक्षणयारज्जुः तिर्यञ्जानी शेष इति अतस्स

¹ लक्षणेन. ² प्रमाणान्तरस्य. ³ हितम्. ⁴ षड्भूतो.

एको भागोऽभ्यासमूलतः, इतरे भागास्तदन्तत इतीह सिद्धं तत्रोप¹जीव्यत्व² तत्र सिद्धम्, नन्वेकस्य भागस्याक्षणयारज्जुत्वे भागान्तराणां तिर्यङ्मानित्वे च³ पृथग्भूताभ्यास एव वक्तव्ये कस्मात्तद्विपरीतं कृतं, उच्यते—अर्थाभ्यासार्थायामाभ्यासयो-
रेकविहरणस्थाविषयज्ञापने तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सूचितमभ्यास-
न्यायमन्यासाविषये सूत्रावयवैर्द्रव्यितुं विपरीतं कृतम् । किं-
चात्राभ्यासस्य षोढा विभागे चतुर्धा विभागे च एकस्य भाग-
स्याक्षणयारज्जुता भागान्तराणां सर्वेषां तिर्यङ्मानिता च
प्रतिपद्यते । व्याख्यात विहरणमित्यत्र व्याख्यानमेव विहरण
नान्यद्विहरणमित्ययमर्थः, आगन्तौ न्यूनाधिकभावेन साभ्या-
सस्य प्रमाणस्यागन्तौ भागानामनेकविषयत्वेऽपि पूर्वोक्तमेव,
विहरण⁴ नान्यद्विहरणमिति । तत्र श्लोकाः—

भागास्ताभ्यासमानस्य यावन्तोऽभ्याससम्भिताः ।
द्विस्तावन्तस्स्युरागन्तौ तदेकोनेऽत्र लक्षणम् ॥ १ ॥
ते चेत् साभ्यासमानस्य साशास्स्युस्मांशसंख्यया ।
छिन्द्याद्विगुणयाऽऽगन्तु भागोने⁵ऽत्रैव लक्षणम् ॥ २ ॥
ऊनेऽधिके वा⁶ त्वागन्तौ कथं साभ्यासमानके ।
भागानां परिच्छित्तिस्स्यात् कथं वा स्याद्विरज्जनम् ॥ ३ ॥
समता न्यूनताधिक्येऽध्या⁷ गन्तौ स्यात्समदैकता ।
तद्वशेन प्रमाणे स्युर्भागैर्ययाने⁸ कताशता ॥ ४ ॥
आगन्तावधिके मानं⁹ केवलाशो भवेत्सदा ।
न्यूने भागैर्वयनानात्वे स्याता साशे च केवले ॥ ५ ॥

१ जीवित्वम्, २ न तत्र, ३ प्रथमभूता ४ न ततोऽन्य ५ अत्रापि ६ व्यागन्तौ
७ याऽऽगन्तौ, ८ देवतागता ९ केवल यो

त्रिपादोने तु सांशत्वमर्थोने स्यान्निरञ्जनम् ।
 समे भागैक्यमेव ^१ स्यादित्येवं भागकल्पना ॥ ६ ॥
 सांशोऽशसदृशच्छेदं कृत्वा साभ्यासमानकम् ।
 तच्छेदसङ्ख्याद्विगुणच्छेदमागन्तुमप्यथ ॥ ७ ॥
 यावद्भिरंशैरूनेऽत्र भागेनैकेन हीयते ।
 तावद्भिरंशैरूने स्यादागन्तौ लक्षणाक्रिया ॥ ८ ॥
 यावतां पूरणेऽभ्यासो येन भागेन हीयते ।
 लक्षणार्थं स भागस्ताद्विस्तावद्भागपूरणम् ॥ ९ ॥
 तृतीयग्रहणं कुर्वन् पद्भागसहितं मुनिः ।
 साभ्यासमानगान् भागान् द्विकाभ्यासेऽत्र मन्यते ॥ १० ॥
 साभ्यासस्य प्रमाणस्य त्रेधाकरणपूर्वकम् ।
 अभ्यासस्य तृतीयत्वमुक्त्वा पद्भागिनं मतम् ॥ ११ ॥
 अङ्गीकृत्य तु तत्रैकभागोने लक्षणं व्यधात् ।
 यदयं तेन साभ्यासमानभागस्थसङ्ख्यया ॥ १२ ॥
 भिन्धाद्विगुणयाऽऽगन्तुं भागोने स्यान्निरञ्जनम् ।
 अनन्तरं त्रिसङ्ख्यायां पद्सङ्ख्यां वदताऽमुना ॥ १३ ॥
 साभ्यासमानभागीया सङ्ख्याऽऽगन्तौ द्विरिष्यते ।
 तृतीयपद्भागोक्ते द्वे यतस्ताभ्यासगोचरे ॥ १४ ॥
 साभ्यासमानादभ्यासं द्विगुणच्छेदमाहतुः ।
 यद्वैकसङ्ख्यासंयुक्तमूनभागस्थसङ्ख्यया ॥ १५ ॥
 द्विगुणीकृतया या स्यादागन्तौ भागकल्पना ।
 यद्वाऽभ्यासार्थसदृशभागं साभ्यासमानकम् ॥ १६ ॥
 कृत्वा तत्संख्ययाऽऽगन्तुं छिन्नैकोनेऽत्र लक्षणम् ।
 तृतीयशब्दसामर्थ्यादयं न्याय उदीर्यते ॥ १७ ॥

पञ्चदशिकाष्टिकयोरित्यादेरुक्तिरेव च ।
 पञ्चदशिकाष्टिकयोरिति यत्साम्यमानकम् ॥ १८ ॥
 यद्वादाशिकपञ्चदशिकयोरिति वा परम् ।
 त्रिगुणागन्तुतत्पूर्वत्र्यंशाभ्या^१मथवान्वित ॥ १९ ॥
 परयुक्तं पञ्चमाभ्या यद्वा पञ्चगुणान्वितम् ।
 एते विहरणार्थायायामाभ्यामस्य गोचरे ॥ २० ॥
 यतस्ते न भवेतां ते अभ्यासन्यायहेतुके ।
 अर्थाभ्यासे तथाऽऽयामाभ्यासाय तु परस्परम् ॥ २१ ॥
 सापेक्षाङ्गविधिसङ्घन्यायस्यास्य निबन्धनम् ।
 नानाभूतेऽपि वाऽऽगन्तौ तद्भागे च तथाविधे ॥ २२ ॥
 निरञ्जनं विधिः कस्माद्भागेनेकेन वर्जिते ।
 अर्थाभ्यासे तु भागोने लक्षणं यत्तृतीयके ॥ २३ ॥
 तद्गुणकृत्य चायामाभ्यामे तत्फलभागिनः ।
 त्रिर्धनान्यक्षणयारज्जुविवेकस्यैकभागकम् ॥ २४ ॥
 आश्रित्य निर्णयं घृते तेनैकोनेऽत्र लक्षणम् ।
 अलमतिविस्तरेण ॥

सुन्दरराजीया.

(आयामवा + विहरणम्)

अथ योगान्तरमाह—

प्रमाणमात्रे शुल्के ^१(प्रमाणमेवाभ्यस्य ता रज्जुं चतु-
 र्धा संभुज्य तृतीयचतुर्थयोर्मध्ये लक्षणं कृत्वा पूर्वापरयोः
 पाशौ प्रतिमुच्य चतुर्थमायामश्च) विहरणकालेऽक्षणयारज्जु-

^१ अभ्यासमया ^२ चद्विधीयते. ^३ कुण्डलितप्रत्यस्थाने—तस्यागन्तुचतुर्थमाया-
 मथ । इति कोशांतरे दृश्यते.

कार्या । शेषः पादोन आयामस्तिर्घञ्जानीस्थानीयः । एत-
दुक्तं भवति—आयामं द्विगुणं कृत्वाऽन्यतरस्त्रिचर्ये चतुर्थ-
भागोने लक्षणमिति । यथा गार्हपत्यचितेरायतने चतुररत्रौ
चतुररत्रिमभ्यस्य त्रिष्वरत्रिषु लक्षणमिति कृत्वा विहरेत् ।
व्याख्यातामिति । पृष्ठचान्तयोरन्ताविखादिना ॥ अत्रेमावभी-
ष्टाभ्यासया रज्ज्वा विहरणार्थौ श्लोकौ—

इष्टायां पृष्ठचायामिष्टामागन्तुरज्जुमभ्यस्येत् ।
अभ्यासार्धसमाना यावन्तोऽज्ञास्सहाधिकायामे ॥ १ ॥
अभ्यासं तावद्धो संभुज्यैकोनितेऽत्र चिह्नं स्यात् ।
एकोऽशस्सायामः कर्णास्तिर्यङ्कु शेषस्त्यात् ॥ २ ॥

कपर्दिभाष्यम् .

दीर्घस्याक्षणयारज्जुः पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी
च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोति ॥

दीर्घचतुरश्रस्येत्यर्थः । सममण्डलस्य पार्श्वमान्यादीना-
मभावाद्दिपमचतुरश्राच्चायामाः परिगृह्यन्ते । पार्श्वमानी तिर्य-
ङ्मानी कुरुत इति निर्देशादक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशाच्च
यस्य चतुरश्रस्य पार्श्वमान्येका तिर्यङ्मान्येकैवाक्षणयारज्जु-
स्सङ्गृह्यते पार्श्वमान्या कृते चतुरश्रे यावत् क्षेत्रं भवति तिर्य-
ङ्मान्या च, तदुभयमक्षणयारज्जुः करोति—पार्श्वमानीक्षेत्रं
तिर्यङ्मानीक्षेत्रं च करोतीत्यर्थः । वक्ष्यति च 'त्रिकचतु-
ष्कयोः' इत्यादिना । त्रिकस्य वर्गो नव ($3^2=9$); चतुष्कस्य
वर्गः षोडश ($4^2=16$) । षोडशसु नवके क्षिप्ते ($16+9=25$)

पञ्चविंशति । पञ्चकां वर्गा पञ्चविंशति' ($5 = \sqrt{25}$) एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । पृथग्रहणं संसर्गो मा भूदित्येवमर्थम् । भूतग्रहणं किमर्थं? पृथक्कुरुत इत्युच्यमाने संसर्गविशेषोऽपि स्यात् । भूतग्रहणे सत्येतदोपो न भवति ।

ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणम् ॥

ताभिरुक्ताभिस्तिष्ठभिरुक्तं विहरणम् । ज्ञेयाभिः ज्ञातुं शक्यामि—मनसा परिकल्पिताभिः । उक्तेन मार्गेण विहरेदित्यर्थः । प्रजगादिषु करणपरिज्ञानार्थमेतत्सूत्रमिहाप्युपकरिष्यतीत्यत्रोक्तम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

एताद्विहरणं क्षेत्रसमाधानात् समाधिरित्युक्तम् । अस्य समाधिहेतुत्वं दर्शयन्नाह—

(दीर्घस्य + विहरणम्)

दीर्घस्य—दीर्घचतुरश्रस्य, समस्येति च सामर्थ्याल्लभ्यते, तदत्रैवं व्याख्यास्यते—अक्षणयारज्जुस्तिर्यङ्मानी चोक्ता, पार्श्वं यया मीयते सा पार्श्वमानी, यत् पृथग्भूते—नानाभूते, कुरुतः—सपादयतः तद्दुभयमुभयक्षेत्रपारिमितं एकं क्षेत्रं करोति—सपादयतीत्यर्थः, दीर्घस्य चतुरश्रस्य पार्श्वमानी स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च भूत्वा यत् क्षेत्रं करोति, तिर्यङ्मानी स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च भूत्वा यत्क्षेत्रं करोति अक्षणयारज्जुस्स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च भूत्वा तद्दुभयक्षेत्रपारिमितं क्षेत्रं करोति । ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणं—या एवंभूताः पार्श्वमानीतिर्यङ्मान्यक्षणयारज्जवः ताभिर्ज्ञेयाभिर्ज्ञातुं शक्याभिः, उक्तप्रकारपा-

श्वमानीतिर्यङ्मान्यक्षणयारज्जुनामन्यतरयोः परिमाणज्ञानेनान्य-
 तरा ज्ञातुं शक्येति ता ज्ञेयाः । तत्कथं, यथा इयत्करणी
 पार्श्वमानी इयत्करणी तिर्यङ्मानीति ज्ञातेऽक्षणयारज्जुस्तदु-
 भयफलक्षेत्रकरणीति ज्ञायते । एवमियत्करणी पार्श्वमानी
 इयत्करणीक्षणयारज्जुरिति ज्ञातेऽक्षणयारज्जुफलभूतक्षेत्रात् पा-
 र्श्वमानीफलभूतक्षेत्रे शोधिते शिष्टक्षेत्रस्य करणी तिर्यङ्मा-
 नीति ज्ञायते, तथेयत्करणी तिर्यङ्मानी इयत्करणीक्षणया-
 रज्जुरिति ज्ञातेऽक्षणयारज्जुफलभूतक्षेत्रात्तिर्यङ्मानीफलभूतक्षेत्रे
 शोधिते शिष्टक्षेत्रस्य करणी पार्श्वमानीति ज्ञातुं शक्यते । एव-
 मेता ज्ञेयाः, ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणं—यदुक्तं विहरणं तत्ता-
 भिर्ज्ञेयाभिर्नाज्ञेयाभिरित्यर्थः, एवमुक्तस्य विहरणस्य समाधि-
 हेतुत्वमवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अथवा ज्ञेयाभिः मनसि कल्पि-
 तुमुचिताभिः पूर्वोक्तं विहरणं कर्तव्यम् । अयमर्थः—पार्श्व-
 मानीतिर्यङ्मान्यक्षणयारज्जुनां प्रमाणं ज्ञात्वा तिर्यङ्मान्य-
 क्षणयारज्जुभयप्रमाणामेकां रज्जुं मीत्वा तिर्यङ्मान्यन्ते लक्षणं
 कृत्वा तथा पूर्वोक्तं विहरणं कर्तव्यमिति । पूर्वो-
 क्तानामर्थाभ्यासादीनां कानि चिदुदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । अर्धा-
 भ्यासे यथा—द्वादशाङ्गुलप्रमाणे षडङ्गुलमभ्यस्ते तदष्टादशा-
 ङ्गुलम् । तत्रागन्तुना षडङ्गुलेन प्रमाणे परिच्छिन्ने साभ्या-
 सस्य प्रमाणस्य षडङ्गुलास्त्रयो भागाः । तत्र भागसङ्ख्या-
 स्तिस्रः, ताभिस्त्रिभ्यः द्विगुणाभिष्पद्भिरागन्तौ षडङ्गुले चिच्छिन्ने

तस्यैको भाग एकैकमङ्गलं । तत्र षड्भागोने लक्षणे
कृते भागेनैकेन सहित आयाम त्रयोदशाङ्गुल अक्षण्यारज्जुः
शेषा पञ्च भागा । पञ्चाङ्गुली तिर्यङ्मानी, तत्र द्वादशाङ्गुलं
प्रमाणम्, चतुरश्राणि चतुश्चत्वारिंशच्छतमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति ।
पञ्चाङ्गुला तिर्यङ्मानी पञ्चविंशतिमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति ।
तथा त्रयोदशाङ्गुलाक्षण्यारज्जु, तदुभयमेकोनसप्तत्यधिकशत-
मङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । आयामाभ्यासे यथा—आयामो द्वाद-
शाङ्गुलः । आगन्तुश्च तावानेव । साभ्यामस्य प्रमाणस्याग-
न्तुपरिमितौ द्वौ भागौ । तद्विगुणसङ्घययाऽऽगन्तौ छिन्ने त्र्यङ्गु-
लाश्चत्वार आगन्तौ भागाः । तत्रागन्तुचतुर्थमायामश्चाक्षण्यार-
ज्जुः पञ्चदशाङ्गुला, तेषतिर्यङ्मानी नवाङ्गुला, तत्र नवा
ङ्गुलेऽकाशीतिमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति, आयामः पूर्ववदेव, पञ्च-
दशाङ्गुला अक्षण्यारज्जुः तदुभयं पञ्चविंशसविकशतमङ्गुलिक्षे-
त्राणि करोति । आयामद्विगुणाभ्यासे यथा—¹आयामो
द्वादशाङ्गुल, द्विगुणश्चतुर्विंशसङ्गुल, तत्राभ्यामेन प्रमाणे
परिच्छिद्यमाने अभ्यास एको भाग, प्रमाण तदर्ध, अर्धे-
नैकास्मिन् परिच्छिद्यमाने त्रीण्यर्धानि तद्विगुणच्छेदा, तत्रै-
कैकमर्धं चतुरङ्गुलं द्वे अर्धे अष्टाङ्गुले एको भागः, तदने
लक्षणं, तेन युक्तं प्रमाणं, विंशत्यङ्गुलमक्षण्यारज्जु, तदून
आगन्तौ चतुरङ्गुल पार्श्वचतुष्टय षोडशाङ्गुलं, सा तिर्यङ्मानी

तत्र षोडशाङ्गुला षट्पञ्चाशच्छतद्रयमङ्गुलिसेत्राणि करोति,
 आयामो द्वादशाङ्गुलः, चतुश्चत्वारिंशच्छतं तदुभयं ¹चत्वारिं-
 शच्छतानि विंशत्यङ्गुलाक्षणयारज्जुः करोति, यद्वाऽभ्यास
 एको भागः प्रमाणं तदर्धमेकस्मिन् भागे द्विगुणे द्वे संख्ये,
 अर्धे द्विगुणिते द्वे अर्धे । तत्रैका संख्या त्रिसंख्ययाऽऽ-
 गन्तौ चतुर्विंशत्यङ्गुले लिङ्गे तस्यैको भागः अष्टाङ्गुलः,
 तेनैकेन सहितं प्रमाणं, विंशत्यङ्गुलाऽऽक्षणयारज्जुरित्यादि पू-
 र्वोक्तमेव । तृतीयाभ्यासे यथा—प्रमाणं चतुर्विंशत्यङ्गुलं, तस्य
 तृतीयमष्टाङ्गुलं, तस्मिंश्चतुर्विंशत्यङ्गुले प्राक्षिप्ते साभ्यासं प्रमाणं
 द्वात्रिंशदङ्गुलं, तत्र साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुसहिताश्चत्वारो
 भागाः, तद्विगुणच्छेदे आगन्तुरष्टभागाः, ²तत्रैको भाग एका-
 ङ्गुलं, तत्र भागेनैकेन सहितं प्रमाणं पञ्चविंशत्यङ्गुलं, अक्ष्ण-
 यारज्जुः सप्ताङ्गुलानि तिर्यङ्मानि सैकोनपञ्चाशत्करोति । चतु-
 र्विंशत्यङ्गुलं प्रमाणषट्सप्ततिं पञ्चशतानि च करोति । तदु-
 भयं पञ्चविंशत्यङ्गुला पञ्चविंशतिः षट् शतानि च करोति
 एवमेवाभ्यासान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । त्रिकचतुष्कयोरिखादिना
 कानिचिद्बुदाहरणान्युत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । अलमति प्रसङ्गेन ।

सुन्दरराजीया.

(दीर्घस्याक्ष्ण+विहरणम्)

अथ सनिदानमनेकप्रकारं विहरणमाह—

दीर्घस्य चतुरश्रस्य पार्श्वमान्या समचतुरश्रे कृते यत्
 क्षेत्रं संपद्यते, यच्च तिर्यङ्मान्या तदुभयं अक्ष्णयारज्ज्वा

¹ चत्वारि शतानि,

² तत्रैको,

समचतुरश्रे कृते मपद्यते क्षेत्रं । त्रिकचतुष्कयोरित्याद्युदाहरणम्-।

एवचासां द्वयोर्ज्ञातयोस्त्वृतीया ज्ञातुं शक्यते । यथा पार्श्वमानीतिर्यङ्मान्योर्ज्ञातयो ते पृथग्बर्गयित्वा सयोज्य तद्द्वर्गमूलमक्षणयारज्जुः । तथा पार्श्वमान्यक्षणयारज्ज्वोर्ज्ञातयो' अक्षणयारज्जुवर्गात्पार्श्वमानीवर्गं विशोध्य (वि) शिष्टस्य मूलतिर्यङ्मानी । एव तिर्यङ्मानीवर्गं विशोध्य पार्श्वमानी । एवं भूताभिज्ञेयाभिः पूर्वोक्त विहरणम् । त्रिकचतुष्कयोरित्यादीन्येवोदाहरणानि । पूर्वयोगावप्यस्यैव प्रपञ्चौ ॥

कपर्दिभाष्यम्.

चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुर्द्विस्तावती भूमिं करोति । समस्य द्विकरणी । प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्तच्चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेन स विशेषः ॥

समस्य द्विकरणी । समस्य चतुरश्रस्य अक्षणयारज्जुः समचतुरश्रस्य क्षेत्रं यावद्भवति तस्य द्विगुणं करोति¹ । समस्य ग्रहणं किमर्थम्? दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति चेन्न, उक्तार्थत्वात् । अक्षणयारज्जोरभावात्तन्मण्डलस्याप्रसङ्गः । सर्वात्मना समस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति, तदप्यप्रयोजकम् । अक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशात् । प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्—प्रमाणं तृतीयं प्रक्षि-

¹ पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी चेत्त चेत्, अक्षणा = $\sqrt{2}$ अत $\sqrt{2} \times 2 = 2$ क्षेत्रम्

पेत् । तच्चतुर्थेन । तादिति प्रक्षिप्ततृतीयं परामृश्यते । तृतीयं स्वचतुर्थेन वर्धयेदिति शेषः । आत्मचतुर्दशशोनेन—एतत् चतुर्थस्य विशेषणम्, तच्चतुर्थं चतुर्दशद्वया विभज्यैकं भाग-मुत्सृज्य शिष्टेनेत्यर्थः ।

$$\left(1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{3^2} - \frac{1}{3 \times 4 \times 34} = 1.4142156\right)$$

सविशेषः—सविशेष इति संज्ञा । एवं संवर्गितस्य सह विशेषेण वर्तत इति अन्वया संज्ञा । ¹द्वादशे चत्वारि चतुर्षु एकं चतुर्दशद्वया विभज्य एकं भागमुत्सृज्य, एवं तिलोनसप्तदशाङ्गुलं भवति । द्वादशाङ्गुलस्य तिलवर्गः; एकं नियुतं षड्युतानि षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि षष्टिः चत्वारितीति (166464) तिलप्रमाणानि.² सप्तदशाङ्गुलमानस्य तिलोनस्य तिलवर्गः—त्रीणि नियुतानि त्रीण्युतानि द्वे सहस्रे नव शतानि विंशतिर्नव च (332929) अत्रैकत्रिकयोश्शेषो न भवतीति वेणोस्सविशेषे गृह्यमाणे दशतिलक्षेत्राण्यतिरिक्तानि । तेन नीवारशूकार्थमात्रमप्यतिरिक्तं भवति । तस्माद्विशेष इति व्यवहारार्थमेव भविष्यतीति प्रगणय्य संज्ञा कृताचार्येण ॥

¹ द्वादशाङ्गुलप्रमाणे तृतीयं, चतुरङ्गुलं चतुर्थं तिलोनैकाङ्गुलं, एवं तिलोन-सप्तदशाङ्गुलं भवति ॥ इति पाठान्तरम् ॥

² अङ्गुलमेकं = 34 तिलानि. अतः द्वादशाङ्गुलानि = 12 × 34 = 408. अत्य वर्गः = 408 × 408 = 1,66,464. इत्यमेव सप्तदशाङ्गुलस्य तिलानि = 17 × 34 = 578. तिलोनमेतत् = 577. अत्य वर्गः = 332929. एतच्च 2 × 166464 चंढ्याय.स्तनमेवेति.

अथापरम्.

विहार वक्ष्याम इति शेष ।

प्रमाणमात्रीं रज्जुमुभयतःपाशां करोति ।

यन्प्रमाणं चतुरश्र कर्तुमिच्छति तावत्प्रमाणा रज्जुमु-
भयतःपाशा कृत्वा—

मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च पृष्ठचायां रज्जु-
मायम्य पाशयोर्लक्षणेष्विति शङ्कुं निहयोपा-
न्त्ययोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षि-
णापायम्य शङ्कुं निमित्तं करोति । मध्यमे पाशौ
प्रतिमुच्य उपर्युपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन
दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति । तस्मिन्पाशं
प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं मध्यमेन लक्षणेन दक्षि-
णभंसमायच्छेत् । उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मि-
न्प्रतिमुच्य मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणि-
मायच्छेत् । एवमुत्तरौ श्रोण्यंसौ ॥

प्रथम खण्ड

मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च—पाशलक्षणयोर्म य इत्यर्थ !
पाशयोर्लक्षणेष्विति शङ्कुं निहत्य, उपा-न्त्ययोर्द्वितीयचतुर्थयोः

पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापसार्य, निमित्तं साध्यनिमित्तं काकपदं कृत्वा, मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य, उपर्युपरि काकपदं तेनैव लक्षणेन दक्षिणापसार्य, शङ्कुं निहत्य, तस्मिन्नेकतरं पाशं प्रतिमुच्य, पूर्वस्मिन् शङ्कावितरं पाशं तेनैव लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् । तत्र शङ्कुं निहन्यात् । स दक्षिणांसः । एवमुत्तरतः पूर्वस्मात्पाशमुच्य्यापरस्मिन् प्रतिमुच्य, तेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् । तत्र शङ्कुं निहन्यात् । सा दक्षिणा श्रोणी । एवमुत्तरतः पक्षः । तत्र इयान्विशेषः—श्रोणी पूर्वं पश्चादंसः ।

करविन्दीया व्याख्या.

ननु चतुरश्रस्येति कथं लभ्यते? तत्करणीभूतपार्श्वमान्यादिदर्शनात् । समस्येति कथं? कुरत इति द्विवचननिर्देशात्, अक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशाच्च । कुरुत इति द्विवचननिर्देशे कृते सति एकप्रकारा पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी चेति गम्यते । तथाक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशात् ¹सा चाप्येकप्रकारेति ज्ञायते । विषमोऽपि दीर्घचतुरश्रो विद्यत एव । यस्याक्षणयारज्जू अन्योयं समे भवतः स निवर्त्यते । समस्येति लभ्यते । पृथग्रहणं किमर्थं? पार्श्वमानीतिर्यङ्मान्योः संसर्गनिवृत्त्यर्थम् । भूतग्रहणं पृथग्रहणस्य संसर्गविशेषणत्वनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घचतुरश्रस्याक्षणयारज्जुरियत्करोतीत्युक्तं, समस्य सा कियत्करोतीत्यत आह—

(चतुरश्र + करोति)

समस्य चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुर्द्विस्तावती—द्विगुणां । यस्या

भूमेरियमक्षणयारज्जु तावद्विगुणां भूमिं करोति । द्विगुणाया भूमेः करणीभवतीत्यर्थः । द्विस्तावतीति मयूरव्यसकादिलक्षणस्समासः । नन्वक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशात् समचतुरश्रा 'अनुपपदत्वाच्छब्दस्येति' न्यायाच्च द्वितीयापि तादृश्येवेति विज्ञायते । तेन समस्येय न विपमस्येति गम्यते । अतः किमर्थं 'सम-शब्दः ? । उच्यते—एव तर्हि मिश्रणार्थं^१समशब्द । समस्य—मिश्रीकृत्य एकीकृत्ये^२त्यर्थः । समचतुरश्रस्याक्षणयारज्जुः द्विस्तावती भूमिं युगपदेव एकीकृत्य करोतीति । उत्तरार्थो वा समशब्दः । ननु पूर्वसूत्र एव दीर्घशब्दमपहाय चतुरश्रस्येत्यस्तु तेनाभ्यापि मिद्धिर्मवत्येव, सत्य—तथासत्युक्तन्यायेन समस्यैव तत्स्यान्न दीर्घस्य, तस्मात् पृथगेवमेव वक्तव्यम् । प्रकृतोपजीवनेन संज्ञां विधातुमाह—

(सविशेषः)

समस्य चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुः सा द्विकरणसंज्ञा भवति । अन्वर्थेपा सज्ञा, द्वयोः करणी द्विकरणीति । ननु पूर्वसूत्रेणैव द्विकरणीत्वे सिद्धे अयुक्ता सज्ञा, सत्यः द्विकरणीत्वमिद्धं तथापि दीर्घत्रिकोणादीनामपि द्विकरण्यस्सन्ति, तत्र द्विकरणीत्युक्ते अस्या एव ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं सज्ञा । ननु सा द्विकरणीत्येव वक्तव्यं, समग्रहणं किमर्थं ? वक्ष्यमाणापि सज्ञा समद्विकरणीविषया यथा स्यादिति । समग्रहणस्य पूर्वसूत्रविषयत्वे अत्र सामर्थ्याच्चत्सिद्धिः । द्विकरण्या एव प्रकारान्तरमाह—

^१ समस्य, ^२ ममस्य, ^३ ति यावत् ^४ समस्य,

समचतुरश्रस्य प्रमाणमायाम¹तत्तृतीयेन वर्धयेद्द्विगुणं गमयेत्,
तच्च तृतीयं स्वचतुर्थेन तृतीयस्य² चतुर्थभागेनेत्यर्थः । आत्म-
चतुस्त्रिंशोनेन आत्मशब्देन³ चतुर्थो भागः परामृश्यते । वर्ध-
येदित्येव, स विशेषः—तस्य विशेष इति संज्ञा । तृतीयादिना
येन दृढं प्रमाणं तस्य विशेषसंज्ञा । यथा—द्वादशाङ्गुलं प्रमाणं
चतुरङ्गुलेन वर्धयेत्, तच्चतुरङ्गुलमेकाङ्गुलेन तिलोनेन वर्धयेत् ।
चतुर्विंशत्तिलाः पृथुस्तंश्लिष्टा अङ्गुलिरिति प्रमाणविदो मन्यन्ते ।
वक्ष्यति, ‘अर्थे तद्विशेषमभ्यस्य ब्राह्मविशेषाभ्यां परिगृह्यात्’
⁴इत्यादि । कथं, मध्यमे सविशेषं प्रणिमुच्य चतुर्थेन चतु-
र्थसविशेषेणैवमादि । अत्र सह विशेषेण वर्तत इति स
विशेषः । विशेषसहितं प्रमाणमेव सविशेष इत्यवगन्तव्यम् । कि-
मर्थं महती संज्ञा, अन्वर्थेपा यथा स्यादिति, तत्कथं
विपूर्वशिपिरतिशयवाची, ‘शिपिरसर्वोपादाने, विपूर्वोऽतिशये’
इत्युपदेशात् । अक्षयारज्जुभूतद्विकरण्याः प्रमाणातिरिक्ता-
दंशात् किञ्चिद्विश्लिष्यते अतिरिच्यत इति विशेषः । यद्वा
ततः किञ्चित् क्षेत्रं विशेषयति अतिरेचयति मानकाल इति
वा विशेषः । तथाहि—चतुस्त्रिंशत्तिला अङ्गुलिरित्युक्तम् ।
द्वादशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—एकं नियुतं षडयुतानि षट् सहस्राणि
चत्वारिंशत्तानि षष्टिश्चत्वारि च तिलप्रमाणानि चतुरश्रक्षेत्र-
प्रमाणानि । तिलोनसप्तदशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—त्रीणि नियु-
तानि त्रीण्ययुतानि द्वे सहस्रे नव शतानि विंशतिर्नव च

¹ मं स्वतृतीयेन.

² चतुर्भागे.

³ चतुर्थस्यात्मा.

⁴ दिलेवमादीनि.

तिलप्रमाणानि चतुरश्रक्षेत्राणि । अत्रैक तिलं चतुरश्रक्षेत्रद्वि-
गुणादतिरिच्यते । ततस्तस्य विशेष इति संज्ञा । वेणुना सवि-
शेषेण मीयमानेऽग्रे प्रमीयमाने त्वात्मानि यत् क्षेत्रमतिरिच्येत
तेन नीवारशुकमात्रमपि सर्वथातिरिक्तं न भवति तन्नशूने-
ततोऽल्पतरमिति द्विकरणीकार्ये सविशेषव्यवहारः । इदानीं
प्रासङ्गिकमेकं विहरणं व्याख्याय विहरणान्तरमाह—

(अथापरं + श्रोण्यस्ती)

अथापरं विहरण—व्याख्यास्याम इति शेषः, प्रमाण-
मार्त्री अयाममार्त्री रज्जुं उभयतःपाशा आद्यन्तयोः पाश-
युक्तां, मध्ये लक्षणं निरञ्जनार्थं, अर्धमध्ययोः पूर्वार्धमध्ये
अपरार्धमध्ये च लक्षणद्वयं¹ निरञ्जनं कृत्वा पृष्ठयाया
मातव्यभूतलमध्यलेखाया रज्जुमायम्य—प्रसार्य पाशयोर्लक्ष-
णोपिवति पञ्च शङ्कान्निहन्ति इतिशब्दश्चार्थः । उपान्त्ययोः अ-
न्त्यसमीपस्थितयोः शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्येन निरञ्जन-
भूतेन दक्षिणापायम्य, निमित्तं—चिह्नं करोति । निमित्तं
दिवसंदर्शनार्थम् । मध्यमे शङ्को पाशौ प्रतिमुच्य, उपर्युपरि
निमित्तं तस्योपरिष्ठादात्तन्नतरं दक्षिणापायम्य, रज्जु तदन्ते
शङ्कुं निखाय, मध्यमाच्छङ्को पाशावन्मुच्य, दक्षिणशङ्कावेकं
पाशं प्रतिमुच्य,² पूर्वस्मिन् शङ्कावितरं पाशं प्रतिमुच्य,
निरञ्जनेन दक्षिणमंसं प्रत्यायच्छेत् । रज्जु यथा दक्षिणांससं-
पत्रते तथाऽऽयच्छेत् । एवमेव दक्षिणां श्रोणिमायच्छेदित्येव-
मादीनि उन्मुच्य, पूर्वस्मादित्यादीन्युत्तराणि सूत्राणि । पञ्च-
शङ्कुरयं योगस्समचतुरश्रविषय ॥

इति प्रथमं खण्डं.

¹ चिह्नं.

² पश्चान्ता.

सुन्दरराजीया.

(चतुरश्र+करोति)

चतुरश्रस्येत्यविशेषात् समस्येत्यत्रापि संबध्यते । अथवा

उत्तरसूत्रगतं समस्येति पदमत्रापि संबध्यते ।

समस्य द्विकरणी ।

अनन्तरोक्ता समस्य चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुः द्विकरणी
संज्ञिका । तावतोर्द्वयोः क्षेत्रयोः कारणात् । तस्य ज्ञानोपायमाह—

(प्रमाणं + शोनेन.)

यथा— द्वादशाङ्गुलस्य प्रमाणस्य तृतीयं चतुरङ्गुलं,
तस्य चतुर्थमङ्गुलिः अङ्गुलेश्चतुस्त्रिंशो भागस्तिलमात्रम् । एवं
द्वादशाङ्गुलस्याक्षणयारज्जुस्तिलोनसप्तदशाङ्गुला । तथा अष्टाच-
त्वारिंशदङ्गुलस्याक्षणयारज्जुः चतुस्तिलोना अष्टषष्ट्यङ्गुलेत्यादि ।

(सविशेषः.)

योऽक्षणयारज्ज्वा प्रमाणादतिरिक्तोऽंशः स विशेषसंज्ञः ।
'अर्धे तद्विशेषमभ्यस्य' इत्याद्युदाहरणम् ॥

(अथापरं + श्रोण्यं सौ)

अर्धयोर्मध्ये अर्धमध्ये । उपान्त्ययोः—द्वितीयचतुर्थयो-
श्शङ्कोः । निमित्तं—चिह्नम् । स्पष्टमन्यत् । एष योगस्समचतुर-
श्रविषयः । एवमुत्तरतः ॥

कपर्दिभाष्यम्.

अथापरोयोगः ।

विहरणविशेषः इत्यर्थः ॥

पृष्ठयान्तयोर्मध्ये च शङ्कुं निहत्वार्षेऽर्धे तद्विशे-
पमभ्यस्य लक्षणं कृत्वार्धमागमयेत् । अन्त्ययोः

पाशौ कृत्वा मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य पूर्वस्मि-
न्निरं लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् । उन्मुच्य
पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणां
श्रोणिमायच्छेत् । एवमुत्तरौ श्रोण्यंसौ ॥

चतुरश्रप्रमाणान्तयोश्शङ्कु निहस तयोर्मध्ये च शङ्कु
निहस अर्धे-प्रमाणार्धे, तद्विशेष-तस्यार्धस्य विशेषं, प्रमाण
तृतीयेन वर्धयेदिति न्यायेन लक्षणं कृत्वा पुनरागमयेत्
प्रक्षिपेत् । अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे शङ्कौ सविशेष
पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् शङ्कौ इतरं पाशं प्रतिमुच्य ल-
क्षणेन दक्षिणेनापसार्य शङ्कु निहन्यात् । स दक्षिणांस ।
पूर्वस्माच्छङ्कोः पाशमपरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य तेनैव लक्ष-
णेन दक्षिणा श्रोणिमायच्छेत् । तेनैवोदगपसार्य उत्तरां श्रोणिं
विपर्यस्योत्तरमसन् ॥

योगद्वयमिदं समचतुरश्रस्य सम्यक् ॥

करविन्दीया व्याख्या.

(अथापरो + श्रोण्यंसौ)

५ प्रमाणमात्रौ रज्जुमितेन, ¹विहरणोपायो योग इत्युक्तं,
पृष्ठान्तयो. मध्ये च शङ्कु निहस । व्याख्यातमेतत् । ²अर्धं
प्रमाणमात्राया रज्ज्वा अर्धे तद्विशेषमभ्यस्य सयोज्य लक्षणं
कृत्वा सूत्रसविशेषान्ते अर्धं आगमयेत् शिष्टं यथा प्र-

¹ विहरणोपायो ।

² अर्धं तद्विशेषमभ्यस्य ।

माणं भवति तथाऽऽगमयेत्. अयमर्थः—अर्धद्विकरणीमात्रीं
केवलार्धमात्रीं च एकां रज्जुं मीत्वा^१र्धद्विकरणी^१मात्रे लक्षणं
कृत्वा रज्ज्वन्तौ पार्श्वौ कृत्वा मध्यमे शङ्को सविशेषमर्थं
प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् शङ्को केवलमर्थं प्रतिमुच्य लक्षणेन
दक्षिणमंसमायच्छेत्—कुर्यात् । उन्मुच्य पूर्वस्मादिति स्पष्टार्थः ।
अयमपि योगस्समचतुरश्रविषय एव । अर्थे तद्विशेषमिति
प्रमाणसविशेषयोः प्रस्तुतत्वात् प्रसङ्गेनोच्यते ।

सुन्दरराजीया.

(अथापरो + श्रोण्यंसौ)

^२ अर्थे—प्रमाणार्धमात्रे शुल्के । तद्विशेषं—अर्थस्यैव विशेषं
अभ्यस्य 'तद्विशेषान्ते लक्षणं कृत्वा'^३ अन्यदर्थं निर्विशेषमा-
गमयेत् । यथा—गार्हपत्यचित्तेः षण्णवसङ्गुलाया अन्तयोर्मध्ये
च शङ्कुभिहत्य अर्थेऽष्टाचत्वारिंशदङ्गुले तद्विशेषं चतुस्तिलोनं
विंशत्यङ्गुलमभ्यस्य लक्षणं कृत्वान्यदर्थं अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलं
संयोजयेत् । एवं चतुस्तिलोनषोडशकोत्तरशताङ्गुलं शुल्कम् ।
अन्तयोरित्यादि स्पष्टम् ।

कपर्दिभाष्यम्.

प्रमाणं तिर्यग्विकरणयामः तस्याक्षणयारज्जु-
स्त्रिकरणी ॥

प्रमाणं—प्रक्रमादेस्तिर्यङ्मानी । द्विकरणी—पार्श्वमानी

^१ मात्रं.

^२ अर्धप्रमाणमात्रे.

^३ अन्यदानीर्विशेष.

तस्यैव प्रक्रमादेः । तस्यैवंभूतस्य दीर्घचतुरश्रस्याक्षणयारज्जु-
स्त्रिकरणी—त्रिगुणा भूमिं करोति । तस्य तिर्यञ्जानीभू-
तस्य । कथं? प्रमाणमेकं करोति पार्श्वमानी द्विकरणी सा
द्वा करोति । तदुभयमक्षणयारज्जु करोति । तदुक्तं—

दीर्घस्याक्षणयारज्जुः । इति—

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता । विभागस्तु नवधा ॥

एतेनैव मार्गेण तृतीयकरणी व्याख्याता । अनयैव
त्रिकरण्या तृतीयकरण्यप्यत्रगन्तुं शक्येत्यर्थः । कथमित्याह—
त्रिकरणीक्षेत्रं नवधा विभज्य एकं भागं गृह्णीयात् । प्रमा
णतृतीय भवति । त्रिकरण्याः तृतीय करोति । तत्र श्लोक—

अक्षणारज्जुस्त्रिकृत्प्रोक्ता प्रमाणमविशेषयोः ।

अस्या एव तृतीयं तु तृतीयकरणीं विदु ॥

करविन्दीया व्याख्या.

(प्रमाण + त्रिकरणी)

प्रमाणद्विकरण्यक्षणयारज्जुव उक्ता । यस्य चतुरश्रस्य प्रमाण
तिर्यञ्जानी द्विकरणी पार्श्वमानी तस्य चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुः
प्रमाणपार्श्वमानी तिर्यञ्जानी क्षेत्रस्य त्रिकरणीभवति ॥

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ।

त्रिकरणीव्याख्याने तृतीयकरण्यपि व्याख्याता । कथं?
तृतीय तिर्यग्द्विकरण्यायाम्, तस्याक्षणयारज्जुस्तृतीयकरणी ।

तृतीयकरण्यवगमायाह.

(विभागस्तु + नवधा)

तृतीयकरण्यवगमे इयांस्तु विशेषः । क्षेत्रस्य नवधा विभागः कार्यः, कस्य क्षेत्रस्य? प्रमाणक्षेत्रस्य त्रिकरणीक्षेत्रस्य वा । अयमर्थः—यस्य क्षेत्रस्य तृतीयकरणी साध्यते तत् क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्रैकस्य भागस्य पार्श्वमानीं तिर्यङ्मानीं कृत्वा तस्यैव भागस्याक्षणयारज्जुं पार्श्वमानीं कृत्वा ताभ्यां चतुरश्रे कृते तस्याक्षणयारज्जुमादाय तथा चतुरश्रे कृते तत्क्षेत्रप्रमाणं पार्श्वमानीतिर्यङ्मानीकृतक्षेत्रस्य तृतीयं भवति । यद्वा त्रिकरण्या कृते चतुरश्रे नवधा विभक्ते तत्रैकस्य भागस्य करणीप्रमाणचतुरश्रक्षेत्रस्य तृतीयकरणी भवति । स च विभागः प्रमाणक्षेत्रतृतीयमिति प्रदर्शनम् । एतेन चतुष्करणीचतुर्थकरणीप्रभृतीनामपि । तथाहि—प्रमाणं तिर्यक् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुश्चतुष्करणी । तथा प्रमाणं तिर्यक् चतुष्करण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुः पञ्चकरणी । तथा प्रमाणं तिर्यक्पञ्चकरण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुः षट्करणीत्यादि द्रष्टव्यम् । तथाहि—द्विकरणी तिर्यङ्मानी त्रिकरण्यायामः तस्याक्षणयारज्जुः पञ्चकरणी । तिर्यङ्मानी दशकरण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुः पञ्चदशकरणीत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । तथा तुरीयं तिर्यक् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुस्तुरीयकरणी । तथा पञ्चमं तिर्यक्चतुष्करण्यायामस्तस्याक्षणयारज्जुः पञ्चमकरणीत्यादि द्रष्टव्यम् । त्रिकरणीतृतीयकरण्योस्सौत्रामण्यादाद्युपयोगः । ननु दीर्घस्याक्षणयारज्जुरित्यनेन त्रिकरणीतृतीयकरणीप्रभृतयः सिद्धाः । तत्किमर्थं त्रिकरण्यादिकरणीविधिरारभ्यते । उच्यते—द्विप्र-

कारा करण्यः, शुद्धमूला अशुद्धमूलाश्च । शुद्धं मूलं यासा
तांशुद्धमूलाः । द्वाभ्या चत्वारि, त्रिभिर्नवेत्यादिवक्ष्यमाणा
श्चतुष्करणीनवकरणीमभृतयः शुद्धमूलाः । पुनर्नैव कदाचि
न्मूलेन व्यपदेशार्हाः । तासा तु सर्वदा द्विकरणी त्रिकरणी
पञ्चकरणीत्येव व्यपदेश इति प्रदर्शयितुमिदमुच्यते, द्वयो. करणी
द्विकरणी, त्रयाणां करणी त्रिकरणी, चतुर्णां करणी चतुष्क
रणी, पञ्चानां करणी पञ्चकरणीति । किञ्च दीर्घस्याक्षणा-
रज्जुरित्यनेन सामान्येन नाञ्जसा त्रिकरणीमभृतीनामवगति
भवति । उक्तप्रकारेण संपन्नानां करणीता तेन सवादमानं
भवति । तद्युज्यत एव द्विकरण्यादिकरणीविशेषविद्यारम्भः ।

सुन्दरराजीया.

अथ त्रिकरणीमाह.

(प्रमाण + त्रिकरणी)

यथा द्वादशाङ्गुला तिर्यङ्क्षानी तद्विकरणी तिलोनसप्तद-
शाङ्गुला पार्श्वमानी । एवं दीर्घचतुरश्रे कृते तस्याक्षण्यारज्जुर्वि-
श्वलङ्गुलयस्सप्तविंशतितिलाश्च । सा त्रिकरणी प्रमाणपरिमितं
क्षेत्रं त्रिगुण करोति ॥

(तृतीयकरण्येतेन + नव २१)

तृतीयकरण्या चतुरश्रे कृते नवधा त्रिभाग कार्यः ।
तस्यैको भागः प्रमाणक्षेत्रस्य तृतीयं भवति । त्रिकरण्यास्तृतीयं
तस्य करणी ॥

कपर्दिभाष्यम्.

तुल्ययोश्चतुरश्रयोरुक्तस्समासः । नानाप्रमाणयोश्चतुरश्रयोस्समासः ॥

समास एकीकरणम् । चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुरिति सूत्रेण स्पष्टः । नानाप्रमाणयोश्चतुरश्रयोस्समास उच्यते इति शेषः । दीर्घस्य समस्य चतुरश्रस्य समास एकीकरणम् ।

हृसीयसः करण्या वर्षीयसो वृद्धमुल्लिखेत् ।
वृद्धस्याक्षणयारज्जुरुभे समस्यति । तदुक्तम् ॥

हृसीयसः अल्पीयसः क्षेत्रस्य करण्या प्रमाणेन वर्षीयसः वर्षीयसेत्यर्थः । वृद्धं दीर्घमुल्लिखेत् । यथाल्पीयसः करणीतिर्यञ्जानी वर्षीयसः करणी पार्श्वमानी, तथा दीर्घचतुरश्रमुल्लिखेत् । वृद्धस्याक्षणयारज्जुरुभे समस्यति । उक्तं—दीर्घचतुरश्रस्याक्षणयारज्जुरिति ।

करविन्दीया व्याख्या.

(तुल्ययोः + समासः)

तुल्ययोरिति । समासो नाम समसनं मिश्रणं एकीकरणं करणितुल्यप्रमाणयोस्समासः । करण्युक्ता चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुर्द्विस्तावती भूमिं करोति समस्यति । उक्तमनुभाषणं वक्ष्यमाणार्थं, इदमत्र परिशिष्यते, तादिदं वक्ष्यामीति ।

(नाना + तदुक्त)

नानाप्रमाणयोर्भिन्नप्रमाणयोस्समासः करण्युच्यते, हृसीयसः अल्पीयसश्चतुरश्रस्य करण्या—करणप्रमाणेन, वर्षीयसः—

महतश्चतुरश्रस्य, वृद्ध-चिह्नमेकदेशमुल्लिखेत् वृद्धस्याक्षयारज्जुरुभे
 नानाप्रमाणे चतुरश्रे समस्यति एकीकरोति । एतदुक्तं भवति—
 नानाप्रमाणे चतुरश्रे समस्य अल्पीयसश्चतुरश्रस्य करणीप्रमा
 णेन महतश्चतुरश्रस्य-एकस्या तिर्यङ्मान्या परिच्छिन्नात् ।
 तत आरभ्योर्ध्वां लेखा यथा परस्यां तिर्यङ्मान्या नावति
 भेदेशे निपतति तथा लिखेत् । लेखाविभक्तस्याल्पीयस कर
 णीप्रमाणे तिर्यङ्मान्या । कस्य? महतः करणीप्रमाणपार्श्वमानीकस्य
 दीर्घचतुरश्रस्याक्षयारज्जुरुभे नानाप्रमाणे चतुरश्रे समस्यति ।
 चतुरश्र इति वर्तमाने पुनश्चतुरश्रग्रहणं मण्डलयोरपि चतुरश्र
 कृत्वैव समासस्तुकर इति ज्ञापयितु । तदुक्तं-दीर्घस्येसादिना ।
 अस्योपयोगो-विद्याभ्यामादिषु ।

सुन्दरराज्याया.

(तुल्ययो + समाम्)

द्विकरण्या यथा द्विपुरुषेऽग्नौ पुरुषद्विकरण्या द्वयो पुरु
 पयोस्तपास इत्यादि । त्रिकरण्या त्रयाणां पुरुषाणां समा-
 सस्याप्येतदुपलक्षणं भवति । ¹दीर्घचतुरश्रयोस्तु समासे अयं
 विशेषः । तिर्यङ्मान्या द्विकरणी तिर्यङ्मान्या, पार्श्वमान्याश्च
 द्विकरणी पार्श्वमानीति । यथा द्विस्तावायामाश्वमेधवेद्या पृ-
 त्तिशिकाया पृष्ठ्याया द्विकरणी पृष्ठ्या । तिर्यङ्मान्योस्त्रि-
 शिकाचतुर्विंशिरूपोः द्विकरण्यौ तिर्यङ्मान्यौ । एतदेव तत्र
 प्रकारान्तरेण वक्ष्यते । प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भव-
 तीति । ³एव दीर्घचतुरश्राणां समासे तिर्यङ्मान्यास्त्रिकरणी

तिर्यङ्मानीति । पार्श्वमान्याश्च पार्श्वमानी । यथा—त्रिस्तावेऽथौ
पक्षयोः पुरुषमात्र्याः तिर्यङ्मान्यास्त्रिकरणी अष्टाधिकशत-
द्वयाङ्गुला पञ्चतिलोना तिर्यङ्मानी भवति । पार्श्वमान्याश्च
षडरत्नैः त्रिकरणी पञ्चाशद्विंशताङ्गुला त्रिंशतितिलोना पार्श्व-
मानी भवति । पुच्छस्य पार्श्वमान्या एकादशप्रदेशायाः त्रि-
करणी अष्टाविंशतिद्विंशताङ्गुला सैकविंशतितिला पार्श्वमानी ।
एवमन्यत्र ।

(नाना + समासः)

उच्यत इति शेषः ॥

(हृसीयसः + तदुक्तं)

हृसीयसः करणीं तिर्यङ्मानीं कृत्वा वर्षीयसस्संब-
न्धिनं वृध्रं दीर्घचतुरश्रमुल्लिखेत्, वर्षीयसः करण्येव पार्श्वमानी ।
एवं कृतस्य दीर्घचतुरश्रस्याक्षणयारज्जुस्समस्तयोः करणी भवति ।
तदुक्तं 'दीर्घत्याक्षणयारज्जुः' इत्यादिना । यथा पञ्चविधेऽथौ
क्रियमाणे द्विपुरुषेण चतुरश्रे कृते चतुष्पुरुषो भवति । तत्र
पुरुषमात्रश्चतुरश्रः प्रक्षेप्तव्यः । तत्र द्विपुरुषकरणिके चतुरश्रे
तदायामं पुरुषव्यासं दीर्घचतुरश्रमुल्लिखेत् । तस्याक्षणयारज्जु-
रष्टषाट्शताङ्गुला सैकादशतिला, सा पञ्चविधाग्नेः करणी भवति ।

कपर्दिभाष्यम् .

चतुरश्राच्चतुरश्रं निर्जिहीर्षन् यावन्निर्जिहीर्षेत्
स्य करण्या वृध्रमुल्लिखेत् ।

पूर्वस्माच्चतुरश्राच्चतुरश्रं निर्जिहीर्षन् चतुरश्रममाणेन वृध्र-
मुल्लिखेत् ।

चृध्रस्य पार्श्वमानीमक्षणयेतरत्पार्श्वमुपसंहरेत् ॥

संयोजयेत् ।

सा यत्र निपतेत्तदपच्छिन्द्यात् ॥

सा पार्श्वमानी इतरस्मिन् पार्श्वे यत्र निपतति स्पृशति
तत्रापच्छिन्द्यात् ॥

छिन्नया निरस्तम् ।

छिन्नया निरस्तीकृते तन्निरस्त भवति ।

करविन्दीया व्याख्या.

चतुरश्रात् + छिन्नया निरस्तम्

* चतुरश्रादिति । इदमपि करणीविधानमेव । महत्तश्चतुरश्रादल्पं चतुरश्रं निर्जिहीर्षेण विहर्तुमिच्छन् यावत् प्रमाण चतुरश्रमपनेतुमिच्छति, तस्याल्पस्य करण्या महत्तश्चतुरश्रस्यैकदेशं यथा छिन्नं भवति तथोच्छिखेत् । एव कृते छिन्नं निरसितव्यक्षेत्रप्रमाणतिर्यङ्मानीकं महत्क्षेत्रपार्श्वमानीकं प्रमाणपार्श्वमानीकं दीर्घचतुरश्रं भवति । अस्य क्षेत्रस्य पार्श्वमानीमक्षणयेतरत् पार्श्वमुपसंहरेत्-गमयेत्, सा पार्श्वमानीमक्षणयोपसंहृता यत्रेतरस्याः पार्श्वमान्याः प्रदेशे निपतति तदपच्छिन्द्यात्-पार्श्वमानीमपाच्छिन्नाधिकं त्यजेत्, छिन्नया निरस्तं-छिन्नं पार्श्वमानीनिरमितव्यक्षेत्रस्य करणी भवति । तथा पार्श्वमान्या चतुरश्रे कृते निरमितव्यक्षेत्रं निरस्तं भवतीत्यर्थः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

चतुरश्रात् + छिन्नयाः निरस्तम्

निर्हारो-निरसनम् । यथा त्रिविधेऽग्नौ क्रियमाणे द्विपुरुषेण चतुरश्रे कृते चतुष्पुरुषो भवति । तत्रैकपुरुषत्वागर्थं पुरुषमात्रतिर्यङ्मान्या वृध्रमुच्छिष्य तस्योत्तरां पार्श्वमानीं दक्षिणां प्राचीमितरत्पार्श्वं नर्षयेत् । सा च तत्र द्विपुरुषप्रमाणायां चत्वारिंशच्छतद्रयाङ्गुलप्रमाणायां पञ्चतिलोने अष्टशतद्वये निपतति । ततः पुरस्तात् द्वात्रिंशदङ्गुलं पञ्चतिलाश्चापच्छिन्धात् । परिशिष्ट्या करण्या चतुरश्रे कृते पुरुषो निरस्तो भवति ।

कपर्दिभाष्यम्.

यथा स्वयमेव दर्शयति—

उपसंहृताऽक्षगयारज्जुस्सा चतुष्करणी छिन्ना
चेतरा च यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं करोति ॥

उपसंहृता पूर्वं पार्श्वमानी । इदानीमक्षगयारज्जुश्च रश्रस्य सा चतुष्करणी द्विपुरुषात् छिन्ना पार्श्वमानी इतरा तिर्यङ्गानी यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं द्विपुरुषाक्षगयारज्जुः करोति ।

कथमित्याह—

तिर्यङ्गानी पुरुषं शेषस्त्रीन् ॥

तिर्यङ्गानी पुरुषं करोति । शेषस्त्वक्षगयारज्जुर्द्वौ । तदुभयं तस्याक्षगयारज्जुरिति त्रीन्करोति ॥

तदुक्तम् ॥

तत्राप्युक्तम् ॥

करविन्दीसा व्याख्या.

इमं प्रकारमुदाहरणमुखेन स्पष्टीकरिष्यन्नाह—

उपसंहता + तदुक्तम्

उपेति । सर्वतो त्रिपुरुषप्रमाणं चतुष्पुरुषं चतुरश्रं विषयोक्त-
 ल्योदाहरति । एकस्य चतुरश्रस्यावयवभूते दीर्घचतुरश्रे या
 पार्श्वमान्यक्षणयोपसंहता सा चतुष्करणी चतुष्पुरुषकरणीति
 प्रतिज्ञाता । अस्य तिर्यञ्जानी च पुरुषमात्रकरणीति । अस्य
 दीर्घचतुरश्रस्य छिन्ना पार्श्वमानी कियत्करणीति न ज्ञाता,
 सैवान्नावगन्तव्याश्च पुरुषप्रमाणं तिर्यञ्जान्या पृथग्भूतया
 यत्क्रियते छिन्नया पार्श्वमान्या पृथग्भूतया यत्क्रियते अक्ष-
 यारज्जुः तद्व्ययज्ञेन करणीति न्यायतोऽवगता । तत्राक्षयार-
 ज्जुफलभूता चतुष्पुरुषाच्चतुरश्रादेकप्रमाणं तिर्यञ्जानीफले त्वेक-
 स्मिन्नपनीने त्रयः पुरुषाः परिशिष्यन्ते । छिन्ना तु पार्श्व-
 मानी तेषां करणीति पारिशेष्यात् सा त्रिपुरुषकरणीत्यव-
 गन्तव्या । अत इदमुक्तं तिर्यञ्जानी पुरुषं करोति शेषः
 छिन्ना पार्श्वमानी । त्रीन् पुरुषान् इति पुल्लिङ्गनिर्देशः पु-
 रुषाभिप्रायः । पुरुषनिर्देशश्चाग्री पुरुषेण विमानं पुरुषाभ्या-
 सापचर्या समासनिर्हारयोः उदाहरणमिति । अयमर्थः—सर्व-
 तो द्विप्रमाणाच्चतुष्पुरुषाच्चतुरश्रादेक पुरुषमपनीय त्रिपुरुष सम-
 चतुरश्रं कर्तुमिच्छन् तच्चतुरश्रं पुरुषप्रमाणया रज्ज्वा मध्ये

परिच्छिद्य द्विधा कृत्वा तदर्धस्यैकां पार्श्वमानीमपरां पार्श्व-
मानीं प्रत्यक्षणयोपगमयित्वा तयोर्यत्र संपातः तत्रावस्थितां
पार्श्वमानीं छिन्नाऽवशिष्टं निरस्य शिष्ट्या पार्श्वमान्या सम-
चतुरश्रे कृते तच्चतुरश्रं त्रिपुरुषचतुरश्रं भवति । तथा सर्व-
तश्चतुष्पुरुषाच्चतुरश्राच्चतुरः पुरुषानपनीय द्वादशपुरुषं समचतु-
रश्रं कर्तुमिच्छद्विपुरुषप्रमाणया तिर्यञ्जान्या समचतुरश्रं वि-
भज्यार्धस्यैकां पार्श्वमानीमन्यां प्रति गमयित्वा तयोस्सन्निपा-
तेऽवस्थितां पार्श्वमानीमवाच्छिद्य छेदं निरस्य शिष्ट्या पार्श्व-
मान्या चतुरश्रे कृते तत् क्षेत्रं द्वादशपुरुषसमचतुरश्रं भवति ।
छिन्नाशिष्टा पार्श्वमानी तत्करणी भवतीत्यर्थः । एवं प्रमाण-
क्षेत्रे तृतीयद्विकरणीमपनीय तृतीयकरणीं ग्रहीतुमिच्छन् तृतीये
द्विकरण्या वृद्धमुल्लिखेदित्यादिकृते तृतीयकरणीं भवति । एवं-
मेव सर्वत्र चतुष्करणीचतुर्थकरणीप्रभृतयः करण्योऽवगन्तव्याः ।
तदुक्तं 'दीर्घस्याक्षणयारज्जुरित्यनेन । अस्योपयोगो द्रोणादिषु,

सुन्दरराजीया व्याख्या.

तदेवोदाहरति—

उपसंहृता + तदुक्तम्

या अक्षणयोपसंहृता—एकीभूता रज्जुस्ता चतुष्करणी
द्विपुरुषाच्छिन्ना पार्श्वमानी अपच्छिन्ना पञ्चतिलोनाऽष्टशत-
द्वयाङ्गुला । इतरा—पुरुषमात्री तिर्यञ्जानी च यत्पृथग्भूते कुरुत-
स्तदुभयं करोति कर्णरज्जुत्वात् । तत्र तिर्यञ्जानी स्पष्टमेव हि
पुरुषमात्रं करोति । पारिशेष्यात्पार्श्वमानी त्रीन् पुरुषान् क-
रोतीति ज्ञातुं शक्यते । तदुक्तं 'दीर्घस्याक्षणयारज्जुः' इत्यादिना ।

कपर्दिभाष्यम्.

दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं चिकीर्षन् तिर्यङ्मान्याऽपच्छिद्य शेषं विभज्योभयत उपदध्यात् ॥

दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं कर्तुमिच्छन् तिर्यङ्मान्या तिर्यङ्मान्याप्रमाणेनापच्छिद्य शेषं विभज्य—द्विधा कृत्वा तदुभयतः अग्रतः प्राश्वतुश्चापदध्यात्—निक्षिपेत् ।

खण्डमागन्तुना संपूरयेत् ॥

खण्डमागन्तुना शीतिरक्तेन पूरयेत् । पूरयित्वा तदतिरिक्तं त्यजेत् ।

तस्य निर्हास उक्तः ॥

तस्य त्यागविधिरुक्तः ।

इति द्वितीय खण्डः .

करविन्दीया व्याख्या.

दीर्घचतुरश्रं + निर्हास उक्तः

दीर्घेति—सर्वतस्तुल्यप्रमाणं समचतुरश्रं एकत आया-
मतोऽधिकं दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं कुर्वन् तिर्यङ्मान्या तिर्यङ्मान्याप्रमाणाया रज्ज्वा परिमिते प्रदेशे मध्ये दक्षिणोत्तरमप-
च्छिद्य शेषं पूर्वभाग मध्ये तिर्यङ् द्विधा विभज्य तयोः पश्चिमं
भाग तथैवावस्थाप्य पूर्वभागं प्रथमस्योत्तरतः प्राचीनमुपदध्यात् ।

उत्तरपूर्वभागं शून्यभूतं खण्डमागन्तुना संपूर्य समचतुरश्रं संपाद्य
अधिकमागन्तुभूतं खण्डं ततो निर्हरेत्-निर्गमयेत् । तस्य निर्हार
उक्तः 'चतुरश्राच्चतुरश्रं निर्जिहीर्षिन्' इति । तस्योपयोगो रथ-
चक्रादिषु ।

इति द्वितीयः खण्डः

सुन्दरराजीयाः उपाख्या

दीर्घचतुरश्रं + निर्हार उक्तः

तिर्यञ्जानीप्रमाणेन पार्श्वमानीप्रपच्छिद्यः समचतुरश्रं
कृत्वा शेषं विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपकुर्यात्, यथोत्तरपूजकोणे
समचतुरश्रं आगन्तुः खण्डो भविष्यति । तस्य निर्हार उक्तः
'चतुरश्राच्चतुरश्रम्' इति ॥

इति द्वितीयः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्

समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं चिकीर्षन् यावच्चि-
कीर्षेत् तावतीं पार्श्वमानीं कृत्वा यदाधिकं स्याद्य-
थायोगमुपदध्यात् ॥

समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं कर्तुमिच्छन् यावता दीर्घमन्त-
प्रयोजनं तावत्पार्श्वमालिख्य यदाधिकक्षेत्रं तद्यथायोगं यथा
तत्क्षेत्रं युज्यते तथा क्षिपेत् । चतुरश्रं विभज्य उभयतः परम-
विनियोगः, अवकीर्णपशौ च ।

करविन्दीया व्याख्या.

समचतुरश्रं द्विजा कृत्वा तस्यैकस्मिन् भागे भागान्तरस्योपर्युपरि निहिते दीर्घचतुरश्रं भवतीति मन्वानस्तम्भ्य प्रकारमाह—

समचतुरश्रं + उपदध्यात्

समेति । तिर्यङ्मान्या अपच्छिद्य शेषं विभजेदित्येव । समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं कर्तुमिच्छन् समचतुरश्रं त्रिभागद्विभागार्धादीनामन्यतमेनैकांशेन परिमिततिर्यक्प्रमाणं दीर्घचतुरश्रं कर्तुमिच्छति तावत्या तिर्यङ्मान्या समचतुरश्रमेकतोऽपच्छिद्य शेषस्य समचतुरश्रकरणीसमा पार्श्वमानी तावतीमुक्तया तिर्यङ्मान्या समचतुरश्रं कृत्वा तत्र शेषं विभज्य यदधिक स्यात्तद्यथायोगमुपदध्यात् । अधिकस्य यथा विभागे कृते विभागा एकैकशो वा सर्वाः संहस्र वा भागान्तरस्योपरि निधीयमानास्तद्विस्तारं व्याप्यान्योन्यसंघटितास्तदीर्घं संपादयन्ति तथा विभज्य सर्वं शेषं भागान्तरस्योपरि निदध्यादिति । अयमर्थः—समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं चिकीर्षन् क्रियमाणस्य चिकीर्षितविस्तारप्रमाणया तिर्यङ्मान्या समचतुरश्रमेकतोऽपच्छिद्य शिष्टस्य च पार्श्वमानी तावती कृत्वा तदधिमेकयाऽनेकया वा विभज्य ते सर्वे भागा दीर्घचतुरश्रं यथा संपादयन्ति तथा सर्वशेषं भागान्तरस्योपर्युपरि निदध्यादिति । अत्राधिकृते शेषशब्दे कर्मणाचिन्यपि सन्निवेशसामर्थ्याच्च तस्य पृथग्र्योऽपि नतथिते । तदप्रतीतिवशाद्द्विदश्व शेषभक्त्यन्तरे सामञ्जस्याद्यावच्चिकीर्षित्वपि दीर्घविस्तारविषयस्स्यात् । एक एव न्यायो दीर्घस्यापि दीर्घविधाववगन्तव्यः ।

तत्र श्लोकाः—

चतुरश्रं समं द्वैधं कृत्वा भागान्तरोपरि
क्षिप्ते भागान्तरे दीर्घचतुरश्रं तु तद्भवेत् ॥
करिष्यमाणदीर्घस्य विस्तारसमपार्श्वकम् ।
विभज्य शेषमधिकं यथायोगं हि तत्क्रिया ॥
तावती पार्श्वमान्याश्च शेषस्याञ्जस्यभागतः ।
करिष्यमाणदीर्घस्य तिर्यग्यात्रच्चिकीर्षितम् ॥

सुन्दरराजीया.

(समचतुरश्रं + उपदध्यात्)

अयमत्र प्रकारः—यावदिच्छं पार्श्वमान्या प्राच्यौ वर्ध-
यित्वा उत्तरपूर्वा कर्णरज्जुमायच्छेत्, सा दीर्घचतुरश्रमध्यस्थायां
समचतुरश्रतिर्यङ्मान्यां यत्र निपातति तत् उत्तरं हित्वा दक्षि-
णांशं तिर्यङ्मानीं कुर्यात्, तदीर्घचतुरश्रं भवति । दीर्घस्य दीर्घ
करणेऽप्ययमेव प्रकारः ॥

कपर्दिभाष्यम्.

चतुरश्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यात्कोट्यां नि-
पातयेत् ॥

यच्चतुरश्रं मण्डलं कर्तुमिच्छेत् । रथचक्रचिदादौ विनि-
योगः । मध्यात्कोट्यां निपातयेत्—मध्यमे शङ्को पाशं प्रतिमुच्य
कोट्यामायच्छेत् कर्णेनाऽऽयच्छेत् । अपसार्य तत्र लक्षणं कृत्वा—

पार्श्वतः परिकृष्यातिशयतृतीयेन सह मण्डलं
परिलिखेत् ।

तेनैव लक्षणेन पार्श्वत आकर्षेत् । परिकृष्टं यावच्च
तुरश्रमतीत्य शेषे सोऽतिशयः । तस्यातिशयस्य तृतीयेन सह
चतुरश्रार्धेन मण्डल परिलिखेत्—सर्वतो लिखेत् ।

सा नित्या मण्डलम् ।

सानित्या मण्डलं करोति । अनित्या स्थूला ॥

यावद्दीयते तावदागन्तु ।

सक्तिषु यावद्दीयते तावत्पार्श्वे न गच्छति । एतच्च
वचनमासन्नतरस्वरूपापनार्थम् ।

करविन्दीया व्याख्या,

(चतुरश्र मण्डल + तावदागन्तु)

समचतुरश्र मण्डल चिकीर्षन् कर्तुमिच्छन् तस्य चतुर-
श्रस्याक्षणयारज्ज्वर्धप्रमाणात् किञ्चिदधिकामेकतःपार्शां रज्जु
मीत्वा तत्पाश चतुरश्रस्य मध्यमे शङ्कौ प्रतिमुच्य तामक्षण
याकोट्यां निपात्य तत्र लक्षणं कृत्वा पार्श्वप्रदेशादतिरि-
क्तलक्षणयोस्तरालं श्रेष्ठा विभज्य अन्ततो द्वौ भागावुत्सृज्य
भागैर्नैकेन सहिताया चतुरश्रार्द्धप्रमाणया रज्ज्वा यथा भूमि-
मण्डलं भवति तथा परितस्सर्वतो लिखेत् । एवं कृते
सा नित्या मण्डलं—चतुरश्रक्षेत्रतुल्यक्षेत्र भवति । सा नित्या—सा
भूमिर्नित्या, यावत् चतुरश्रे भूमिः मण्डलेऽपि सा भवती-
त्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यावद्दीयते तावदागन्तु—यावत्प्र-
माण क्षेत्र हीयते हीयमानतया¹ (इति) दृश्यते चतुरश्रभ-
क्तिषु तावन्मण्डलस्य पार्श्वेऽप्यागन्तु दृश्यते, तस्मान्निस्येति ।

¹ इति शब्दोऽयमपि इति भाति

ननु विष्कम्भार्धेन परिणाहार्धमभ्यस्य फलावगतिरित्यनेन
न्यायेन भूमः नात्यन्ततुल्यता, तत्कथं नित्येति? उच्यते—
यद्यप्यनिसा, तथाऽप्यन्येषामुपायान्तराणामतिस्थूलत्वादस्य चो
पायस्यासन्नत्वात् सम्यगुपायस्य बहुप्रयत्नसाध्यत्वेन अशक्य-
त्वाच्चैवं, वदत आचार्यस्यायमेवोपायस्साधुरित्याभिप्रायः । या-
वद्दिह हीयते तावदागन्तु इति तयोरल्पवैषम्यात्तावदेवेति ।
प्रवृत्तिरोचनार्थमनिसाऽपि नित्येत्युक्तेत्यदोषः । अथवा या
रज्जुर्मण्डलं करोति सा रज्जुरिति रज्ज्वभिप्रायोऽपि तच्छब्दः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(चतुरश्रं मण्डलं + तवदागन्तु)

चतुरश्रमध्ये शङ्कुं निहत्य तस्मिन् रज्जुं प्रतिमुच्य
कोट्यामक्षणयां निपात्य चिह्नं कृत्वा पार्श्वे च परिकृष्य तस्मिन्
चिह्नं कृत्वा चिह्नयोरन्तरालं त्रेधा कृत्वा एकभागसहितेन
चतुरश्रार्धेन मण्डलं परिलिखेत्सा रज्जुरनित्या मण्डलं करोति
यावद्धीयते कोटिपु तावत्प्रमाणं पार्श्वेष्वगच्छति ॥

कपर्दिभाष्यम् .

मण्डलं चतुरश्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदश
भागान् कृत्वा द्वावुद्धरेत् । त्रयोदशावशिष्यन्ते ।
सानित्या चतुरश्रं ॥

मण्डलं चतुरश्रं कर्तुमिच्छन् मण्डलस्य विष्कम्भं व्यासं
पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ त्यजेत् । त्रयोदशभागाशिशेष्यन्ते ।

तेस्रयोदशभिर्मिता रज्जुः तावत्क्षेत्रं चतुरश्रं करोति । सा चानित्या स्थूलतरा । त्रयोदशावधिष्यन्त इति वचनं शुल्बान्तरांक्तादपि मानसं वरमिति ख्यापनार्थम् । तीव्रमुतसोमे विनियोगः । तत्र प्राच्येकादशिनी मातव्या । तत्राङ्गुलेन प्रादेश-मात्रं वेदिखण्डंमुपादातव्यम् । यदि द्वादशाङ्गुला उपरवा-अर्धप्रादेशाङ्गुलहीना पञ्चविंशत्प्रक्रमा प्राचीं वेदिं विमाय यूपावटीयान्छङ्कोर्दक्षिणतत्पङ्कजुले शङ्कुं निहत्य तावद्रवात् चतुस्त्रिंशत्प्रक्रमायामा प्राचीं वेदिर्मन्तव्या । दशानां क्षेत्रम् । सूत्रकारोपदेशेन पञ्चशतानि चत्वारिंशदधिकानि अङ्गुलक्षेत्राणि । तदर्धाङ्गुलं गृह्यते । तेन वेदिच्छेदोऽर्धमानेषु । पूर्वार्धानां वेदि संस्कारो न क्रियते । अतिरिक्तक्षेत्रं निरस्तं भवति । वेदि-श्चावटेषु विच्छिन्नतिर्भवति—

करविन्दीया व्याख्या.

(मण्डलं चतुरश्रं चिकीर्षन् + चतुरश्रम्)

मण्डलस्य विस्तारममाणं त्रिष्कम्भः । तत्पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागावपनयेत् । शिष्टास्त्रयोदश भागाश्चतुरश्रस्य करणी भवति । अत्रापि सा नित्येत्यादि समानं । तावेव चोद्य-परिहारौ ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(मण्डलं चतुरश्रं चिकीर्षन् + चतुरश्रम्)

त्रयोदश भागाः करणी चतुरश्रस्य अनित्या चतुरश्रं करोति । अनयोरनित्यत्वं विज्ञायते गणितविरोधात्परस्परवि-

रोधाच्च । तथाहि—सप्तविधस्य सारत्रिप्रदेशस्य रथचक्रचिता-
वयेः क्षेत्रं लक्षमष्टौ च सहस्राण्यङ्गुलयः, तस्य चतुरश्रीकृतस्य
करणी त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धद्वाविंशश्च तिलाः ।
तस्मिन्नुक्तेन मार्गेण मण्डले कृते त्रीणि शतानि चतुस्सप्त-
तिश्चाङ्गुलयो विष्कम्भो भवति । तस्य परिणाहस्सहस्रं पञ्च-
सप्ततिशताङ्गुलयः । यथाऽऽहुः—

चतुरधिकं शतमष्टगुणं द्वापष्टिस्तथा सहस्राणाम् ।

अयुतद्वयविष्कम्भस्यासन्नो वृत्तपरिणाहः ॥

इति । अस्य मण्डलस्य फलं लक्षं नवसहस्रमष्टौ शतानि
षष्टिश्चाङ्गुलयो दृश्यन्ते उक्तं च—

समपरिणाहस्यार्धं विष्कम्भार्धहतमेव वृत्तफलम् ।

इति । एवमग्निक्षेत्रे रथचक्रचिदादौ मण्डले कृते षष्ट्यधिकानि
अष्टशतानि सहस्रं चाङ्गुलयोऽतिरिच्यन्ते । तथा च परस्पर-
विरोधः । अर्धद्वाविंशतितिलसहिताष्टाविंशतिशतत्रयाङ्गुलकरणी-
कस्याग्नेर्मण्डलीकृतस्य विष्कम्भः चतुस्सप्ततिशतत्रयाङ्गुल उक्तः ।
तस्यैव मण्डलस्योक्तेन मार्गेण चतुरश्रीकरणे त्रीणि शतानि
चतुर्विंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धपञ्चमाश्च तिलाः करणी भवतीति
पूर्वोक्तायाः करण्यास्साष्टादशतिलाश्चतस्रोऽङ्गुलयो हीयन्ते ।
तस्मात्सूक्ष्ममिच्छता चतुरश्रस्य मण्डलकरणे सूत्रोक्तादाते-
शयतृतीयभागसहिताद्विष्कम्भार्धादष्टादशशतांशस्त्याज्यः । एवं
कृते रथचक्रचितौ विष्कम्भः षट्तिलोनैकसप्ततिशतत्रयाङ्गुलो

भवति । परिणाहश्च पञ्चपष्टिशतसहस्राङ्गुलयः । तस्य मण्ड-
लस्य समपरिणाहस्येत्यादिना पूर्वोक्तेन आनीतं फलं लक्ष-
मष्टौ सहस्राणि भवन्ति । मण्डलस्यापि चतुरश्रकरणे सूत्रो-
क्ते विष्कम्भे स्वस्मात् त्रिगुणात् त्र्यस्त्रिंशच्छताश युञ्जयात् ।
तत्र श्लोकाः—

चतुरश्रमण्डलकृतौ त्यक्तव्योऽष्टादशशतांश ।
सूत्रोक्तादद्यात्सार्धाद्वयासार्धं मण्डलस्यैतत् ॥ १ ॥
चतुरश्रव्यासे वा त्रिंशशतांशं समाभ्यस्य ।
पुनरष्टमं च युञ्जयाद्विष्कम्भो मण्डलस्यैव ॥ २ ॥
मण्डलचतुरश्रकृतौ विष्कम्भे सूत्रचोदिते युञ्जयात् ।
त्रिगुणात्स्वकाद्यस्त्रिंशत्सातिशयान्मण्डलस्यैतत् ॥ ३ ॥
मण्डलविष्कम्भाद्वात्रिंशशतांशकं परित्यज्य ।
शिष्टान्नवमं जद्याच्चतुरश्रस्यैष विष्कम्भ ॥ ४ ॥
एवं कृते हि ब्रह्मवैकशतविधेऽपि वृत्तविष्कम्भे ।
स तिलद्वितयविशेषो न च भवति परस्परधिरोधः ॥५॥

कपर्दिभाष्यम्.

प्रमाणेन प्रमाणं त्रिधीयते ॥

चतुरश्रं प्रमीयते क्षेत्रमनेनेति प्रमाणं प्रक्रमादि । यत्र प्रमा-
णेनैव चोदना तत्र तेनैव चतुरश्रं त्रिधीयत इति प्रत्येत-
व्यम् । पुरुषं दक्षिणे पक्षः इत्यादिषु च सहस्रा विवक्षिता ।

करविन्दीया व्याख्या.

द्विकरणीप्रभृतय करण्य उक्ताः तासा फलावगमायाह—

प्रमाणेनेति ।

(प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते)

यत्र प्रमाणेनैकेन विमानं तत्र सर्वतस्तेनैकेन परिमितं ।
चतुरश्रं फलं भवति यथा : पुरुषं दक्षिणे पक्षे । इत्यादि,

सुन्दरराजीया व्याख्या.

चतुरश्राणां फलक्षेत्रमाह—

(प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते)

प्रमाणमात्रेण दण्डेन प्रमाणमात्रं क्षेत्रं विधीयते—क्रियते ।

कपर्दिभाष्यम्.

आदेशादन्यत् ।

आदिशतीत्यादेशो विधिः । विधेरन्यद्भवति—यत्र विधीयते
तत्रान्यदपि भवति तेनैव प्रमाणेन गार्हपत्यचित्युपरवादिषु

करविन्दीया व्याख्या.

(चतुरश्रमादेशादन्यत्)

आदिशतीत्यादेशः—उपदेशः । तेनान्यच्चतुरश्रात् प्रागादिफल-
त्वमवगम्यते । अथवा आदिशतीत्यादेशो—गणितशास्त्रम् ।
ततो विषमादीनां फलमवगन्तव्यमिति । उक्तं च तत्र सर्वेषां
क्षेत्राणां प्रसार्य पार्श्वफलं तदभ्यासे इति, अस्यार्थः—
सर्वेषां विषमक्षेत्राणां पार्श्वे—पार्श्वमानीतिर्यञ्जान्यौ प्रसार्य-
संपाद्य । तदभ्यासे—तयोरन्यान्यगुणकाले फलमवगन्तव्यमिति ।

त्रिक द्विधा प्रच्छिन्नान्यतरच्छेदमन्यत्रोपदध्यात् । तत्र सा दीर्घा
चतुरश्रा । 'तथायुक्तां संचक्षते' वक्ष्यमाणेन न्यायेन फ-
लावगम, दीर्घचतुरश्रस्य पार्श्वमानीप्रमाणेन तिर्यङ्मानीप्रमा-
णमभ्यस्य फलावगमः । वृत्तस्य परिणाहार्धेन विष्कम्भा-
र्धमभ्यस्य फलावगम । शरार्धप्रमाणेन धनुरर्धमभ्यस्य धनुषः
फलावगम इत्यादि गणितशास्त्रादवगन्तव्यमिति । प्रकृतमनु-
सराम ॥

सुन्दरराजीया.

(चतुरश्रमादेशादन्यत्)

सर्वत्र चतुरश्रमेव क्रियते ताद्विमानादेव मण्डलादि ।

कर्पादिभाष्यम्.

द्वाभ्यां चत्वारि ॥

द्वाभ्यां प्रक्रमाभ्यां चतुरश्रे कृते चत्वारि पुरुषप्रमाणानि
भवन्ति । मण्डलानां चतुरश्रंकरणमुक्तम् । चतुरश्राणां मण्ड-
लकरणमिदं नोक्तं इत्यस्यां रज्ज्वा इयत् क्षेत्रं भवतीति ।
अत इदमुच्यते

त्रिभिर्नव ।

त्रिभिः प्रक्रमैः चतुरश्रे कृते नव पुरुषक्षेत्राणि भवन्ति ।
तथा भूमावालित्व्य द्रष्टव्यम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

(द्वाभ्यां + नव)

उपलब्धिः यत्र द्वाभ्यां द्विगुणप्रमाणेन विमानं तत्र

सर्वतो द्विप्रमाणे चतुरश्रे द्विप्रमाणपरिमितानि चत्वारि चतुरश्राणि फलं भवति । त्रिप्रमाणे चतुरश्रे त्रिप्रमाणपरिमितानि नव चतुरश्राणि फलम् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(द्वाभ्यां + नव)

द्विप्रमाणेन दण्डेन चत्वारि प्रमाणक्षेत्राणि भवन्ति ।

कपर्दिभाष्यम्

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावत्स्तावतो वर्गान् करोति

यावत्प्रमाणा—यावदायामा रज्जुः तावतो वर्गान् करोति ।
पङ्कीः करोति—यावत्संख्यायुक्तं प्रमाणं तावत्संख्यायुक्ताः
पङ्कीः करोति । पञ्चमानां पञ्चसंख्यायुक्तान् वर्गान् करोति । एवं
सर्वत्र योजनीयम् ।

तथोपलब्धिः ।

भूमावालिख्य प्रेक्षिते तथैवोपलभ्यते । द्वाभ्यां कृते
उभयतो लिखिते चत्वारि गङ्गाणि भवन्ति, पञ्चभिः कृते पञ्च-
धा, उभयतो लिखिते पञ्चविंशतिगङ्गाणि भवन्ति । एवं सर्वत्र
द्रष्टव्यम् ।

करविन्दीया व्याख्या

(यावत्प्रमाणा + तथोपलब्धिः)

यावन्ति प्रमाणानि यस्या रज्ज्वाः सा रज्जुस्तावत्-
स्तावतः प्रमाणसंख्यायुक्तान् तावतः—तत्संख्यागुणितान् वर्गान्
समचतुरश्रान् करोति । 'वर्गसमचतुरश्रः' इति गणितशास्त्रेषु

व्यवहारः । तथा चतुष्प्रमाणा रज्जुश्चतुर्भिर्गुणिताश्चतुरो वर्गान् षोडश करोति । पञ्चप्रमाणा पञ्चभिर्गुणितान् पञ्च वर्गान् पञ्चविंशतिं, षट्प्रमाणा एकोनपञ्चाशत्, अष्टप्रमाणा चतुष्पष्टिं, नवप्रमाणा एकाशीतिं, दशप्रमाणा शत, एकादशप्रमाणा एकविंशोत्तरशत्, द्वादशप्रमाणा चतुश्चत्वारिंशच्छतमित्यादि द्रष्टव्यम् । प्रमाणमाह—उपलब्धिस्तथा—तथोपलभ्यते । उक्तेष्वर्थेषु प्रसङ्गं प्रमाणमित्यर्थः । तथा द्विप्रमाणं चतुरश्रं द्विधाऽपच्छिद्य चत्वार्युपलभ्यन्ते । त्रिप्रमाणं त्रिधाऽपच्छिद्य नव, चतुष्प्रमाणं चतुर्धाऽपच्छिद्य षोडश, एव पञ्चप्रमाणादिष्वपि । तथा दीर्घस्याक्षगयारज्जुरिसादिषु तथातथोपलभ्यन्ते । द्वाभ्यामेकमभ्यस्य फले द्वे उपलभ्येते । त्रिभिर्द्वे अभ्यस्य षट् । चतुर्भिर्द्वे अभ्यस्याष्टौ । तथाहि—द्विप्रमाणपार्श्वमानीकमेकप्रमाणतिर्यङ्मानीक द्विधाऽपच्छिद्य द्वे उपलभ्येते । द्विप्रमाणपार्श्वमानीक त्रिप्रमाणतिर्यङ्मानीक प्राग्द्विधाऽपच्छिद्य षट् उपलभ्यन्ते । एवमन्येष्वपि पार्श्वमानीप्रमाणसहचयोदगवच्छेद तिर्यङ्मानीप्रमाणसहचया प्रागवच्छेद इति कृत्वा फलावगमः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या,

(यावत्प्रमाणा + तथोपलब्धिः)

चतुर्भिर्षोडश पञ्चभिः पञ्चविंशतिरित्यादि । अत्र प्रमाणम्—
तथोपलब्धिः ।

कपर्दिभाष्यम्.

अध्यर्धपुरुषा रज्जुर्द्वौ सवादौ करोति ।

अधि-उपर्यर्धं यस्यास्ता अव्यर्धा, तथा कृते चतुरश्रे सवादी
द्वौ करोति ($1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2} = \frac{9}{4} = 2\frac{1}{4}$) एकस्य वर्गः एकः (12=1)
तस्याग्रतः पार्श्वतश्च द्वावर्धौ । पूर्वेण मह द्वौ, अर्धेन यच्चतुरश्रं
कृतं, कोट्यां सपादम् । तेन सह पादौ द्वौ करोति । एव-
मेवोत्तरसूत्रं योजयितव्यम् ॥

अर्धतृतीयपुरुषा षट् सपादान्, अथात्यन्त
प्रदेशः ॥ २० ॥

सार्वत्रिको विधिः ($\frac{5}{2} \times \frac{5}{2} = 6\frac{1}{4}$) .

यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पार्श्व-
योरुपदधाति । यच्च तेन चतुरश्रं क्रियते तत्को-
ट्याम्, अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ १० ॥

यावता छेदेनाधिकेन परिलिखति तत्पार्श्वयोरग्रतश्चोपदधाति ।
यत्तेन चतुरश्रं क्रियते तत्कोट्यां—एवं विहितेन यच्चतुरश्रं
कोट्यां तेनैव सह संख्या बोद्धव्येति । ¹मण्डलपूरणे चैकेनै
कं भवति । अर्धे चार्धमिति कस्यचिद्भ्रान्तिस्स्यात् अतस्तं
प्रसाह—

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ।

प्रमाणस्यार्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते । अस्यैव कारणमाह—

अर्धस्य द्विप्रमाणायाः पादपूरणत्वात् ॥ २२ ॥

तृतीयेन नवमी कला ॥ २३ ॥

अर्धस्य द्विप्रमाणा पुरुषमात्री । पादानां पूरणं यतः । तदुक्तं—
‘द्वाभ्यां चत्वारि’ इति । तृतीयेन नवमी कला, प्रमाणतृतीयेन
नवमी कला—नवमोऽञ इत्यर्थः । तदप्युक्तं—त्रिभिर्नवेति.

इत्यापस्तम्बसूत्रादिवरणे कपर्दिभाष्ये
शुक्लाख्यप्रश्ने प्रथम पटल
तृतीय खण्ड

करविन्दीया व्याख्या.

इदानीं सच्छेदप्रमाणमुच्यते—अध्यर्धेति ।

(अध्यर्धपुरुषा + नवमी कला)

अध्यर्धपुरुषप्रमाणेनाध्यर्धपुरुषमभ्यस्य फल द्वौ सपादौ—
पादसहितौ द्वौपुरुषौ करोति । अर्धतृतीयपुरुषा पट् सपादान्,
अर्धं तृतीयं येषां ते अर्धतृथीया, ते च प्रमाण यस्याः
साऽर्धतृतीयपुरुषा।ना येनाभ्यस्ताः फल सपादान् पट्पुरुषान्
करोति । उपलब्धिरपि तथा अध्यर्धपुरुषचतुरश्रस्यार्धेन
चैकेन चापच्छेदः प्राप्तोदकच एकमे केन द्वावर्धौ पादश्च,
एवमन्यदपि उभयतः सच्छेदे सपादरज्जुमध्यर्धं षोडशांशं
करोति । चतुरश्रक्षेत्रवितृद्धौ वृद्धक्षेत्रपरिज्ञानप्रकारमाह—अ-
न्तस्समीपं प्रकरणं तदतीत्य वर्तेत इत्यत्यन्तः अत्यन्तं प्रदेशं
विधिर्यस्य सोऽत्यन्तप्रदेशः—सार्वत्रिक इत्यर्थः । समचतुरश्र
विषयोऽयम् । यावता—यावत्प्रमाणेन, यावताऽधिकेन—याव-
त्प्रमाणोनाधिकेन । एको यावच्छब्दः प्रमाणमात्रविषयः,
अन्यो यावच्छब्दः आगन्तुविषयः । यावता प्रमाणेन यावन्मा-
त्राधिकेनेत्यर्थः । परिलिखति यच्चतुरश्रकरणार्थं परिलिखति

तत्र तत् अधिकमागन्तुमूलचतुरश्रक्षेत्रं पार्श्वयोः प्राची चोदीची च क्षेत्रमुपदधाति—संयोजयति । यच्च तेनाधिकमात्रेण चतुरश्रं क्रियते तत्क्षेत्रं कोट्यां संयोजयति । एतदुक्तं भवति—सर्वत्र समचतुरश्रक्षेत्रविवृद्धौ विवृद्धस्य चतुरश्रस्य च दक्षिणपश्चिम भागे मूलप्रमाणकृतचतुरश्रं परिकल्प्य तस्यतस्य पूर्वोत्तरपार्श्वयोस्तत्पार्श्वमितपार्श्वमानीकं प्रमाणाधिकमात्रतिर्यञ्जानीकं क्षेत्रं परिकल्प्य यच्च तेनाधिकमात्रेण एकेनैकं द्वाभ्यां चत्वारि त्रिभिर्नवेत्यादिफलकरणं चतुरश्रं क्रियते तत्क्षेत्रं प्रागुदकोट्यां परिकल्पयेदिति । एवं सर्वत्र समचतुरश्रस्य क्षेत्रवृद्धौ क्षेत्रस्य परिगणनं कुर्यादित्यर्थः ।

अर्धप्रमाणेन—प्रमाणार्धेनापादप्रमाणं—पादोऽत्र चतुर्यो भागः, तत्प्रमाणं विधीयते संपाद्यते प्रमाणार्धमितं क्षेत्रं प्रमेयस्य चतुर्थभागो भवति । कुतः? अर्धस्य द्विप्रमाणायाः पादपूरणत्वात् अर्धस्य द्विप्रमाणकतया भूमेश्चतुर्भागः पूर्यते ।

तृतीयेन नवमी कला—प्रमाणतृतीयेन क्षेत्रस्य नवमोऽंशः पूर्यते । उपलब्धिस्तथा । एकप्रमाणाया भूमिर्धेन प्राक्चोदकचापच्छेदे कृतेऽर्धप्रमाणकृता भूमिरेकप्रमाणायाः पादो दृश्यते, तस्या एवं प्राक्चोदकचापच्छेदे प्रमाणतृतीयमिता भूमिरेकप्रमाणाया नवमांशो दृश्यते । तथा चतुर्थेन षोडश कला, पञ्चमेन पञ्चविंशतिकला, षष्ठेन षट्त्रिंशोऽंशः पूर्यते । एवमन्यान्यपि छेदफलानि द्रष्टव्यानि ॥

इति श्रीकरविन्दस्वामिहृतायां शुल्बप्रदीपिकायां
प्रथमः पटलः.

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथ सच्छेदानां फलमाह—

(अर्धवर्धपुरुषा + पट्ट सपादान्)

एन अर्धचतुर्थपुरुषा द्वादश सपादान्, अर्धपञ्चमपुरुषा विंशतिं सपादानित्यादि । सपादपुरुषा अर्धवर्धे षोडशभाग चेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

सार्धत्रिकोऽयं विधिः—कृत्स्न चतुरश्र वर्धयितुमिच्छन् यावता प्रमाणेन वर्धयितुमिच्छति तत्पुरस्तादुत्तरतश्चोपदधाति । अधिकप्रमाणेन चचतुरश्र क्रियते तदुत्तरपूर्वभ्यां कोट्याम् । इदानीं तच्छेदानां फलमाह —

(अथात्यन्तप्रदेश)

द्विप्रमाणाया रज्ज्वा अर्धस्य प्रमाणमात्रस्य पादपूरणत्वात् । द्विप्रमाणाया रज्ज्वा फल चत्वारि । तस्य पाद एकम्, नस्य पूरणत्वादित्यर्थ ॥

(तृतीये नवमी कला)

कलाभागस्त्रिप्रमाणायास्ततृतीयस्य नवमपूरणत्वादिति गम्यमानत्वान्नोक्तम् । चतुर्थेन षोडश, पञ्चमेन पञ्चत्रिंशतिरित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति सुन्दरराजीये आपस्तम्बशुल्बसूत्रव्याख्यानं
शुल्बप्रदीपे प्रथमः पटलः

कपर्दिभाष्यम्

पूर्वमविशेषेण मानमुक्तम्, अस्येयानायांमः इयान्विस्तर एव च विद्वर्तव्यमिति । विशेषविधानार्थमाह—

आग्नेयाधेयिके विहारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले विज्ञायते ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं यथा स्यान्नाहवनीयदक्षिणाग्नेयोः दक्षिणाग्निगार्हपत्ययोर्वा वा भूदित्येवमर्थं गार्हपत्याहवनीयग्रहणम् । विज्ञायते—श्रूयते । श्रुतिर्वक्ष्यमाणा ।

अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । एकादशसु राजन्यः । द्वादशसु वैश्यः ॥

चतुर्विंशत्यामपरिचिते यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते ॥

प्रक्रमेण प्रमाणं वक्ष्यामि । अष्टौ प्रक्रमानतीत्य गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिष्ठापयति । एवमेकादशसु राजन्यस्य । वैश्यस्य द्वादशसु । चतुर्विंशत्या वा परिमिते वा यावता वा चक्षुषा मन्यते । तस्मान्नातिदूरमाधेयः इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । यावता वेति सर्वेषां विधिर्विकल्पेन । इयतान्तरालेन विहारसंपत्तिर्भवतीति मननम् । अतिदूरप्रतिषेधो व्यवायपरिहारार्थः । यद्यतिदूरमाधीयते तदा श्वादयो व्यवेयुः ।

करविन्दिया व्याख्या

उक्तास्सामान्यतो विहाराः । इदानीं दर्शपूर्णमासादिषु विशेषविबक्षया प्रथमभूताग्नेयाधेयविहारयागविधिरुच्यते । अग्नय

अधीयन्तेऽस्मिन् कर्मणीति तदग्रयावेयं । तद्वत्र आग्रया
 धेयिक । विहित्यन्तेऽस्मिन् अग्रय इति विहार, देवयजनेदश,
 तमधिकृत्य । गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले—गार्हपत्याहवनीय
 शब्दाभ्या तत्तदायतने लक्षणा अन्तरालश्रुतिसामर्थ्यात्, अन्त-
 राले अन्तराल प्रस्तुत्य विज्ञायते श्रूयते । सर्वत्र विज्ञायत
 इत्यस्यायमेवार्थः गार्हपत्याहवनीयग्रहणात्, तयोरेवान्तराले ।
 श्रुतिरेवं पठ्यते—

अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतैकादशसु राजन्यो
 द्वादशसु वैश्यः चतुर्विंशत्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यते
 तस्मान्नातिदूरमाधेय इति ॥ सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । प्रक्रमं
 वक्ष्याति द्विपदस्त्रिपदो वेति । अष्टप्रक्रमादयोऽन्तरालविशेषण ।
 अष्टासु प्रक्रमेष्वन्तराले इत्यादि । अपरिमितसंख्याया तच्चतु-
 र्विंशते परतः तदानन्तर्यात्, अपरिमित प्रमाणात् भूयः,
 इति कात्यायनः । यावता वा चक्षुषा मन्यते तावता प्रमाणेन
 चक्षुषा गृहीतेन मन्यते यथा इयाश्चतुर्विंशति प्रक्रम इति चक्षुषा
 मानं । यद्यपि चतुर्विंशतेः परत एव पठ्यते तथाऽपि द्वादशसु वि-
 क्रमेष्वित्यारभ्य यं द्वादशसु विक्रमेषु इत्यादितैत्तिरीयकश्रुत्यनु-
 रोधादष्टप्रक्रमादीनामपि सर्वेषां ग्राहं, तेन इयानष्टप्रक्रम इया-
 नेकदश इयान्द्वादशप्रक्रम इति संभवाति । तस्माच्चतुर्विंशतेरदूर-
 मतिदूरेनाधेयं । अनेनापारिमितवचनप्राप्ताऽतिदूरता निषिध्यते ।
 चतुर्विंशतिवियानादेवेत प्रागतिदूरा योगाः । चतुर्विंशत्यादि
 विधिचतुष्टय सर्वेषां ब्राह्मणादीनामविशेषेण भवति । द्वादशसु
 विक्रमेष्वित्यापि सर्वेषामविशेषेण लभ्यते ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

आज्ञयाधेयिके + वैश्यः.

गार्हपत्यस्य पुरस्तादेतेषु प्रक्रमेष्वतीतेष्विति विज्ञायते
अथ सावर्णिकी श्रुतिः ।

(चतुर्विंशत्या + श्रूयते.)

अपरिमितं 'प्रमाणाद्भूय' इति क्लयान्तरम् । चक्षुषा
मन्यत इति दण्डादिमाननिषेधः । ¹इयानर्था प्रक्रमाः, इया-
नेकादश इयान् द्वादशेति चक्षुक्षा यादन्तं देशं मन्यते
तस्मान्नातिदूरं तस्यावधेस्समीप आधेयः । एतत्सर्वं प्रयोग-
काल एवोक्तमनूयते ।

कपर्दिभाष्यम्

दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य ने-
दीयसि दक्षिणाग्नेर्विज्ञायते ॥

दक्षिणतः पुरस्तात् दक्षिणाप्राक्कोणे देशे वितृतीय-
देशे—ईषदूनतृतीयदेशे—कस्य वितृतीयदेशः—गार्हपत्याहव-
नीययोरन्तरालस्य नेदीयसि आसन्नतृतीयदेशे पार्श्वदित्यर्थः ।
तत्र दक्षिणाग्नेरायतनमिति श्रूयते ।

करविन्दीया व्याख्या.

(दक्षिणतः + विज्ञायते)

दक्षिणतः पुरस्तात् दक्षिणाप्राक्कोणदेशे तस्य गार्ह-
पत्यस्य नेदीयसि सन्निकृष्टे तस्यैव वितृतीयदेशे विशब्दो हीन-
वचनः किञ्चिद्हीनतृतीयदेशान्तराले दक्षिणाग्नेरायतनं श्रूयते ॥

¹ इयमष्टप्रक्रमा इयमेकादशप्रक्रमा, इयं द्वादश प्रक्रमा इति.

सुन्दरराजीया व्याख्या.

दक्षिणाग्रचायतनविधानायमाह ।

(दक्षिणत + विधायते)

वितृतीयदेशे विक्रलतृतीयदेशे ईपदूनतृतीयदेश इत्यर्थः ।
गार्हपत्यस्य दक्षिणत पुरस्तात्तस्यैव नेदीयसि वितृतीयदेशे
दक्षिणाग्रेरायतनमिति ॥

कर्पादिभाष्यम्.

तत्कथं गृह्यत इत्याय ।

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा
संविभज्य षष्ठं सप्तमं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य
समं त्रैधं विभज्यापरस्मिंस्तृतीये लक्षणं कृत्वा
गार्हपत्याहवनीययोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षि-
णापायम्य निमित्तं करोति तद्दक्षिणाग्रेरायतनम् ।
श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा विभज्य षड्धा वा
विभज्येत्यन्वयः । यदि पञ्चधा तदा षष्ठो भाग आगन्तुः ।
षष्ठं सप्तमं वा भाग आगन्तुमुपसमस्य समं त्रैधं विभज्य ।
यदि षोढा तदा सप्तमो भाग आगन्तुः । तमुपसमस्य सप्तमस्य,
समं त्रैधं विभज्य ; आगन्तुना सह विषमं माभूदिति समग्रह-
णम् । अपरस्मिंस्तृतीये लक्षणं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययो-
रन्तौ नियम्य पार्श्वौ प्रतिमुख्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कं

निहन्यात् । दक्षिणाऽग्निस्थानं श्रुतिसामर्थ्यात् । सामर्थ्यमभिधान-
नशक्तिः अस्याऽश्रुतेरयमेवार्थ इति । तेन गार्हपत्याहवनीय
योरन्तरालं, त्रिप्रथमविस्तारायाधानानि त्रीणि चतुरश्राणि कृत्वाऽ-
परस्मिन् चतुरश्रे उत्तरस्यां श्रोण्यां गार्हपत्यं दक्षिणेऽसे-
दक्षिणाग्रचायतनं पूर्वस्मिन् चतुरश्रे, उत्तरेऽस आहवनीयमित्ये-
वमादयो निरस्ता भवन्ति । सर्वत्राग्रचायतनानि चतुरश्राणि
मण्डलानि वा । इह तु मण्डलं गार्हपत्यमर्धमण्डलाकारमन्वा-
हार्यपचनं । चतुरश्रमाहवनीयमिति स्मरन्ति मण्डलचतुरश्रयो-
रुक्तो द्विधिः । इदानीं दक्षिणाऽग्नेः धनुराकार उच्यते—पिशी-
लद्विकरण्या चतुरश्रं कृत्वा पूर्वोक्तेन विधानेन मण्डलं कुर्यात् ।
तस्य मण्डलस्य विष्कम्भचतुर्भागं दक्षिणाऽग्नेः पूर्वनिहताच्छङ्को-
रुदगपसार्यं शङ्कं निहत्य तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विष्कम्भार्धेन
मण्डलं परिलिख्योत्तरमर्धं त्यजेत् । तत्र श्लोकौ भवतः—

दक्षिणाग्नेर्हताच्छङ्कोरुदक्छङ्कुर्दशाङ्गुले ।

एकादशतिलैरूने कार्यस्य धनुषा समः ॥

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विंशत्यायतया लिखेत् ।

३. जनया तु द्वाविंशतितिलैरर्धं त्यजेदुदक् ॥

इति ३

करविन्दीया व्याख्या

गार्हपत्याहवनीययोः—श्रुतिसामर्थ्यात्.

एतस्य विहरणमाह—

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमष्टप्रक्रमादिकं दशधा षोढा वा
संभुज्य गुणयित्वा षष्ठं सप्तमं वा भागमागन्तुमुपसमस्य
पञ्चधा गुणने षष्ठं षोढा गुणने सप्तमं भागमुपसमस्य सं-

योज्यागन्तुना सह त्रैधं त्रेधा विभज्यापरस्मिन् तृतीये गार्ह-
 पत्यसन्निहिते तृतीये लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा गार्हपत्याहव-
 नीययोरन्तो नियम्य रज्जुन्तो पाशौ गार्हपत्यस्य पूर्वशङ्को
 पश्चिमं पाशमाहवनीयस्य पश्चिमशङ्को पूर्व पाशं प्रतिमुच्य लक्ष-
 णेन दक्षिणापायम्य निमित्तं चिह्नं तत्र कुर्यात् । तन्निमित्तं
 धनुराकृतेर्दक्षिणाग्रेर्ध्वमं, त्रिशेपाश्रयणात् । गार्हपत्याहव-
 नीययोर्म-यमशङ्कोरन्तो नियम्येति केचित् । श्रुतिसामर्थ्यात् ।
 'दक्षिणतः पुरस्तात्' इत्यादि श्रुतिवलादित्यर्थः । अत्र पश्च-
 धापक्षे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालस्य दक्षिणाग्रचायतनमव्यो-
 पक्रान्तादक्षिणोत्तरलम्बात् पश्चिमो भाग एकत्रिंशदङ्गुल्य त्रिभा-
 गोनसप्ततिलाश्च । पूर्वभागोऽष्टाविंशतिरङ्गुलय त्रिभागाधिक-
 सप्तविंशतितिलाश्च । लम्बकं पट्त्रिंशदङ्गुलय पादोनषोडश-
 तिलाश्च । पट्टधापक्षे द्वात्रिंशदङ्गुलय सार्धसप्तत्रिंशतितिला-
 श्च पूर्वभाग । लम्बकस्त्रिंशदङ्गुलय सप्ततिलाश्च । पादाष्टक-
 मितेऽन्तरालवत् प्रक्रमिते एकादशादिपु च भागयोर्लम्बकस्य
 प्रमाणमुन्नेयं, उन्नयनप्रकारं चोत्रं वक्ष्यामः । अत्राप्यायतनानि
 पिशीलमात्राणि, अथवा अस्यैव धिष्ण्यो लीयत इति प्राज-
 हितस्यापि धिष्ण्यत्वदर्शनादायतनानां चतुरश्रमण्डलत्वयोरनि-
 यमेन प्राप्तयोरपि मण्डलमेव गार्हपत्यायतनं अग्नयो वै त्रयी
 त्रियेत्यत्रानुवाकपर्याये तस्य पृथिवीस्तुतेः तदाकारत्वाच्च
 तस्याः अर्धमण्डलाकारं धनुराकारं दक्षिणाग्रचायतनं, तत्रै-
 कान्तरेऽस्तुतेः तदाकारत्वाच्च नभसश्चतुरश्रमाहवनीयध्वं, तत्रैव
 शुलोक्तस्तुतेः चतुरश्रमैन्द्रस्थानमिति शास्त्रान्तरे दर्शनाच्च
 सभ्यावसथ्ययोरपि चतुरश्रमेव, तयोस्तद्विकारत्वात् । अत्र-

योगः गार्हपत्यायतने पिशीलमात्रं चतुरश्रं विहृत्य मण्डलं कुर्या-
दक्षिणाग्नेरपि वचनात्, पिशीलद्विकरण्या चतुरश्रं विहृत्य मण्ड-
लकृत्य मण्डलविष्कम्भचतुर्भागेन दक्षिणाग्रचायतनं तन्निमि-
त्तादुत्तरतश्शङ्कुं निहत्य तत्र शङ्कौ तद्विष्कम्भमध्यं नियम्यान्तौ
समौ कृत्वा मण्डलं विलिख्य मण्डलमध्ये प्राचीं लेखां विलिख्य
उदगर्थं सृजेत् । दक्षिणार्थं आयतनं गार्हपत्यस्य पुरस्ता-
दष्टप्रक्रमादीनतीत्य पिशीलमात्रं चतुरश्रमाहवनीयं कुर्यात्
तत्पुरस्तात् सञ्चरमवशिष्य आहवनीयवत् सभ्यं तत्पुरस्ता-
दावसथ्यमपि । तद्वत् पिशीलप्रमाणं च । द्विप्रादेशं पिशीलम् ।
मुष्टिकृतोऽरन्निः पिशीलमित्येके । वाहोरन्तराळं पिशीलमित्येक
इति केचित् । प्रक्रम्यत इति पक्रम इति पदस्यापि प्रक-
मनामिच्छन्ति । तथाऽपि लभ्यते, अयमत्र विमानक्रमः—गार्हपत्या-
हवनीयधिष्णियौ विधाय गार्हपत्याहवनीययोरन्तराळमित्यादि
दक्षिणापांयम्य नियम्य निमित्तं कृत्वा तेनैव लक्षणेनोत्तरतश्च
निमित्तं विपर्यस्य दक्षिणत उत्तरतश्च निमित्तं कृत्वा पिशील-
द्विकरणीचतुरश्रमण्डलविष्कम्भचतुर्थीशेन दक्षिणयोर्निमित्तयो-
रुदक्कृतनिमित्तद्वयानुकूलेन शङ्कुं निखनेत् । अनयोः पश्चिम-
शङ्कौ पिशीलद्विकरणी चतुरश्रमण्डलविष्कम्भार्धेन मण्डलमा-
लिख्य पूर्वशङ्कवानुकूलेन प्राचीं ज्ञात्वा मण्डलस्योत्तरार्धं
त्यजेत् । दक्षिणार्धो दक्षिणाग्निधिष्णियो भवति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

गार्हपत्याहवनीययो. + श्रुतिसामर्थ्यात्.

तत्कथं ग्राह्यामित्यत आह—

समं सर्वं, गार्हपत्याहवनीययोः गार्हपत्यस्य पौरस्ये शङ्कौ

आहवनीयस्य पाश्चात्से गङ्गो च दक्षिणतो दक्षिणाग्रचायतनम् ।
 तदायतनमध्यमित्यन्ये । तस्मिन् पक्षे गार्हपत्याहवनीययोरपि
 मध्ययोरेव ग्रहणम् । सर्वाण्येवाग्रचायतनानि पिशीलमात्राणि
 चतुरश्राणि पश्चिमण्डलानि वा धिष्णियत्वान्मण्डल गार्हपत्यस्य ।
 अर्धमण्डलं दक्षिणाग्रेश्चतुरश्रमाहवनीयस्येत्यैतिहासिकास्त्राणि
 चायतनानि क्षेत्रतन्तुल्यानीत्याहुः । तत्रोक्तो मण्डलविधि
 आहवनीयस्याक्षणयारज्जा चतुरश्रं विहृत्य विधानेन मण्डल
 कृत्वा उत्तरार्धे जद्वात्तदक्षिणाग्रचायतनम् ॥

कपर्दिभाष्यम्

यजमानमात्री प्राच्यपरिमिता वा यथास-
 न्नानि हवींषि संभवेदेवं तिरश्चीप्राश्चौ वेद्यंसावुन्न-
 यति । प्रतीची श्रोणी पुरस्तादंड्हीयसी पश्चात्प्रयी-
 यसी मध्ये सन्नततरैवमिव हि योपेति दार्शिक्या
 वेदेविज्ञायते ॥ ५ ॥

यजमानमात्रीत्यादि दार्शिक्यावेदश्रुतिः । अस्याश्रुते-
 र्ये विमानविधिर्न च व्याचष्टे ।

करविन्दिया व्याख्या

आयतनविहरणानन्तर प्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्विहरणमुच्यते।

(यजमानमात्री—वेदेविज्ञायते)

यजमानमात्रीति ॥ यजमानमात्री पणवत्वङ्गुला मानत्वेनापरि-

मिता । तदधिका प्राची प्राङ्मुखा, संभवो व्याप्तिः, यथा हवींषि परस्परसंबन्धेन आसन्नानि भवन्ति तथा तिरश्ची तिर्यञ्जानी स्यात्, आयामस्य त्रिभागोना पश्चात्तिरश्ची । 'आयामस्यार्धेन पुरस्तात्तिरश्ची' इति बोधायनः । पशुबन्धे च तथा दृश्यते, अरन्निभिर्वा चतुर्भिः पश्चात् षड्भिः प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति, विकृतिषु बहुहविषु बहुविस्तारा, अल्पहविषु प्रकृतिवत् । प्राञ्चौ वेद्यंसावुन्नयति प्राक्त्वेन पूर्वान्तमतीतावंसौ कुर्यात् प्रतीची श्रोणी तथा पृथक्त्वेन श्रोण्याकुर्यात् अंहीयसी—तन्वी प्रथीयसी—विम्तीर्णा सन्नततरा अतिशयेन तनुः, एवमिव हि योषेति । एवमिवहीति शब्दो निपातसमुदायः प्रसिद्धवचनः । यथा—एवमिव हि पशुः, एवमिव ह्यन्नमद्यत इति । एतदेव हि योषा सादृश्यमस्याः । यन्मध्ये कृशत्वं पृथ्वंसत्वं पृथुतरश्रोणीत्वं च । एतत् 'चतुश्शिखण्डा युव-तिस्मुपेशा' इति मन्त्रवर्णाच्च लभ्येत, दार्शिक्या वेदेः दर्श-पूर्णमासयोस्साधारणाऽपि वेदिः दर्शे पूर्वेद्युर्दृश्यतया दार्शिकीत्युच्यते । यद्वा—दर्शपूर्णमासयोरेकशेषं कृत्वा निर्देशः,

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(यजमानमात्री + विज्ञायते.)

यजमानमात्री चतुररन्निः पञ्चारन्निर्वा' यथाऽऽसन्नानि हवींषि संभवेत् संगृहीयात् । एवं तिरश्ची अर्धलक्षणं तिर्यगित्यर्थः । उन्नयति दीर्घं नयति । प्रतीची प्रतीच्या योषासादृश्यं च 'चतुश्शिखण्डा' इति मन्त्रवर्णात् दार्शिक्याः—दर्शपूर्णमासिक्याः ।

कपर्दिभाष्यम्

अपरेणाहवनीयं यजमानमात्री दीर्घं चतुरश्रं
 विहृत्य तावतीं रज्जुमायम्य मध्ये लक्षणं कृत्वा
 दक्षिणयोश्श्रोण्यंसयोरन्तरा नियम्य लक्षणेन द-
 क्षिणापायम्य निमित्तं करोति । निमित्ते रज्जुं नि-
 यम्यान्तौ समस्येत् । दक्षिणायाश्श्रोणेर्दक्षिणमं-
 समालिखेत् । एवमुत्तरतः । तिर्यङ्मानी द्विगुणां
 तथा कृत्वा पश्चात्पुरस्ताच्चोपलिखेत् । विमितायां
 पुरस्तात् पार्श्वमान्या उपसंहरेत् । श्रुतिसाम-
 थ्यात् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थखण्ड

अपरेणाऽऽहवनीयं एकरज्ज्वादिभिर्दीर्घं चतुरश्रं विहृत्य
 संपाद्य यजमानमात्री पार्श्वमानी यथा सन्नानि हवींषि संभवेत्
 परस्परामंप्रटितानि तिष्ठन्ति तथा तिर्यङ्मानी । तस्यास्त्रि-
 भागोन वा निरश्नीति बोधायनीये शुल्बान्तरे प्रतिपादितम् ।
 तावतीं रज्जुमभ्यस्य उभयतः पाशौ कृत्वा दक्षिणयोश्श्रोण्यं-
 सयोरन्तरे नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य
 निमित्तं शङ्कुं निहृत्य तस्मिन् शङ्कौ रज्जुं संयोज्य पाशावुन्मु-
 च्य तेन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणां श्रोणिमारभ्य यावद्दक्षिणां-

कपर्दिभाष्यम्.

समालिखेत् । एवमुत्तरपार्श्वमालिखेत् । एतत्सन्नतत्वं वेदेः । तिर्यङ्मान्याप्येवं कुर्यात् । तिर्यङ्मानीप्रमाणां रज्जुमध्यस्य मध्ये लक्षणं कृत्वा श्रोण्योरन्ते पाशौ प्रतिमुच्य पार्श्वादपसार्य तत्र शङ्कुं निहत्य तत्र रज्जुं प्रवध्यान्तौ समस्य दक्षिणां श्रोणि-
मारभ्य यावदुत्तरा श्रोणी तावदालिखेत् । एवं पुरस्तादपि करोति । एवमुन्नयनं श्रोण्यंस्तौ । एवंप्रकारा हि योषा । हिश-
ब्दो रूपप्रसिद्धौ । प्राक्छिरास्त्री एवमेवेत्यर्थः । विमिताया मेवं चतुरश्रमापादितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्यानुपसंहरेत्, सङ्को-
चयेत् । श्रुतिसामर्थ्यात्—‘पुरस्तादंहीयसी’ इति यैषा श्रुतिः तस्यास्सामर्थ्यात् । इतरथा, योषासादृश्यमपि न स्यात् ॥

इति चतुर्थःखण्डः

करविन्दीया व्याख्या.

एताद्विहरणेन व्याचष्टे.

अपरेणाहवनीयं + एवमुत्तरतः.

अपरेणेति । अपरेणाहवनीयं आहवनीयस्य पश्चात्समीपे । गार्हपत्याहवनीययोर्यद्यपि महदन्तराळं तथाऽप्याहवनीयसमीप एव वेदिः । केचिद्विस्तारद्विगुणायामं दीर्घमिच्छन्ति । उक्त-
प्रमाणं दीर्घचतुरश्रमाहवनीयमपरेण विहत्य श्रोण्यंसेषु शङ्कु-
न्निहत्य यावदायामः तावतीं रज्जुमध्यस्य आयामद्विगुणां रज्जुं कृत्वा मध्ये लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा दक्षिणयोश्श्रोण्यंसयोरन्तौ नियम्य निरञ्जनेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहत्य तस्मिन् रज्जुं

प्रतिमुच्य पाशावेकीकृत्य श्रोण्या आरभ्य यावदस वृत्तमार्गेणालिखेत् । उत्तरपार्श्वे उत्तरतोऽपायम्य एवमेव कुर्यात् ॥

(तिर्यङ्मानी द्विगुणा—लिखेत्)

तिर्यङ्मानीमिति । पूर्वा तिर्यङ्मानी पूर्ववद्विगुणां कृत्वा पुरतोऽपायम्य दक्षिणस्मादेमात् प्रक्रम्य उत्तरमंसमालिखेत्, पश्चिमया तिर्यङ्मान्या पश्चादप्येवमेव कुर्यात्, वेदिप्राचीमिता रज्जु गार्हपत्याहवनीययोस्तत्तत्कालमित्युक्तप्रकारेण वेद्या दक्षिणोत्तरमायम्य पूर्ववद्विद्वितीयदेशे लक्षणं कुर्यात् उदग्बहिर्वेदेरुत्तरतः उत्तरार्थं लक्षणं च कृत्वा वेद्या पश्चादप्येवमेव विद्वितीये लक्षणं कुर्यात्. गार्हपत्याहवनीययोर्मध्य—मध्यदेशः तत्र लक्षणं कुर्यात् ॥

(विमिताया + श्रुतिसामर्थ्यात्)

विमितायामिति । विमितायां चतुरश्रीकृतमात्राया लेखाकरणात् प्रागेव पार्श्वमान्यौ पुरस्तात्पुरत उपसहारेत्—संकोचयेत् ।

इति चतुर्थं खण्ड

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(अपरेण + श्रुतिसामर्थ्यात्)

तस्या विहरणमाह—

निमित्ते ¹ रज्जुं रज्जुमभ्य नियम्य प्रतिमुच्य दक्षिणायै दक्षिणस्याः श्रोणरारभ्य दक्षिणभस प्रत्यालिखेत् । तिर्यङ्मान्योरापि मध्ये लक्षणं कृत्वा श्रोण्योरंसयोश्चान्तौ नियम्य

¹ रज्जु म ये नियम्य

पश्चात्पुरस्ताच्चापायध्येत्यादि द्रष्टव्यम् । एतदेव श्रोण्यंसयो-
रुन्नयनम् । विमितायां चतुरश्रीकृतायां संनमनात्पूर्वमेव
किञ्चिदुपसंहरेत, 'पुरस्तादंहीयसी' इति श्रुतिसामर्थ्यात् ।

अत्र बोधायनः—

‘यजमानमात्री प्राची, तस्या एवार्धं पुरस्तात्तिरश्ची,
त्रिभागोना पश्चात्तिरश्ची त्रिंशत्पदानि’ इति ॥

कपर्दिभाष्यं

त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची भवति ।
षट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति सौ-
मिक्या वेदेर्विज्ञायते । षट्त्रिंशिकायामष्टादशोपस-
मस्य अपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु
लक्षणं पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य पञ्चदशकेन द-
क्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्त्येवमुत्तरतश्श्रोणी । वि-
पर्यस्तयांसौ पञ्चदशकेनैवापायम्य द्वादशके शङ्कुं
निहन्ति । एवमुत्तरतस्तावंसौ ।

पदानीयस्मदीया श्रुतिः । त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा
पश्चात्तिरश्चीति । तिर्यञ्जानी भवति । षट्त्रिंशत्पृष्ठ्या प्राची
चतुर्विंशतिः पुरस्तात् तिर्यञ्जानी भवतीति सौमिक्या वेदेः
सोमे श्रुतिः । षट्त्रिंशिकायां रज्ज्वां अष्टादशोपसमस्य प्रक्षिप्या-
न्तयोः प्राशौ कृत्वाऽपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु
लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा पृष्ठ्यान्तयोः प्राग्वंशस्य मध्यमाल्हाला-

टिकात्तीन्प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रम्य शङ्कु निहत्य तस्माच्च पुरस्तात्
 पटत्रिंशत्प्रक्रमे शङ्कु निहत्य तयोः पाशा प्रतिमुच्य पञ्चदशकेन
 दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्यात् । सा दक्षिणा श्रोणी ।
 एवमुत्तरतोऽपसार्य शङ्कु निहन्यात् । सोत्तरा श्रोणी । विपर्य-
 स्तयांसौ । पञ्चदशिकेनैवोपायम्य द्वादशके शङ्कु निहन्यैवमुत्तर-
 तस्तावसौ । शङ्कोः पाशावुन्मुच्य पूर्वपाशमपरस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् ।
 अपरं पूर्वस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् । स विपर्यास । विपर्यस्तया—एवं कृ-
 तया रज्ज्वाऽग्नौ मातव्यौ । तेनैव निरञ्जनेन दक्षिणाऽपसार्य
 द्वादशके शङ्कुं निहन्यात् । तेनैवोदगपसार्य द्वादशके शङ्कुः ।
 तावसौ । महावेद्या मानं किमिर्थमिदमुच्यते । याता सिद्ध-
 मेतत् ? अनेकरज्जुविहरणविवक्षयोक्तमिति केचित्परिहरन्ति ।
 आयामं वेत्यस्मिन् पक्षे द्वादशके लक्षणम् । पञ्चदशके लक्षणे
 च सप्तविंशतौ निरञ्जनमिति लक्षणवाहुल्यप्रतिपादनार्थमित्य-
 परे । समचतुरश्राणा दीर्घचतुरश्राणा च विहरणमुक्तम् । इह
 तु दीर्घविषमचतुरश्रस्येत्यन्ये ।

तदेकरज्ज्वा विहरणम् । त्रिकचतुष्कयोः प-
 ञ्चिकाऽक्षण्यारज्जुः ॥ ३ ॥

ताभिस्त्रिरभ्यस्ताभिरंसौ । चतुरभ्यस्ताभि-
 श्श्रोणी ॥ ४ ॥

यस्य चतुरश्रस्य त्रिका निर्धेज्जानी चतुष्का पार्श्वमानी
 तस्या अक्षण्या रज्जुः पञ्चिका । ताभिरंसौ मातव्यौ । त्रिकं
 त्रिरभ्यासयुक्तं द्वादश भवन्ति । चतुष्कं (षोडश पञ्चिका)

त्रिंशतिः । यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात् षोडशसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पञ्चिकां साभ्यासं प्रतिमुच्य यूपावटीये साभ्यासं त्रिकं प्रतिमुच्यंसावायच्छेत् । चतुरभ्यस्ताभिश्श्रोणी । ताभिरेव चतुरभ्यासयुक्ताभिः श्रोणी मातव्या । विशेषु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पञ्चिकां साभ्यासं पञ्चविंशतिं प्रतिमुच्य पञ्चदशिकां प्रतिमुच्य ताभिश्श्रोणी विहरेत् ॥

करविन्दीया व्याख्या.

दर्शपूर्णमासवेदिविहरणानन्तरं प्रकृतौ सौम्यवेदिविमानमुच्यते ।
(त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा + वेदेर्विज्ञायते)

त्रिंशदिति ॥ त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवतीति तैत्तिरीयकश्रुतिः । त्रिंशत्प्रक्रमेति शाखान्तरीया, अतो विकल्पः, यद्यपि कर्मोपदेशः प्रक्रमशब्देन प्राग्वंशस्य मध्यमालालाटिकात्रीन् प्राचः प्रक्रमानिति तत्रापि श्रुत्योर्वैकल्पिकत्वेन प्रदर्शनार्थः प्रक्रमशब्दः । तत्र प्रक्रम्यत इति प्रक्रमशब्दः । पश्चात्तिरश्ची पश्चात्तिर्यञ्जानी प्राची आयामः पुरस्तास्तिरश्ची तिर्यञ्जानी विमानमुच्यते ॥

(षट्त्रिंशि—वंसौ)

षट्त्रिंशिकायामिति ॥ षट्त्रिंशिका षट्त्रिंशत्प्रमाणा रज्जुः, तस्यामष्टादशोपसमस्य संयोज्यापरस्मात् पश्चिमादन्तादारभ्य द्वादशसु लक्षणमंसार्थं, पञ्चदशसु लक्षणं श्रोण्यर्थं, प्राग्वंशस्य मध्यमालालाटिकात्रीन् प्राचः प्रक्रमानतीत्य ततः पुरस्तात् षट्त्रिंशत्प्रमाणां प्राचीं लेखामालिखेत् सा पृष्ठ्या तदन्तयोः शङ्कुं निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य पञ्चदशिकेन लक्षणेन

दक्षिणापायम्य शङ्कु निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणी, एवमुत्तर
तोऽपायम्य शङ्कुः, सोत्तरा श्रोणी, विपर्यस्तयामौ विपर्यस्तपा
शयाऽशौ मातव्यौ । पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुः,
दक्षिणतः उत्तरतश्च तावसौ । ननु 'तदर्थमभ्यस्यापरस्मिन्' इत्य
नेनैव विहरणेनास्मिन्विहरणे सिद्धे किमर्थमिह पुनर्वचनम्, उच्य-
ते—सङ्घापूर्वागमार्थमिति केचित्परिहरन्ति, अनेकरज्जुविवक्षया
इत्यन्ये, आयामाभ्यासेषु द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणं स
प्तविंशत्यादौ निरञ्जनामिति लक्षणबाहुल्यप्रतिपादनार्थमित्यपरे ।
दीर्घचतुरश्राणां च तत्र विहरणमुक्तं । इह तु विपमदीर्घचतुर-
श्रस्येत्यपरे ॥

(तदेकरज्जवा विहरणम्)

तदिति ॥ एका चासौ रज्जुश्चेत्तेकरज्जुः, एकयैव रज्जवा
श्रोण्यंसाना विहरण एकरज्जुविहरण । द्विशङ्कुना त्रिशङ्कुना
पञ्चशङ्कुना वा योगेन यद्विहरणमुक्तं तदिदमित्युक्तमनुभाषते
अनेकरज्जुविधित्सया ॥

(त्रिकचतुष्कयो — पञ्चिकाऽश्नयारज्जु)

त्रिकेति ॥ त्रिका त्रिप्राणा चतुष्का चतुष्पमाणा प-
ञ्चिका पञ्चप्रमाणा । त्रिकचतुष्कयोरिति आयामाभ्यामप्राप्तम
नूयते, तदभ्यामेन श्रोण्यसविधानार्थं एवमुत्तरेष्वभ्यासेषु ॥

(ताभिस्त्रिरभ्यस्तामिरंसौ)

ताभिः पृथग्पृथक्त्रिरभ्यस्ताभिः त्रिरुपरि नितिसाभिः,
त्रिकात् त्रिरभ्यस्तात् द्वादश, चतुष्कात्त्रिरभ्यस्तात् षोडश, प-
ञ्चकात्त्रिरभ्यस्तात् विंशतिः, तामिरसौ मातव्यौ ॥

(चतुरभ्यस्ताभिश्श्रोणी)

त्रिकाच्चतुरभ्यस्तात् पञ्चदश, चतुष्काद्विंशतिः, पञ्चकात् पञ्चविंशतिः, ताभिश्श्रोण्यौ मानव्यौ । यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात् षोडशसु शङ्कुं त्रिहय तस्मिन्निरभ्यस्तां पञ्चिकां चतुरभ्यस्तां प्रतिमुच्य यूपावटीये त्रिरभ्यस्तां त्रिकां प्रतिमुच्य ताभ्यामंसौ मानव्यौ । तथा षोडशस्थितशङ्को पञ्चिकां चतुरभ्यस्तां प्रतिमुच्य प्रथमनिहितशङ्को चतुरभ्यस्तां त्रिकां प्रतिमुच्य ताभ्यां श्रोण्यौ, आयामाभ्याससिद्धमिदम् । आयामद्विगुणाभ्याससिद्धं वा ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा + वेदेर्विज्ञायते)

पदं च द्विविधमुक्तं बोधायनेन—‘दशाङ्गुलं क्षुद्रपदं पदं पञ्चदशाङ्गुलम्’ इति । द्वादशाङ्गुलमिति कात्यायनः । एतानि त्रिविधानि पदानि लौकिकेन पदेन विकल्पन्ते । तथा वक्ष्यति—‘पदे युगेऽरत्नौ’ इत्यादि । एतान्येव चतुर्विधानि पदानि द्विगुणानि त्रिगुणानि च प्रक्रमाः । ते च सप्तविधाः । तत्र सप्तविधेऽपि सोमे पदैर्विमानं न लभ्यते अग्निक्षेत्रासंभवात् । एवं सप्तविधेऽपि विंशत्यङ्गुलस्य निवृत्तिर्व्याख्याता, अनग्निचित्ये तु सर्वेषामेव प्रदप्रक्रमाणामिच्छया विकल्प इति केचित् । अन्ये पुनरेवं व्यवस्थामिच्छन्ति—पदैश्चतुर्विधैर्विंशत्यङ्गुलेन वा प्रक्रमेण मानमनग्निचित्ये । एकविधायां विंशत्यङ्गुलेन, द्विविधादिषु पञ्चविधपयन्तेषु चतुर्विंशत्यङ्गुलेन, पद्विधादिषु द्वाद-

शत्रिधपर्यन्तेषु विंशत्यङ्गुलेन लौकिकेन वा द्विपदेन, त्रयो-
दशत्रिंशदिषु पट् त्रिंशदङ्गुलेनेत्यादि । सर्वेषामपि पक्षे अग्रयः
पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलेन क्रमेण सम्भवन्ति । तत्राग्रयनुगुणा वेदे
विवृद्धि कर्तव्या । दृष्येद्गाढाशिन्यां न्यायस्य प्रदर्शितत्वात् ।
यथा—पञ्चाशद्विधेऽग्नौ पट्पञ्चाशदङ्गुलो दण्डः प्रक्रमस्थानीय,
एकशतविधे अशीत्यङ्गुल इत्यादि ।

अथास्या वेदेर्विहरणमाह—

(पट्त्रिंशिकायां + विहरणम्)

यावदायाम प्रमाणमित्युक्तस्य मानस्यायं प्रपञ्चः ।

अथास्या एव वेदेरनेकरज्ज्वा विहरणमाह—

(त्रिकचतुष्कयो + श्रोणी)

त्रिकचतुष्कयोस्तिर्यक्पार्श्वमान्योः अभ्यस्ताभिः उपाक्षि-
प्ताभिः, यथा—त्रिका त्रिरभ्यस्ता द्वादशिका, चतुष्का त्रिर-
भ्यस्ता षोडशिका, पञ्चिका त्रिरभ्यस्ता विंशतिका । एता-
भिस्त्रिभिरभ्यस्ताभिरसौ मातव्या । एताभिरेव चतुरभ्यस्तां-
भि पञ्चदशिकया त्रिंशिकया च श्रोणी मातव्ये । द्विरभ्यस्ता-
भिरप्येताभिरसौ मातुं शक्येते । सर्वत्र द्वादशिकाऽमयोः ।
तिर्यङ्मानी पञ्चदशिका । श्रोण्योरितरा पृष्ठयाया पार्श्वमानी
एवं षड्भीरज्ज्वाभिर्विहरणम् । एवमुत्तरत्र ॥

कपर्दीया भाष्यम्

प्रथमनिहतं शङ्कौ त्रिक साध्यासम् ।

द्वादशिकापञ्चिकयोस्त्रयोदशिकाऽक्षणयारज्जुः,
ताभिरंसौ द्विरभ्यस्ताभिश्श्रोणी ॥

यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात्पञ्चसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्
त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये पञ्चिकां द्वादशिकां च
प्रतिमुच्य ताभिरंसौ मातव्यौ । द्विरभ्यस्ताभिश्श्रोणी । यूपावटी-
ये त्रयोदशिकां साभ्यासां प्रतिमुच्य साभ्यासां द्वादशिकां च
प्रथमनिहते पञ्चिकां च साभ्यासाम्, ताभिः श्रोणी मातव्यौ ।

करविन्दीया व्याख्या.

(द्वादशिका + रज्जुः)

स्पष्टार्थमिदम् ॥

(ताभिः + श्रोणी)

यूपावटीयशङ्कोः पश्चात् पञ्चदशसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्-
त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये द्वादशिकां प्रतिमुच्य ताभ्या-
मंसौ । तथा प्रथमनिहतशङ्कौ द्विरभ्यस्तां पञ्चिकां प्रतिमुच्य
यूपावटीये द्विरभ्यस्तां त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य ताभ्यां श्रोण्यौ ।
अर्थाभ्यासप्राप्तमिदमायामचतुर्गुणाभ्यासप्राप्तं वा ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(द्वादशिका + श्रोणी)

द्विरभ्यस्ताभिः पङ्क्तिशिकादिभिः ।

कपर्दिभाष्यम्.

पञ्चदशिकाऽष्टिकयोः सप्तदशिकाऽक्षणयारज्जुः ।
ताभिश्श्रोणी ॥

प्रथमनिहताच्छङ्को पुरस्तादष्टसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्
सप्तदशिकामष्टिकां च प्रतिमुच्य प्रथमनिहते पञ्चदशिकाम् ।
ताभिः श्रोणी ॥

द्वादशिकापञ्चत्रिंशिकयोस्तत्त्रिंशिकाऽक्षणया-
रज्जुः । ताभिरसौ ॥

प्रथमनिहताच्छङ्को पुरस्तात्प्रक्रमे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्
सप्तत्रिंशिका पञ्चत्रिंशिकां च प्रतिमुच्य यूपावटीये द्वादशिकाम् ।
ताभिरसौ मातव्यौ ॥

एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति ॥

एतावन्त्येव शुद्धमूलानि ज्ञातुं शक्यानि वेदिविहरणानि
भवन्ति । अन्ये शुद्धमूलाः कल्पयितुमशक्याः । तस्मादेताव-
न्तीत्यवधार्यन्ते—

करविन्दीया व्याख्या.

(पञ्चदशिका + श्रोणी)

प्रथमनिहतशङ्को पञ्चदशिका, ततः पुरस्तादष्टसु सप्त-
दशिका, ताभ्यां श्रोण्यौ । आयामत्रिगुणाभ्यासप्राप्तमिदं आ-
यामतृतीयद्विकाभ्यासप्राप्तं वा ॥

(द्वादशिका + ताभिरसौ)

द्वादशिकोति । इदमपि गतार्थम् । यूपावटीये द्वाद-
शिका, प्रथमनिहतशङ्को पुरस्तात्प्रक्रममात्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्
सप्तत्रिंशिका, ताभ्यामसौ, पञ्चमद्वयाभ्यासप्राप्तमिदं, पञ्चगुणा-
भ्यासप्राप्तं वा ।

(एतावन्ति + भवन्ति)

एतावन्तीति ॥ शुद्धमूलतया ज्ञातुं शक्यानि एतावन्त्ये
वेखवधारणा । एतावन्त्युक्तानि, अन्यान्यापि उन्नेयानि, सच्छे-
दाभिः रज्जुभिर्निर्हासवृद्धिभ्यां च वेदिविहरणानि भवन्त्येव,
यद्यपि इदं विहरणमेकरज्जा द्विशयोगेनैव व्याख्यतम्, तथा त्रि-
शङ्कुपञ्चशङ्कुभ्यामपि निर्हासवृद्धिभ्यां यथा योगं विहर्तव्यः,
इतरथा तयोर्विधानस्यादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गात्, अतो निदर्शन-
मेतत् सर्वविहरणानाम् ।

सुन्दरराजीया.

(पञ्चदशिका + भवन्ति) .

छेदरहितान्येतावन्ति । सच्छेदान्यन्यान्यापि बहूनि सन्ति
यथा—

अर्धद्वादशिकार्धचतुर्थिकयोरर्धत्रयोदशिकाऽक्षणयारज्जुः,
ताभिरंसौ । पञ्चदशिकासपादैकादशिकयोः पादोनैकान्नवि-
शिकाऽक्षणयारज्जुः, ताभिश्श्रोणी इत्यादि ।

कपर्दिभाष्यम्.

अष्टाविंशत्यूनं पदसहस्रं महावेदिः ।

नवशतानि द्विसप्ततिश्च (972) पदक्रमाणि प्रक्रमप्रमा
णानि वा चतुरश्राणि महावेदेः । महद्ग्रहणं किमर्थम्? पद-
प्रमितायां महावेद्यां सदोहविधानादीनामपि पदनेवै मानार्थं,
प्रक्रममितायामरन्निप्रक्रमैरेव नवारन्निः तिर्यञ्जानत्तिरान्तिमानं
सदसो विहितम् । नवारन्ति तिर्यगिति नियतप्रमाणविधानात्

अरत्रिणा विधानमनुमीयते । तथा हविर्धानस्य त्रयस्त्रि
विस्तार नवारक्षद्यापमित्यनुमीयते । तत्कथं पदेन तयो
र्मान लभ्यते इत्युच्यते, चत्वारिंशदधिकानि पञ्चशताङ्गल-
प्रमाणानि पदविमिताया वेदेरायाम्, पदं पञ्चदशाङ्गलमिति
वचनात् । सदस पश्चात् पञ्चचत्वारिंशदङ्गल षोडशाधिकं
शतद्वयं सदोहविर्धानयोर्मध्यं पञ्चचत्वारिंशत्संचरः । हविर्धा
नस्य षोडशाधिकं शतद्वयम् । अवशिष्टमष्टादशाङ्गलम् । तस्मा-
दुत्तरवेदिसदोहविर्धानाना अन्तर्वेद्यसंभवात् वृद्धि कल्पनीया ।
अरत्रेर्वा ह्यामः कल्पनीय । तदुभयमचोदित भवति । अतो
येन वेदिर्मिता तेनैव तेषा मानार्थं महद्ग्रहण स्थितम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

(अष्टाविंशत्यून + महावेदि)

द्विसप्ततिः नवगतानि च पदपरिमितानि क्षेत्राणि महा
वेदिः, प्रक्रममानेऽप्येवम् । पदग्रहणं किमर्थं, उच्यते—पदग्रहण-
महद्ग्रहणाभ्यामेतत् ज्ञायते—वेद्याः पदेन माने सदोहविर्धानयो
रपि पदेन मानं नारात्रिमिः, उत्तरवेदिश्च युगमात्री न सर्वतो
दशपदेति प्रक्रममिताया वेद्यामरत्रिविहितयोस्सदोहविर्धानयोस्म-
र्वतो दशपदाया उत्तरवेदेश्चासंभवात् पदेनैव सदोहविर्धान-
योर्विमान युगमात्रोत्तरवेदिरिति सिद्धम् । संख्यानप्रयोजनम्
वोदं वृत्तीये यजत इत्यादिषु ।

सुन्दरराजीया.

अष्टाविंशत्यून + महावेदि

पदग्रहणं प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् ।

कपर्दिभाष्यम्

दक्षिणस्मादंसाद्द्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां
निपातयेत् । छेदं विपर्यस्योत्तरत उपदध्यात् ।
सा दीर्घा चतुरश्रा । तथा युक्तां संचक्षीत ॥

दक्षिणस्मादंसादारभ्य द्वादशस्वेव श्रोण्यां निपातयेत् ।
त्रीणि पदानि श्रोणिदेशे, शिष्टानि विपर्यस्योत्तरास्मिन्नंसे मनसा
स्थापयेत् । एवं कृते सप्तविंशतिविस्तारा षट्त्रिंशदायता दीर्घ-
चतुरश्रा भवति । तथाभूतां वेदिं सप्तविंशतिं षट्त्रिंशत्या गुणि-
ते सति अष्टाविंशत्यूनपदसहस्रं भवति ।

सौमिक्या वेदेर्वितृतीयदेशे यजेतेति सौत्रा-
मण्या वेदेर्विज्ञायते ॥

वेदितृतीये यजेतेति दार्शिकपाशलकयोरसंभवात्सौमिकं
लभ्यते । अतस्सौमिक्या इत्युक्तम् ।

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति
त्रिकरण्या वा ॥

तृतीयकरणी प्रक्रमस्थाना, स्थानान्ताद्विभाषेति छप्र-
त्ययः । तृतीयकरणीं प्रक्रमं कृत्वा षट्त्रिंशिकायामित्यादिना
विहरेत् । तृतीयकरण्या वा वक्ष्यमाणेन विधिना ।

अष्टिका दशिकेति तिर्यङ्मान्यौ । द्वादशिका
पृष्ठ्या ॥

अष्टिका पुरस्तात्तिर्यङ्मानी । द्वादशिका पृष्ठया । द्वाद-
शसु षड्पममस्यापरस्मादन्तात्पञ्चसु लक्षणं चतुर्षु लक्षणं कृत्वा
पृष्ठयान्तयोगन्तौ नियम्य पञ्चकेन दक्षिणा पसार्य गङ्कु निह-
न्यात् । एवमुत्तरतस्तं श्रोणी । विपर्यस्तयार्सा । पञ्चकेन दक्षि-
णापायम्य चतुर्षु शङ्कुं निहन्यात् । एवमुत्तरतस्तांसां भवतः ।

त्रीणि चतुर्विंशानि षडशतानि सौत्रामणिकी
वेदिः ॥

दक्षिणस्मादंसादारभ्य चतुर्ष्वेव दक्षिणस्या श्रोण्यां
निपात्य शेष विपर्यस्येत्यादि पूर्ववत् । द्वादशपदविस्तारा द्वाद-
शपदायामा भवति एतं मचक्षीत ॥

द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥

कस्य द्विस्तावा ? सौमिक्या प्रकृतत्वात्प्रकृतित्वाच्च ।

इति पञ्चम खण्डः ।

करविन्दीया व्याख्या.

क्षेत्रतृतीयग्रहणं न प्रमाणमिति तृतीयग्रहणमिति कथं
संख्यायत इत्यत आह—

दक्षिणस्मादंसा—मचक्षीतं

वेद्या दक्षिणस्मादंसादारभ्य द्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्या
लेखा निपातयेद्गङ्कुं वा ता निपात्य तद्दक्षिणं निहन्त्यात् । लेखाया
वाहिर्भूतं छेद विपर्यस्य—विपर्यासं कृत्वा इतरत—इतरस्मात्

पार्श्वे स्थापयेदेवं सप्तविंशतिविस्तारा षट्त्रिंशदायता दीर्घचतुरश्रा वेदिर्भवति, तथा युक्तां तथा भूतां गणयेत् । एतेन विषमचतुरश्राणां संख्यानप्रकारो वेदितव्यः ।

वेदिप्रसङ्गाद्विकारा उच्यन्ते —

(सौमिक्या + विज्ञायते.)

सुत्रामदैवत्या सौत्रामणी, तस्या वेदितृतीये यजेत इति श्रूयते । वेद्यास्तृतीयो देशः वेदितृतीयदेशः, स कस्याः, सौमिक्याः, किमोदनं शालीनां सकृदाढकपारिमितानामिति वत् ॥

(प्रक्रम—पृष्ठ्या.)

प्रक्रमतृतीयकरणी व्याख्याता प्रक्रमस्थानीया भवति । 'स्थानान्ताद्विभाषा' इत्यादिना स्वार्थे छप्रत्ययः । तथा षट्त्रिंशतिकायामित्यादिना सौमिकवद्विमानं त्रिकरणी चोक्ता, अष्टिकादशिके तिर्यङ्मान्या द्वादशिका पृष्ठ्या तत्पक्षे अष्टप्रमाणा पुरस्तात् तिर्यक्, दशप्रमाणा पश्चात्तिर्यक्, द्वादशायामः द्वादशिकायां षडुपसमस्य चतसृषु पञ्चसु लक्षणं पञ्चसु श्रोण्या चतसृष्वंसौ । वेदितृतीयत्वं क्षेत्रत इत्याह—

(त्रिणि चतुर्विंशानि पदशतानि सौत्रामणिकी वेदिः.)

चतुर्विंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि सौत्रामणिकी वेदिः । दक्षिणस्मादंसादिसादि सौमिकवत् । प्रक्रमस्य तृतीयकरणीति दर्शनात्, अत्रापि पदप्रक्रमौ विकल्पितौ । प्रक्रमशब्देनोपक्रम्य पदशब्देनोपसंहारादन्यत्राप्यष्टासु प्रक्रमेष्वित्यादिषु पदेनापि विमानं लभ्यत इति सूचितम् ।

(द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते.)

प्रकृतत्वात् प्रकृतित्वाच्च सौमिक्या एव द्विस्तावा—द्विगुणा वेदिरश्वमेधे भवति, पशुगणसंबन्धाच्चूपानां चोदकप्राप्तथाक्ष-

मात्रान्तराळना प्रत्यक्षविहितद्विस्तावचनात् वाच्यते । अतोऽत्र यथा सभवान्तराळा एव एकविंशतियूपा । त्रिस्तावान्नीत्वा त्रिपदक्रम द्विस्तावा । यूपकादशिनी पक्षे वेदिविवृद्धिर्भवतीत्येव ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

सहचानोपायमाह—

(दक्षिणस्माद् + संक्षीत)

दक्षिणस्मादसादारभ्यापरान्ते पृष्ठ्याया दक्षिणतो द्वादशसु रज्जु निपातयेत् । तद्दक्षिणतश्छेदं दीर्घं त्रिकोणं मनसा त्रिपर्यस्य उत्तरपार्श्व उपदध्यात्, सा पद्त्रिंशत्प्राचिका सप्तविंशतिव्यासा दीर्घचतुरश्रा भवति, तथाभूतां गणयेत् । सप्तविंशतिपद्त्रिंशतोऽस्मवर्गे कृत नव शतानि द्विसप्ततिश्च भवन्ति ।

(सौमिण्या + भवति)

प्रक्रमग्रहणं पदस्याप्युपलक्षणम्, एव पदशतानीति पदग्रहण प्रक्रमस्योपलक्षणमिति शेषः ॥

(त्रिहरण्या वा + पृष्ठ्या)

दशाङ्गुलपदस्य त्रिकरणी सप्तदशाङ्गुलयः एकादश तिलाश्च अ १७ ति ११ द्वादशाङ्गुलस्य विंशत्यङ्गुलयः सप्तविंशतितिलाश्च अं २० ति २७ पञ्चदशाङ्गुलस्य तिलोनपद्विंशतिरङ्गुलयः । एवं प्रक्रमाणामपि द्रष्टव्यम् ॥

(त्रीणि + सौत्रामणिकीवेदिः)

काठकाश्रीनामप्येषा ।

द्विस्तावा वेदिर्भवतित्यश्वमेधे विज्ञायते ।

इति पञ्चमः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्.

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ।

द्विकरण्या प्रमाणतृतीयेन वर्धयेदित्यादिना वर्धितेन तदेव विहरणम् ।

प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा । प्रक्रमे याथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥

द्विपदस्त्रिंशदङ्गुलः । त्रिपदः पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलः । पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति वचनात् । काम इच्छा । यथाकाम एव याथाकामी यथेच्छा । तथा गृहीयात् । प्रक्रमेऽध्यर्धप्रक्रमो त्रिप्र-
कृष्टप्रक्रम इति नैवमन्वर्थसंज्ञा । पदाधिकस्य मानार्थस्य वाचको यथा यौगिकः तथा द्विपदं त्रिपदं वा वक्ति, कामत्यनेनेति क्रमः । प्रकृष्टः क्रमः इति निरूढः, कल्पनार्थद्रव्ये वचनात्पदाधिकं प्रक्रम इति शब्दार्थस्य विशयित्वात् विशयित्वं कल्पितार्थानामपि वाचकत्वाद्नेकवाचकत्वं । शब्दार्थानां विशयित्वं यतः, कस्य पदादयो ग्रहीतव्याः इत्याह—

यजमानस्याध्वर्योर्वा । एष हि चेष्टानां कर्ता भवति ॥

यजमानस्य पदं ग्राह्यं स्वामित्वात् । अध्वर्योर्वा—वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न यजमानस्य । अध्वर्युरेव कुतः ? एष हि चेष्टानां कर्ता भवति । चेष्ट्यन्त इति चेष्टाः कर्माणि । स कर्मणां कर्ता यतः । हिशब्दो हेतौ । तस्मादध्वर्योरेव न यजमानस्य ।

करविन्दीया व्याख्या.

(प्रक्रमस्य + भवति)

द्विस्तायाया वेया अन्वमेो प्रक्रमस्य द्विरिणी प्रक्रम-
स्थाने भवति प्रमाणद्विरुपया विदरेत् ।

(प्रक्रमो + विशयित्वात्)

पद पञ्चदशाङ्गुलम् द्विपदं त्रिंशदङ्गुलम् त्रिपद पञ्च
चत्वारिंशदङ्गुलम्, द्विपदे त्रिपदे च प्रक्रमव्यवहाराद्बुधयामिह
ग्राह्यम् । अथवा प्रक्रम पदविशेषवाची, पदादयोऽन मान
साधनभूता गृह्यन्ते । अतो न विशेषमात्रेण प्रयोजनम् ।
किन्तु तस्मिन्निधना केनचिद्व्येण, अतो विशेषफलभूतसंयोग-
विभागाभ्यामुपलभितदेशान्तरालपरिमितरज्ज्वादिना प्रयोजनम्,
गच्छन् हि सर्वो जनः एक पद विशिष्य निदधाति,
तत्र निर्विकार भेगच्छन् मय पुरुष, स्थितनिरीयमानयो
पदयोरन्तगळ यथा पदपरिमितं भवति तथा गच्छति, अतो
विशेषेण पदेन पदद्वयं व्याप्तमिति द्विपद प्रक्रमः, स्थितमपि
पदं तत्सहकारीति ताभ्या पदत्रयव्याप्तेस्त्रिपदश्च भवति । प्रक्रमे
याथाकामी-काम उच्छा, तदनतिक्रमो यथाकामम्, तस्य भावः
यथाकाम्यम्, याथाकाम्यमेव याथाकामी-यवेष्टमित्यर्थः, विविधं
शेन इति विशय, उभयत्र प्रयोगो दृश्यत इत्यर्थ । ननु प्रक्रमे
पेषु वैषम्यपादि दृश्यते, यथा चतुरो विष्णुकामान् प्राचः
क्रामत्युत्तरमुत्तर ज्यायासमिति । नाय दोष, तस्य वचनस्योत्त
रोत्तरं ज्यायस्याविधिपरत्वात्, प्रक्रमे गृह्यमाणे द्विपदमेव त्रिप-

दमेव वा गृह्णीयान्, न मिश्रयेदित्यर्थः, चतुरो विष्णुक्रमानित्य-
त्र वाचनिकत्वात् क्रमवैपश्यस्य न क्रमवैपस्यानुयोगः । अतो
विशेषितप्रक्रमविधां द्वित्रिपदप्रक्रमयोरेवान्यतरं गृह्णीयात्त मिश्रये-
दित्यर्थः । पदादिमूत्रे वक्ष्यमाणः पदविकल्पनिश्चयनः प्रक्रम-
योरपि विकल्पो भवतीत्येव ।

(यजमानस्य + भवति).

यजमानाध्वर्युं प्रमिद्धौ, हि शब्दो हेतौ, चेष्टन्त इति
चेष्टाः, कर्माणि । अयमर्थः—पदादयो यजमानस्य ग्राह्याः स्वामि-
त्वात्, कुतः, याथाकामित्वात्, तस्य अध्वर्योर्वा । वाशब्दो विक-
ल्पार्थः । यस्मादेषोऽध्वर्युश्चेष्टानां कर्ता भवति तस्मादस्य पदा-
दयो ग्राह्याः चेष्टाकर्तृत्वात्, यजमानस्य प्राप्त्यर्थं वचनमध्व-
र्योस्तु बाधकवाधनार्थमतो विकल्पः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(प्रक्रमस्य + विशयित्वात्).

शब्दार्थस्य—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशयित्वं—अनेक-
वृत्तित्वम् । इदं—प्रक्रमे याथाकाम्यं शब्दार्थस्य विशयित्वा-
दुक्तमित्यर्थः । 'द्विपदः प्रक्रमः' इति बोधायनः । 'त्रिपदः
प्रक्रमः' इति कात्यायनः । उभयमप्याचार्यस्यानुमतमिति
विज्ञायते ।

(यजमानस्यध्वार्योर्वा).

पदेनाङ्गुलिभिर्वा प्रक्रमो ग्राह्यः स्वामित्वात् ।

कारणमाह—

एष हि+भवति)

कपर्दिभाष्यम्.

रथमात्री निरूढपशुवन्धस्य वेदिर्भवतीति वि-
ज्ञायते ।

रथप्रमाणा निरूढपशुवन्धस्य वेदिर्भवतीति श्रुतिः ।

तस्य खल्वाहू रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यगीपया
प्राची । विपथयुगेन पुरस्तात् ।

खलुशब्दोऽलङ्कारे । तत्र तस्मिन्नर्थे रथप्रमाणविदो
रथकारा आहु । रथाक्षमात्री पश्चात् तिर्यगीपया प्राची,
विपथयुगेन पुरस्तात् रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यङ्गानी । रथग्रहण
शकटनिवृत्त्यर्थम् । ईषामात्री पृष्ठया । विपथयुगेन—व्याप्तः
पन्था येन युगेन तद्विपथयुगम् । अभ्यन्तर युगच्छेदयोरेत-
रालम् । तत्प्रमाणं पुरस्तात्तिर्यङ्गानी ।

यावता वा वाह्ये छिद्रे ।

यावता प्रमाणेन युगस्य वाह्ये छिद्रे भवतः तावदा
पुरस्तात्तिर्यङ्गानी वेदेः ।

करविन्दीया व्याख्या.

(रथमात्री + वाह्ये छिद्रे)

रथमात्री—रथप्रमाणा निरूढपशुवन्धस्य वेदिरिति श्रुतिः ।
श्रुत्युक्तमाभियुक्तोक्त्या दर्शयति ।

खलुशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । नत्राहुर्भियुक्ताः—रथाक्ष-
मात्री रथप्रमाणा पश्चात्तिर्यङ्गिरेष्टी ईषया संमिता प्राची ।

व्याप्तः पन्था येन स विपथः चारणरथ इत्यर्थः । विपथस्य युगो विपथयुगः । तेन संमिता पुरस्तात्तिरथी । अथवा यावता वा बाह्ये छिद्रे यावता प्रमाणेन गृहीते बाह्ये छिद्रे भवतः तावती वा पुरस्तात्तिर्यक् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(रथमात्री + बाह्ये छिद्रे.)

इत्याहुराचार्याः—पश्चात्तिर्यञ्जानी रथाक्षमात्री, ईषामात्री प्राची, विपथयुगमात्री पुरस्तात्तिर्यञ्जानी । विगतः पन्था यस्माद्युगात् तद्विपथयुगम् । बाह्यच्छिद्रसहितं षडशीत्यङ्गलं युगम् । यावता वा बाह्ये छिद्रे बाह्यच्छिद्रयोरन्तरालमशीत्यङ्गलम् ।

कपर्दिभाष्यम्

तदेकरज्जुोक्तम् । पञ्चदशिकेनैवापायस्यार्धाक्षे-
गार्धयुगेन श्रोण्यंस्तान्निर्हरेत् ॥

तदेकरज्जुरिति किं सौमिकी गृह्यते आहोस्वित्प्रथमसौ-
मिकी गृह्यते ? पञ्चदशिकेनेति दर्शनात्, तत्र हि पञ्चदशिके लक्ष-
णम्, नेतरत्र । ईषामात्री ईषां षट्त्रिंशद्धा विभज्य एकं
भागं प्रक्रमस्थानीयं कृत्वा सौमिकवत्पञ्चदशिकेनापायस्य अर्धा-
क्षेण श्रोणीं मिनुयात् । अर्धयुगेनांसौ मिनुयादिति केचित् ।
अपरे पुनः प्रथमामेकरज्जुं गृह्णन्ति । यदि सौमिकी गृह्यते अदृ-
ष्टकल्पना प्राप्नोति कथं पञ्चदशिकेनेति चेत्, लक्षणया षट्-
त्रिंशिकायामं यत्पञ्चदशकं तदपि षड्भागोनमेव । तस्मात्पञ्च-
दशिकेनेति षड्भागानां लक्षयितुं न शक्यते । तेनादृष्टकल्पना-

भवति । नन्वन्यत्रापि लक्षणा? सा तु लौकिकी, किं च साधारणत्वाच्च भेदिका रज्जुम्साधारणी । तस्माच्च भेदं ग्राह्या । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । अर्धक्षेत्रे अर्धयुगे च लक्षणं कृत्वा षड्भागोनेनापायस्य अर्धक्षेत्रे श्रोणी । अर्धयुगे त्वंमौ ।

करविन्दीया व्याख्या.

(तदेकरज्ज्वा + विहरेत्)

एतद्विहरणमेकरज्जुविहरणेन व्याख्यातम् । एकरज्जुरिति द्वित्रिपञ्चशङ्करज्जादीनां ग्रहणं, उत्तरथा उत्तरयोर्विधानम्यादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गादिति सामिक्या व्याख्यातम् । तथा पञ्चदशिकेनेति षड्भागोने कृतलक्षणस्य ग्रहणम् । तच्च निरञ्जनमात्रप्रदर्शनम् । इतरथा अदृष्टार्थत्वमनङ्गादिति तत्र योक्तम्, तत्रानेकरज्जुभिरिहापि विहरणमुक्तम्, तदिहाप्यविगोधात् गृह्यत एव । ईषामात्रा षट्त्रिंशद्भागं प्रक्रमं कृत्वा तत्रैव विहरेत् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(तदेकरज्ज्वा + विहरेत्)

‘षट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य’ इत्यादिना एकरज्ज्वा तन्मानमुक्तम् । ईषायाप्षट्त्रिंशो भागः पञ्चाङ्गुलमर्षाष्टपतित्वाश्च प्रक्रमम्याने द्रष्टव्यम् । यद्वा एकरज्जुशब्देन यावदायामिति विहरणमभिप्रेतम् । अत्र पक्षे पञ्चदशिकेनेति लक्षणया षड्भागोनेन द्वितीयोपसमस्ये । सोमे तत्पञ्चदशप्रक्रममभूदिति । एवमुत्तरत्रापि बाह्यच्छिद्रान्तरालपक्षे तदर्थनामनिर्हरणम् ।

कपर्दिभाष्यम्

अथाप्युदाहरन्ति ।

अथगब्दस्ममुच्चये । एवं चोदाहरन्ति रथप्रमाणाविदो
रथकाराः—

अष्टाशीतिशतमीपा तिर्यगक्षश्चतुश्शतम् ।
षडशीतियुगं चास्य रथश्चारण उच्यते ।
इति रथपरिमाणम् ।

एवं रथपरिमाणं सर्वतो मानमुदाहरन्ति—ब्रुवते ।
सामर्थ्यसिद्धेश्चाङ्गुलिर्गृह्यते । रथेषाप्रमाणं अष्टाशीत्युत्तरमङ्गुल-
शतम् । तिर्यक्छब्दः पूरणार्थः । असप्रमाणं चतुरधिकं शतम् ।
युगस्य प्रमाणं षडशीतिः । एवंलक्षणो वो रथस्त चारणः,
चरत्यनेनेति चारणः । चरण एव चारणः । चारणग्रहणं
क्रीडादिरथनिवृत्त्यर्थम् । अथवा अस्यशब्दस्य स्थाने यस्य-
शब्दमध्याहृत्य योजनीयम् । वर्णव्यत्यासेन वा ।

अरत्निभिर्वा चतुर्भिः पश्चात् षड्भिः प्राची त्रि-
भिः पुरस्तात् । तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चदशिकेनैवापाय-
म्य द्वाभ्यामध्यर्धेनेति श्रोण्यंस्तान्निर्हरेत् ॥

अरत्निभिर्वा मातव्यमिति शेषः । चतुर्भिः पश्चात्तिर्य-
ञ्जानी । षड्भिः प्राची पृष्ठ्या । त्रिभिः पुरस्तात्तिर्यञ्जानी ।
तदेकरज्ज्वोक्तमित्यादि—गतमेतत् ।

यजमानमात्री चतुस्त्रक्तिर्भवतीति पैतृक्या वेदे-
र्विज्ञायते, तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चदशिकेनैवापायम्या-
र्धेन ततश्श्रोण्यंस्तान्निर्हरेत् ॥

पेतृक्या वेदे श्रुति - यथा द्विसु सक्तयो भवन्ति तथा
मातव्या । तदेकरज्ज्वेति गतार्थम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

वेदार्थावगमस्य गहुत्रिद्यान्तराश्रयत्वात् । तदशस्त्रे गार्ग्या
गस्यादिभिरङ्गलिमन्त्रयोक्तं रथपरिमाण¹श्लोकमुदा हरति —

अथाप्यु + प्रमाणम्

अथापिशब्दां समुच्चये उदाहरन्ति मुनयः, अष्टाशीतिश्च
शत चाष्टाशीतिशत चत्वारि च शत च चतुश्शतम्, पञ्चा
शीतिश्च पडशीति, आयोऽनपुण्यजैत्रचारणादिभेदेन रथस्या-
नेकविधतामुपन्यस्य तैरुक्तं अष्टाशीतिशतमित्यादि, अभ्यर्थ —
अस्य बहुविधस्य मध्ये यस्य ईषा अष्टाशीतिशतमङ्गलयः, चतु-
रधिक शतमक्ष, युग च पडशीति, एवविधो रथश्चारण उच्यत
इति । एवं रथपरिमाणमुदाहरन्ति मुनय ।

ननु अक्षस्य तिर्यङ्मानीत्वमुक्तम्, युगेपयो का प्राची का
तिरश्चीति न ज्ञायते । उच्यते—अक्षस्य तिर्यक्त्रविधानादेव-
युगेपयोरापि या द्राघीयसी सा प्राची, या हृसीयसी सा
तिरश्चीति सामर्थ्यादीषा प्राचीति गम्यत इति मन्यन्ते । छि-
द्रान्तरालपक्षे षोडशाङ्गुलहीना पुरस्तात्तिरश्ची ।

(अरन्निभिर्वापुरस्तात्) गतम् ।

(तदेकरज्ज्वा + निर्हरेत्)

इदमपि गतम् । अत्रारन्नावरन्निद्वये च लक्षणम् ।

¹ श्लोकमुपानयनात्वाचाय, अङ्गप्रमाण च तत्रोक्तमिह स्वीक्रियते.

(यजमानमात्री + निर्हरेत्)

पितृणामियं वेदिः—पैतृकी महापितृयज्ञवेदिः । चोदकप्रा-
प्तेऽपि यजमानमात्रे पुनर्वचनं विस्तारस्यापि तथात्वा(य)त् । (आ-
यामः) प्रतिदिशं स्रक्तयः महादिक्षु कोणाः “सर्वा ह्यनुदिशः” इति
दर्शनात्, अत्र प्रयोगः—अग्नेणान्वाहार्यपचनं किञ्चिदन्तस्सञ्चरम-
वशिष्य तस्य पुरस्ताद्यजमानमात्रं द्विकरण्या चतुरश्रं संपाद्य तस्य
कर्णीमध्येषु यथा स्रक्तयो भवेयु तथा पञ्चदशिकेनेत्यादिना
विहृत्यार्धेन ततः तस्य यजमानमात्रस्यार्धेन श्रोण्यंसान्निर्हरेत्तन्नि-
मित्तो निर्हासो विवृद्धिर्वेत्युक्तयोर्निर्हासः, महावेद्यां पदञ्च-
शिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुन्निहन्तीति विवृद्धिः, पुनरस्मिन्
पञ्चदशिकेनैवापायम्य अर्धयजमानमात्रे शङ्कुं निह्न्यात् दक्षि-
णाप्राची वेदिः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(अथाप्युदाहरन्ति + रथपरिमाणम्)

अङ्गुलयस्संख्येयाः । अङ्गुलिश्चोर्ध्ववाहोः पुरुषस्य विंश-
तिशततमो भाग इति वक्ष्यते । ‘पञ्चारन्विः पुरुषः, चतुर्विंशत्य
ङ्गुलयोऽरन्विः इति । सा च चतुस्त्रिंशत्तिलेखाचक्षते । यथोक्तं
बोधायनेन—

“अङ्गुलिप्रमाणं चतुर्दशाणवः चतुस्त्रिंशत्तिलाः पृथुसंश्लि-
ष्टा इत्यपरम्” इति चतुरधिकं शतं चतुश्शतं युगमिति विपथ-
युगमुच्यते प्रस्तुतत्वात् । अन्यत्तु युगं शताङ्गुलमिति तक्ष-
शास्त्रविद्ः । पणवत्यङ्गुलमित्साचार्यपादीयाः । यथाऽऽहुः—

चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो धनुर्धन्वन्तरं युगम् ।

सर्वस्मिन्ननुदिशः पितरः.

इति । 'हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलय' इति च ।

(अरन्निभिर्वा + पुरस्तान्)

पशुवन्धवेदीसिके ।

(तदेकर + निर्हरेत्)

द्वाभ्यां श्रोणी । अर्धधेनासा ।

(यजमानमात्री + विशायते)

पञ्चरान्नि ।

(तदेकर + निर्हरेत्)

तत इति पृष्ठयन्नात्तसिल् । दक्षिणाप्राची पृष्ठ्या ।
महादिक्षु श्रोण्यसा । अत्र लूपायमाह कात्यायनः—

'पैतृक्यां द्विपुरुषं चतुरश्रं कृत्वा करणामिव्येषु शङ्खवस्म-
समाधिः' इति । तत्र प्रकारः—पुरुषमात्रद्विकरण्या दशतिलो-
नया सप्ततिगताङ्गुलया ममचतुरश्रं कृत्वा करणीना मध्येषु
शङ्खनिहत्य दशारब्धयो रज्जुः पाशान पूर्वापरयो प्रतिमुच्य
तयोर्मध्ये दक्षिणोत्तरयोर्नियम्य ग्रहिस्वन्दमपाच्छिन्द्यात् । एतां
चतुररब्दीमपि केचिदिच्छन्ति । तत्र आज्य पुरोहाशा आमा-
दयितुं न शक्यन्ते ।

कर्षार्थिभाष्यम्.

दशपदोत्तरा वेदिर्भवतीति सोमे विज्ञायते ।
तदेकरज्जोक्तं पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन ततश्श्रो-
ण्यं सान्निहरेत् ॥

पदग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । प्रक्रममितायां महावेद्यां दशपदोत्तर-
वेदिः सर्वतो दशपदा, 'प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते' इति वचनात् ।
क्षेत्रतो वा दशपदा । तदा एकपदविस्तारं त्रिपदायामं दीर्घ-
चतुरश्रं कृत्वा तस्याक्षणया रज्जुं गृहीत्वा चतुरश्रं कुर्यात् ।
प्रक्रमेऽप्येकप्रक्रमविस्तारं त्रिप्रक्रमायामं चतुरश्रं विहृत्य तस्या-
क्षणया रज्जुं गृहीत्वा चतुरश्रं कुर्यात् । तदेकरज्जोक्तं-अर्धेन
ततः-तस्येत्यर्थः षष्ठ्यर्थे तसिल्ल् ।

तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया
परिमिमीते ॥

युगेनोक्तप्रमाणेन यजमानस्य वा पदैः । यजमानग्रह-
णाद्ध्वर्योर्न लभ्यते । यजमानग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति केचित् ।
तस्मादेव वचनादुत्तरवेदिर्युगमात्री लभ्यते । सोमे पदमानायां
महावेद्यां उत्तरवेदिं युगेन वा पदैर्वा विमाय शौल्वेन मानेन
पश्चाच्छम्यया मानमदृष्टार्थं कर्तव्यम् । शम्यया परिमिमीते
इत्येतद्वचनमदृष्टार्थं न प्रमाणविधिः इयुक्तं भवति ।

करविन्दीया व्याख्या.

(दशपदोत्त + विज्ञायते)

महावेद्यां प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तात्पञ्चविंशतिषु शङ्कुं नि-
हृत्य तत्पुरस्ताद्दशसु शङ्कुं निहृत्य पञ्चदशिकेनेत्यादिना विहरेत् ॥

(तदेकर + निर्हरेत्)

ततोऽर्धेन पञ्चपदेनेत्यर्थः । 'सर्वतो दशपदा' इति शतपथब्रा-
ह्मणे श्रूयते 'प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते शतुरश्रमिति तदनु रूपक्षे-

त्रतो दशपद इति कात्यायन । अस्मिन् पक्षे पदविस्तार त्रिपदा-
याम् दीर्घचतुरश्र विहृत्य तस्याक्षणयारज्जुप्रमाणोत्तरवेदि । अ-
स्मिन्नापि पक्षे एतत्करण्यर्धेन श्रोण्यमानां विहरणम् ॥

(ता युगेन + परिमिमीते)

तामुत्तरवेदिं युगप्रमाणेन । ¹तदुक्तं 'पडशीतिर्युगम्' इति ।
तेन वा यजमानस्य वा पदीर्घमाप पश्चाददृष्टार्थं शम्यया सर्वतो
मिमीते । शम्याप्रमाणं चोक्तं सूत्रान्तरे 'पद्मिंशच्छम्या' इति
पशुबन्धे त्वन्यस्याभावात् परिमाणार्थमेव शम्याविधानम् । मात्रै-
वास्यै सेति लिङ्गाच्च । अस्मादेव वचनात् सौमित्रयुत्तरवेदि-
र्युगमाप्यपि लभ्यते (भवति) ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(दशपदोत्तर + निर्हरेत्)

दशपदा-सर्वतः । क्षेत्रनश्शतपदा ।

(ता युगेन + परिमिमीते)

युगमपि दशपदाया एव मानसाधन वेणुव्रत् । केचित् तस्य
तन्त्र प्रमाणमाहुः, तद्विचारणीयं सूरिभिः । यजमानग्रहणं
अध्वर्युनिवृत्त्यर्थम् । शम्यया परिमाणमदृष्टार्थम् ।

कपर्दिभाष्यम्.

पदे युगेऽरत्तावियति शम्यायां च मानार्थेषु
यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥

¹ युगप्रमाणमुक्तं पशुबन्धविमाने

पदादिषु मानार्थेषु यथाकामी-यथेच्छा तथा गृह्णीयात् ।
किमुक्तं भवति ॥

अणवश्चतुर्दश	तिलः
चतुर्दशशतिलाः	अङ्गुलः (पृथुतस्संस्पृष्टा इत्यपरम्)
द्वादशाङ्गुलः	प्रादेशः
त्रयोदशाङ्गुलः	वितस्तिः
पञ्चदशाङ्गुलं	पदम्
चतुर्विंशत्यङ्गुलयः	अरन्निः
द्वात्रिंशदङ्गुलयः	जानुः
पट्त्रिंशदङ्गुला	शम्या
षडशीत्यङ्गुलं	युगम्
चतुश्शतं	अक्षः
विंशत्युत्तरं शतं	पुरुषः

इत्येवमादिशुल्बान्तरोक्तलक्षणमानार्थेषु प्रमाणावयवा गृह्ये-
स्न् । लक्षणे वर्गेण विमाय तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विश-
यित्वात् । पञ्चदशाङ्गुलं पदमपि भवति । यजमानपदमपि ।
तत्रान्यतरद्वाह्यमिसाधाने । इयद्वादशविक्रामा इति । तत्र
स्वसंवित्तिं अपरसंवित्तिं लोकप्रसिद्धिं शास्त्रप्रसिद्धिं वा गृह्णी-
यादित्यर्थः ।

विमितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ।
श्रुतिसामर्थ्यात् ॥

एवं चतुरश्रे आपादिते पार्श्वमान्या पुरस्तादुपसंहरेत्, श्रु-
तिसामर्थ्यात्—“चतुश्शिक्षण्डे युवती कनीने” इति युव-
तिसादृश्यानुवादः सामर्थ्यम् ॥

इति षष्ठः खण्डः.

करविन्दीया व्याख्या.

(पदे युगे + विशयित्वात् ।)

पदे युगेऽरत्रावियति प्रादेशे प्रक्रमे शम्पायां चेति हिरण्य-
कोशिशुल्वे बोधायनीयशुल्वे च । अथाङ्गुलीप्रमाणं चतुर्दशाणव
चतुस्त्रिंशत्तिलाः पृथुमश्लिष्टा इत्यपरम् । षशाङ्गुल क्षुद्रपदम् ।
द्वादश प्रादेश । पृथोत्तरयुगे त्रयोदशिके प्रक्रमे च (पञ्च) दश
अष्टाशीतिशतमीपा । षडशीतिर्गुगम् । द्वात्रिंशज्जानु पद्त्रिं-
शच्छम्या, बाहुर्द्विपद प्रकाम, द्वौ प्रादेशावरत्रारिति । तथा पञ्चा
रत्रि पुरुषश्चतुररत्रिर्वा याम इति च । तत्रैव इयस्ये जुहोति,
इयस्ये हरति, इयन्तं गृह्णाति, इयन्तं करोति, इयद्भवतीत्यादि
ब्राह्मणव्याख्यानावसर एवाचार्येण जानुदत्रादिभिः परिमा-
णव्याख्यातः । तत्र पदादिषु मानमाधनया निर्दिष्टेषु याथा-
कामी स्वाद्येच्छा तथा कुर्यादित्यर्थः । शब्दार्थस्य विशयित्वा-
दिति गतम् । अयमर्थः—पदादिषु यजमानस्याध्वर्योर्वाऽध्वयवभू-
ताङ्गुल्या परिकल्पितानि अणुतिलपरिकल्पिताङ्गुल्या परिकल्पि-
तानि वा पदादीनि गृह्णीयात् । पदादिशब्दार्थस्योभयत्रापि प्रयुक्त-
त्वादिति । अणवां धान्यविशेषा । (१) आचार्येणैव निरूढपशां रथ
परिमाणज्ञानार्थं तक्षशास्त्रोक्तादष्टाशीतिशतमित्युदाहरणात्, श्येने
पञ्चारात्रे पुरुष इत्यादे ऋत्विशब्देन प्रमाणविदां समयानु-

¹ ननु अङ्गुलीन मणुभिस्तिर्लक्ष परिमाण ताभि पदादीनां परिमाण च शास्त्रा-
न्ऽसौक्त ३ अष्टाशीतिशतमित्यादिश्लोके अथाङ्गुदाहरन्ति इति पठित्वा इति रथपरि-
माणमित्युपमहरति । यन् श्येने पञ्चारात्रे पुरुष चतुरारत्रे-र्यायाम चतुर्विंशत्तिल
योऽग्निस्तदर्थे प्रादेश इति क्लृप्तिरिति क्लृप्तिशब्देन प्रमाणविदा उपप्रदाय मूले तेन

कथनान्न शास्त्रान्तरपरिगृहीताङ्गलिपदादिपरिग्रहानुयोगः । द्विप-
दस्त्रिपदो वेति प्रक्रमप्रस्तावै यजमानस्याध्वर्योर्वेति वचना
न्न केवलमवयवादिविमिताङ्गलिपरिच्छिन्नपदादिग्रहणम्) ॥

भासाङ्गिकं परिसमाप्य प्रस्तुतशेषं ब्रूते—

(विमिता + सामर्थ्यात्)

व्याख्यातमेतदार्शिक्याम् । इह तु श्रुतिसामर्थ्यात् 'चतुश्शि-
खण्डे युवती कनीने' इत्यस्याः श्रुतेरहीयसीं पुरस्तादित्येक इत्यु-
पसंहाराच्च विकल्पः कर्मोपदेश उक्तः ॥

पण्ड.खण्डः.

सुन्दरराज्ञीया व्याख्या.

(पद्युगे + विशयित्वात्)

पदचातुर्विध्यमुक्तम् । युगत्रैविध्यं च षडशीतिषण्णव
तिशताङ्गुलैः । अरन्निर्द्विविधः—चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तश्चेति ।
इयानिति प्रादेशोऽभिप्रेतः । स च द्विविधः—द्वादशाङ्गुल
प्रसारिते अङ्गुष्ठप्रेदशिन्याविति । शम्या त्रिविधा—'चत्वारोऽ
ष्टद्वान्निशदङ्गुला शम्या' इति कात्यायनः । 'षट्त्रिंशच्छम्या
इति बोधायनः, लौकिकी तृतीया । एषु मानेषु याथा
काम्यं भवति, शब्दार्थस्यानेकत्र वृत्तैः ।

ज्ञायतेऽत्रोक्तानामङ्गुल्यादीनां शास्त्रान्तरोक्तं परिमाणं गृह्यत इति यद्यप्येवमिह
तदेव परिमाणं भवतु कुतो यजमानस्याध्वर्योर्वाऽन्यवपरिकल्पिता अङ्गुल्यादयो
गृह्यन्ते-उच्येते-यदर्थं प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वेति प्रक्रमं प्रस्तुत्ये यजमानस्याध्वर्योर्वा
इति प्रमाणभेदं ब्रूते अतोऽवगम्यते न केवलमणुतिलपरिमिता एवाङ्गुल्यो गृह्यन्ते किन्तु
परुषविशेषावयवपर्यन्ता इति तस्मात् सूक्तं मानसाधनभूतेषुमेपु पदादिषु याथा-
कामी शब्दार्थस्य विशयित्वादीति कुण्डलतग्रन्यस्याने इदं पाठान्तरं किस्मिंश्चत्कोशे
दृश्यते.

(विमितायां + सामर्थ्यात्)

अंहीयसी पुरस्तादिति अस्य वैकल्पिकत्वं प्रागेवोक्तम् ॥

पृष्ठ खण्डः

कपर्दिभाष्यम्.

नवारत्ति तिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सद-
सो विज्ञायते । अष्टादशेत्येकेषां । तदेकरज्जोक्तं प-
ञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धपञ्चमैश्रोण्यं सान्निर्हरेत् ॥

नवारात्रे प्राची तिर्यङ्मानी, सप्तविंशतिरुदीची पार्श्व-
मानी । एव मन्वव्यमिति सदमश्रुति । पदेन प्रक्रमेण वा मा-
तव्यम् । करणमुक्तम् । प्रथमनिहताच्छङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुं
निहत्य तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य तस्य पुरस्तादर्धाष्टमे पृष्ठ्यायां
दक्षिणतः प्रक्रमशङ्कु । तत्सदसो मध्यर्मादुम्बरीस्थानम् ।
प्रथमनिहताच्छङ्को पृष्ठ्यायामेव पुरस्तादर्धाष्टमे शङ्कुं निहत्य
तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्योपर्युपरि शङ्कुमुदगपमार्षार्चतुर्दशे नवमु
वा शङ्कुं निहन्त्यात् । पृष्ठ्यायां यदशङ्कुः तस्मिन् प्रतिमुच्यो
पर्युपर्योदुम्बरीस्थानीयं दक्षिणापमार्षार्धपञ्चदशे दशसु वा
शङ्कुं निहन्त्यात् । सदस आधामः । तस्मिन्नाधामे तदर्धमभ-
स्य यथासूत्रं विहरेत् । सप्तविंशतावर्चतुर्दशमभ्यस्य दक्षिण-
स्मादंसादेकादशसु पदेषु निरञ्जनमर्धपञ्चमे लक्षणं श्रोण्यं
सादर्धमष्टादशसु वा नव प्रक्षिप्यार्धाष्टमे निरञ्जनमर्धपञ्चमलक्षणं
श्रोण्यंमार्धमायामयोरन्तौ नियम्य निरञ्जनम् । तेन पश्चा-

दपसार्यार्धपञ्चमे शङ्कुः । पुरस्तादपसार्यार्धपञ्चमे शङ्कुः । ते श्रोणी । सदसः विपर्यस्यांसौ । प्राग्वंशमानं हविर्धानम् । आग्नीध्रमानं चानेनाचार्येण नोक्तम् । अतश्शुल्वान्तरोक्तं ग्राह्यं वैकृतत्वात् । सदसः पुरस्तात्त्रिषु प्रक्रमेषु दशप्रक्रमविस्तारं ¹ द्वादशायामं हविर्धानं मिनुयात् । एकरज्जा पञ्चशङ्कुना ² त्रिशङ्कुना वा हविर्धानस्य पाश्चात्यमध्यमशङ्कौ पाशं प्रतिमुच्योदगपसार्यं द्वादशप्रक्रमे शङ्कुः । तदाग्नीध्रायतनम् । तथा रज्जा दक्षिणाऽपसार्यं द्वादशसु मार्जालीयम् । पृष्ठ्यायां सदसः पौरस्त्यशङ्कौ पाशं प्रतिमुच्योदगपसार्यं पादोनैकादशसु शङ्कुं निहत्य तस्माच्चोत्तरतः षट्सु शङ्कुः । ताभ्यां च पुरस्तात् षट्सु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्यात् । एवं पञ्चशङ्कुना वा समचतुरश्रं मिनुयात् । अष्टप्रक्रमविस्तारं द्वादशायामं प्राग्वंशं मिनुयात् । द्वादशविस्तारं षोडशायाममित्यन्ये ।

करविन्दीया व्याख्या.

(नवार + एकेषां)

तिर्थङ्गानां नवारान्निः प्राग्भवति उदक्सप्तविंशतिरायतं ।

अष्टादशायतमित्येकेषां शाखिनाम् ।

(तदेक + निर्हरेत्)

पदविपितायां वेद्यां सदोहविर्धानयोरपि पदेनैव मानमित्युक्तं, प्रक्रममाने ³ त्वरन्निविमानमेव, हविर्धानस्यापरिमितं

¹ अपेक्षितत्वात्. ² दशायामं—A. ³ B कोशे नास्ति. ⁴ तयोः.

वेति कर्मोपदेश उक्तः, अपरिमित सप्तविंशतेः परं सदोविमानमुच्यते, महावेदेः पश्चात्तिरश्चया पृष्ठयाया दक्षिणतो दशपदेष्वारभ्य यावत्पुरस्तात् तिरश्चयाः तावतीं लेखामालिखेत्, रज्जुं वा पातयेत्, एव पृष्ठयाया उत्तरतोऽपि अष्टासु पदेषु पश्चिमान्तादारभ्य तयोरेव लेखयो. पूर्वपश्चिमेषु दक्षिणत आरभ्य यावद्दुत्तरं उदीचीं लेखामालिखेत्, सा सदसः पृष्ठया भवति। अष्टादशिकायां नवोपसमस्यार्धपञ्चमेष्वर्धाष्टमेषु लक्षणं कृत्वा पृष्ठयान्तयोरित्यादिना विहृत्यार्धपञ्चमेषु शङ्कुं त्रिहून्यात्तत्सदो भवति । *हविर्धानाग्नीध्रभाग्वंशप्रमाणानीहाचार्येणानुपदिष्टान्यपि शुल्वान्तरोपदिष्टानि ग्राह्याणि । हविर्धानं ²दशायामं, दशविस्तारमाग्नीध्रं³, षडायामविस्तारमर्धमन्तर्वैद्यर्थं वहिर्वेदिर्भवति । भाग्वशष्पोऽशायामो द्वादशविस्तारः । द्वादशायामो नवविस्तारो वा । प्रथमनिहतात् शङ्कोः पुग्स्तात्पञ्चदशसु⁴ शङ्कुः, तत्पुरस्तात् नवायामविस्तारं हविर्धानं दशपदं वा ⁵तद्विशङ्कुभृतीनामन्यतमे न कुर्यात् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(नवार+एकेषां)

उदगायतमित्येव । नवारत्रिरेव प्राची । तत्र विंशतिचतुर्विंशत्यङ्गुलप्रक्रमेण अष्टादशारत्रिः । उत्तरेषु ऋतुषु सप्तविंशत्यारत्रि । देशस्तु प्रयोगकल्प एवोक्तः, 'अपरस्माद्धे⁶यंसात्' इत्यादिना ।

1 वेदि

2 द्वादशायाम

3 त्रीण्यम्

4 पदान्यतीत्य.

5 तद्विशङ्कुभृतीनामन्यतमेन

6 वेद्यन्तादिव्यादिना

* पदविमाने महावेदाः सप्तविंशति . नादष्टादशपद एव सदस आशाम ॥१॥

(तदेक + निर्हरेत्)

उदीची—पृष्ठ्या ।

कपर्दिभाष्यम्.

प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तराला भवन्तित्युपर-
वाणां विज्ञायते । अरत्निमात्रं चतुरश्रं विहृत्य
स्वक्तिषु शङ्कन्निहत्यार्धप्रादेशेन तं तं परिलिखेत्
श्रुतिसामर्थ्यात् ॥

उपरवमानमपि निगदव्याख्यातम् । अरत्नीति गतार्थम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

(प्रादेश + विज्ञायते)

अभिषवकाले ग्रावभिरेषामुपरि र(य)वन्त इत्युपरवाः । उपराः—
ग्रावविशेषाः, तेन तद्वन्त इति वा उपरवा अवटविशेषाः ।

(अरत्नि + मर्थ्यात्)

दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणस्यां श्रोण्यां द्विशङ्कादीनाम-
न्यतमेनारत्निप्रमाणं चतुरश्रं विहृत्य कोणेषु ¹ शङ्कन् निहत्यार्ध-
प्रादेशेन कर्कटेन रज्ज्वा वा तान् शङ्कन् परितो लिखेत् । एवं
प्रादेशमुखा अन्योन्यतः प्रादेशान्तराला भवन्ति । एषा श्रुतिरेव-
मर्थवती भवति । पदमानेन वेदिः ॥

अथ देवयजनदेशविमानभागा उच्यन्ते—पदमाने एक-
पञ्चाशत् प्राचीं त्रिंशत्तिरश्रीं देवयजमानयोग्यां भूमिं कृत्वा

¹ चतुरशङ्कन् षट्त्रिंशन्महावेदिःप्राची.

तन्मध्ये तदायामां देवयजनयोग्या भूमिं कृत्वा न्तमध्ये तदायामां
 मार्चीं लेखामालिख्य रज्जुं प्रमार्य तदन्तयोः शङ्कुं निखाय मार्गं-
 शप्रभृति तदन्तुरूप तत्क्रतुकाले कुर्यात्, पश्चादन्ते मार्गंशं षोड-
 शायाम द्वादशविस्तारं द्वादशायाम नवविस्तारं वा निर्माय तस्य
 लालाटिकात्रीन् प्राच इत्यादि तत्रैव तच्छङ्कोरारभ्य त्रिपदा
 वहिर्वेदिस्तदन्ते शङ्कुः, ततस्तत्पुरस्तात् पट्टत्रिंशन्महावेदिः
 प्राची, त्रिंशत्पश्चात् तिरश्ची, चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची,¹ एवं
 महावेदिं त्रिमाय पश्चिमान्ते त्रिपदस्सञ्चरः, तत्पुरस्तात्माक्त्वेन
 नवपदमुदक्तेनाष्टादशपदं सद, दक्षिणोत्तरमष्टादशायामं तन्मध्ये
 पृष्ठयाया दक्षिणतः पदमात्रे भवति ।” तदोदुवरीस्थानं, सदसः
 पूर्वार्धे पुरस्तादर्धे पदमात्रं संचरमवशिष्य तत्पश्चात्पृष्ठयायां
 होत्रीयमित्यादयो धिष्ण्या अरन्निमात्राः पिशीलमात्रा वा । तेषां
 च तस्य तस्योत्तरत विसंस्थित सचर. सदस पुरस्तात्
 त्रिपदस्संचर । तत्पुरस्तात् नवायामविस्तारं हविर्धानं, अचरन्नि-
 विस्तार नवायाममिति मध्यमं मध्यमे छदिपि तूष्णीमितरे छदिपी
 इति दर्शनात् । ‘दशायामविस्तारं हविर्धानम्’ इति बोधा-
 यनः । यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात्पदमात्रस्संचर. । तत्पश्चाद्युग-
 मात्रोत्तरवेदि । उत्तरवेदिहविर्धानयोःन्तराळमन्तर्वेदि । पृष्ठया-
 या दक्षिणतो दक्षिणहविर्धानं, उत्तरत उत्तरं हविर्धानं, दक्षि-
 णहविर्धानस्य दक्षिणश्रोण्यामुपरवाः, हविर्धानस्य पश्चादाग्नी

¹ न पश्चिमशङ्केर्दक्षिणत पञ्चदशमु दक्षिणा श्रोणी, उत्तरतश्च पञ्चदशमु
 उत्तराश्रोणी । पुरस्थाच्छङ्केर्दक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशस्वसी ॥ पा ॥

² तत्रायानाविस्तारयोर्मध्ये औदुवरीस्थान औदुवर्या दक्षिणत उत्तरतश्च
 नवायाम । तत पृष्ठयाया दक्षिणतोष्टापद च भवति ॥ पा ॥

ध्रस्य (दाग्नीध्रीयश्च) बाहुसमं पृष्ठ्याया दाक्षिणतो द्वादशसु मार्जा
लीयः । तथैव तस्या एवोदक् द्वादशस्वाग्नीध्रियः, सर्वधिष्ण्याः
पिशीलमात्राः सदसोऽसादुत्तरतः पादोनत्रिपदे पदोननवपदे च
शङ्कः । आग्नीध्रमण्टपस्य ते श्रोणी । हविर्धानपश्चिमान्तादारभ्य
प्राक्त्रिपदेषु पृष्ठ्याया उत्तरतः । पादोनैकादशसु पादोनसप्तदशसु
शङ्क, तावाग्नीध्रमण्टपस्यांसौ । षड्विंशिकायाः पश्चात् पृष्ठ्यायाः
पूर्वान्ते अर्धमन्तर्वेद्यर्धं वहिर्वेदिः । त्रिपदविष्कम्भस्त्रिपदपरीणाहो
यूपावट इति बोधायनः । उत्तरस्माद्वेद्यंसादुदक्प्रक्रमे चात्वाल
उत्तरवेदिसंमितः, चात्वालमध्यो वेद्यंसतुल्यः । अर्धान्ते
चात्वालात् पश्चाद्वादशसु तद्बहिर्वेद्युत्करः, वेद्यंसोत्करयोर्मध्ये
उत्तरतः षोडशसु शामित्रधिष्ण्यः । एतत्पदमाने । प्रक्रममाने तु
सदोहविर्धानयोररत्रिमानमग्रेरुत्तरवेदेर्वा पश्चाञ्चीन् प्रतीचः
प्रक्रमानतीत्य तिर्यग्हविर्धानं नवारत्नीत्यादि यावत् । संभवा
यामविस्तारं सदः । धिष्ण्याः पिशीलमात्राः प्रक्रमेणैव सर्वमानं
षट्त्रिंशद्ङ्गुलपरिमिता उत्तरवेदिस्तु दशपदा युगमात्री वा
तत्स्थानेऽग्निर्वा । अन्यत्सर्वं प्रक्रमकृतं। यूपैकादशिनीपक्षे दशरथा-
क्षामेकादशो(परां)परवां रज्जुं मीत्वा तस्याश्चतुर्विंशो न भागेन वेदिं
विमिमीते । प्रक्रमस्थानीया भवतीत्युक्तं (क्तं प्राच्येकादशिन्यां)
मेकादशिन्यां । प्राच्येकादशिनीपक्षे अर्धपष्ठानि पदान्यंसौ
यूपार्धं वेदेः पुरस्तात् पदार्धमात्रमंसमपच्छिद्य तत्पुरस्तात् प्राञ्चं
निदध्यादिति बोधायनः । एकादशैकादशिनीपक्षे अर्धपष्ठानि
पदान्यंसावपच्छिद्य तान्येकादशधा विभज्य पृष्ठ्यांता पृष्ठ्यादा
दारभ्य एकं विभागं मध्ये प्राञ्चनिदध्यात् । तदाक्षिणतः उत्तरतश्च

पञ्चपञ्च विभागान् प्राञ्चो निदध्यात् । अग्निविवृद्धौ महावेदि
विष्टाद्धिः, प्राग्वंशःप्राची चान्तरालवहुत्वे विवर्धते । अलमति
विस्तरेण ॥

सुन्दरराजीया.

(प्रादेश + सामर्थ्यात्)

देशस्तु दर्शित एव 'दक्षिणस्य हविर्धानस्य' इत्या-
दिना । सर्वत्रापि प्रक्रमैर्यानि अपरस्माद्द्वेधन्तात् प्रक्रमप्रथमव-
शिष्य नगरानि सद् । उत्तरवेदेः पश्चात्प्रक्रमत्रयमवशिष्य
नवागत्रि हविर्धानम् । पदमाने तूक्तप्रमाणानां सदोहविर्धा-
नोत्तरवेदीनामसंभवाद्द्वेधनुगुणो निर्हासः कर्तव्यः । चात्वा-
लस्तु शम्पामात्र एव सर्वत्रापि । 'शम्पामात्रश्चात्वाल.' इति
बोधायनवचनात् । अत्र श्लोका —

मीयते मीपिकी वेदि प्रक्रमैर्द्विदशाङ्गलैः ।

आदौ त्रिषु नव द्व्येकचन्द्रद्विशरभूद्विषु ॥ १ ॥

एकैकद्विशरैकेषु शङ्कवो दश पञ्च च ।

पद्त्रिंशतिका मानरज्जुः तस्या द्वयष्टसु लक्षणम् ॥ २ ॥

त्रिमाने पाशयोर्मध्ये प्रक्रमा द्वादश स्मृताः ।

श्रोणी पञ्चदशस्त्राये सदोऽनन्तरतुर्वयोः ॥ ३ ॥

तत्कोण पञ्चमानेषु भास्करेषु दशस्त्रपि ।

तृतीये द्वधन्तरा धिष्ण्यास्तेषां प्रादेशतो भ्रमः ॥ ४ ॥

रुद्रेषु सप्तदशसु शङ्कू पादोनितीष्वह ।

आग्नीध्र तत्पञ्चमे तु धिष्ण्या द्वादशसु स्मृती ॥ ५ ॥

षष्ठे ¹ स्यात्पञ्चके धानं पञ्चाशद्वितयान्विते ।
 सप्तमे प्राग्वदाग्नीध्रं नवमे मनुषूत्करः ॥ ६ ॥
 एकादशे हविर्धानं पाशौ व्यसस्य पूर्ववत् ।
 षोडशस्वर्धहीनेषु शामित्रो द्वादशे भवेत् ॥ ७ ॥
² उत्तरार्धात्तृतीये तु त्रयोदशचतुर्दशे ।
 शङ्कोरुत्तरवेदिस्स्याद्द्वयोस्सार्धमुपान्त्ययोः ॥ ८ ॥
 अन्तिमे द्वादशस्वंसौ चात्वालोऽसादुदक्रेम ।
 पुरः पश्चात्सदोधानात्त्यजेत्प्रक्रम³पञ्चकम् ॥ ९ ॥
 दक्षिणे तु हविर्धाने पश्चात्त्रिण् प्रक्रमांस्त्यजेत् ।
 पार्श्वद्वये प्रक्रमौ द्वौ अङ्गुलद्वयसंयुतौ ॥ १० ॥
 अरन्निमात्रं मध्ये चोपरवाणां तु लक्षणम् ।
 एवमेव विमानं स्यात्पदैरपि चतुर्विधैः ॥ ११ ॥
 पदं पञ्चमसंयुक्तं धिष्यविष्कम्भ इष्यते ।
 शम्यामात्रस्तु चात्वालो व्यक्तं बोधायनोऽब्रवीत् ।
 अन्यथाऽग्नौ विरोधस्स्यात् मानं चान्यन्न विद्यते ॥११॥

कपर्दिभाष्यम्.

व्यायाममात्री भवतीति गार्हपत्यचितेर्विज्ञायते । चतुरश्रेत्येकेषाम्, परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥

चतुररन्निर्व्यायामः । तत्प्रमाणं गार्हपत्यचितेः । चतुरश्रा गार्हपत्यचितिरित्येकेषां शाखिनां मतम् । परिमण्डला गार्हपत्यचितिरित्येकेषां श्रुतिः ॥

¹ स्यात्पञ्चमे.

² उत्तरार्धतृतीये तु.

³ पञ्चमम्.

करणं व्यायामस्य तृतीयायामं सप्तमव्यासं
कारयेत् ॥

चतुरश्राया करणमूच्यते । व्यायामतृतीया पार्श्वमानी
व्यायामसप्तमी तिर्यङ्मानी । एव करण कारयेत् । कुर्यादिति
वक्तव्ये कारयेदिति वचनादन्यैस्तक्षादिभिः प्रवीणैर्नाध्वर्युणेत्य-
वगम्यते । क्रियन्तेऽनेनेष्टका इति करणं दारुमयम् ।

ता एकविंशतिर्भवन्ति ॥

तेन करणेन कृता इष्टकाः एकविंशतिः तस्यां गार्हपत्य
चितौ भवन्तीति शेषः ।

करविन्दीया व्याख्या.

(व्यायाम + विशायते)

व्यायामश्चतुररात्रिः ॥

(चतुरश्रे + एकेषां)

एकेषां शाखिनामुभयमपि भवति ।

(करणं + भवन्ति)

क्रियन्तेऽनेनेष्टका इति करणम्, तच्च दारुमयं लोहमय
वा । द्वात्रिंशद्भुल आयामः, त्रयोदशाङ्गुलयश्चतुर्विंशतितिलाश्च
व्यासः । उत्सेधश्च जानोः पञ्चमभाग । एकाविंशतिरिति
सङ्ख्यासपत्तिं द्यूतोपश्वचितीकमित्यादिषु समुदायसख्यावगत्यर्थः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

अथाग्निचित्यायां—

(व्यायाम + विशायते)

चतुररात्रिव्यायामः ।

(चतुर + केपां)

तत्र चतुरश्रायाम्—

(करणं + भवन्ति)

तृतीयं द्वात्रिंशदङ्गुलम् । सप्तमं दशतिलोनं चतुर्दशाङ्गु-
लम् । ता एकविंशतिर्भवन्त्येकैकस्मिन् प्रस्तारे ।

कर्पदिभाष्यम्

प्रागायाम्नाः प्रथमे प्रस्तारेऽपरस्मिन्नुदगायामाः ॥

प्रागायामाः—प्रागायताः प्रथमे प्रस्तारे । उदगाया-
माः—उदगायताः द्वितीये प्रस्तारे । एवमुपहिते ¹ भेदो न
भवति । अनेन ज्ञायते सर्वत्र भेदो वर्जनीयः इति । श-
ब्देनैवोक्तं भगवता बोधायनेन “ सर्वत्र भेदो वर्जनीयः ”
इति । अधरोत्तरयोः ² पार्श्वसंस्थानं भेद इत्युपादिशन्तीति । अने-
नाचार्येणोक्तमेतत् ‘व्यसासं चिनुयात्’ इति ।

करविन्दीया व्याख्या.

(प्रागायमाः प्रथमे प्रस्तारे)

उपधीयमाने प्रागायामाः स्युः ।

(अपरस्मिन्नुदगायामाः)

अपरस्मिन् द्वितीये तु उदगायता भवेयुः भेदाभावात् ।
उक्तं च बोधायनेन ‘सर्वत्र भेदान् वर्जयेत्’ इति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(प्रागाया + गायामाः)

इष्टका उपधेयाः ।

¹ च्छेदो.

² पार्श्वसंस्थानं.

कर्पादिभाष्यम्

मण्डलायां मृदो देहं कृत्वा मध्ये शङ्कुं निह-
त्यार्धव्यायामेन स ह मण्डलं परिलिखेत् ।

यदि मण्डला गार्हपत्यचितिः मृदो भृत्तिकाया 'ह'
इति निपातः अत्रेत्येतस्मिन्नर्थे । उल्लेखन कृत्वेति देहविम्बं
श्लक्ष्णकृत्य तन्मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन मण्डलं परि-
लिखेत् । तद्व्यायाममात्रं मण्डलं भवति । केचिदत्र सहशब्द-
श्रवणादतिशयवृत्तीयेनेति वर्णयन्ति । क्षेत्रसप्तत्वाय तदनी-
प्सितमिहाचार्यस्य अर्धव्यायामेनेति उदत । यदीप्सित
मभविष्यत् मृदो देहं कृत्वा मण्डलं कुर्यादित्येवावश्यत् । उक्त
त्वादेशादन्यदिति । तावतीं भूमिमिति वक्ष्यति च । कथं
सहेत्युच्यते ? यो मण्डलं चिकीर्षेत् स एव कृत्वाऽर्धव्यायामेन
परिलिखेत् । इ इति निपात । एवमध्याहृत्य योजनीयम् ।
अथवा श्रुतिरेवैयमेवंभूता ।

तस्मिंश्चतुरश्रमवदध्याद्यावत्सम्भवेत्तन्नवधा^१ व्य-
वलिख्य त्रैधमेकैकं प्रधिकं विभजेत् ॥

तस्मिन्निति मण्डलं परामृश्यते । तस्मिन्मण्डले चतुरश्र
यावच्छेते तावच्चतुरश्रं लिखेत् । समपरिणाहं चतुर्धा विभज्य
अत्रान्तरदिक्षु लक्षणं कृत्वा तेषु सूक्तयो यथा भवन्ति तथा
चतुरश्रमालिखेत् । दिक्षु चत्वारि^१ धनुस्तमा । तच्चतुरश्रं
नवधा व्यवलिख्य एकस्य प्रमाणेन समचतुरश्रं करणं कार

^१ धनूपि भवति.

येत् । त्रैधमेकैकं अधिकं विभजेत् । गमनाय प्रधीयत इति
 अधिकम् । तच्च पार्श्वधनुः । तत्प्रतिकृतित्वात् अधिकमित्युच्यते ।
 एकैकं अधिकं त्रिधा कृत्वा करणानि कारयेत् । चतुर्भिस्तिलै-
 रूनाष्षष्ट्यङ्गुलाश्चतुरश्रप्रमाणम् । मण्डलमध्ये तस्य तृतीये-
 नैकं करणं अधिकमध्यं द्वाविंशतित्रयोदशाभ्यां कारयेत् ।
¹ त्रिंशदङ्गुलेन त्वेकं तक्षयेत् ॥ यथा धनुराकारं यथा ज्याफलक-
 योर्मध्ये तिलोनमङ्गुलं भवति तथोनं त्रिभिस्त्रयोदशाङ्गुलमेकं
 करणं अरन्निमात्रं तिलाभ्यामेकं सप्तविंशत्यङ्गुलमष्टिस्तिलै-
 रून्मेकं तक्षेत् । पूर्वमङ्गुलद्वयं अग्निफलकाभ्यां सह मध्ये यथा
 भवति तथा तृतीयेन करणेन विपर्यस्यान्यमेवमिष्टकाः कारयेत् ।

उपाधाने चतुरश्रस्यावान्तरदेशान्प्रति स्रक्ती-
 स्सम्पादयेत् ।

उपाधानकाले प्रथमे प्रस्तारे अवान्तरदेशान् कोणदेशान्
 प्रति चतुरश्रस्य स्रक्तीस्सम्पादयेत् संयोजयेत् । चतुरश्रे ना-
 र्धेष्टकाश्शरते । चतुरश्रे नवष्टकाश्शरते । अधिकेषु द्वादश ।
 नवसु द्वादशसु च एकविंशतिर्भवन्ति ।

मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे ।

द्वितीये प्रस्तारे मध्यानि चतुरश्रे मध्यानि अवान्तर-
 देशं प्रतिसम्पादयेत् ।

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ।

यावतः प्रस्तारान्कर्तुमिच्छेत् तावद्व्यत्यासं चिनुयात् ।
 यः प्रथमस्स तृतीयः । पञ्चमश्च यो द्वितीयस्स चतुर्थः ।

पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्ण्यानां विज्ञायते ।
चतुरश्रा इत्येकेषां । परिमण्डला इत्येकेषाम् ।

बाह्योन्नतराल पिशीलमिति केचित् । मुष्टिकृतोऽत्रिः
पिशीलमित्यन्ये । प्रादेशः पिशीलमित्यपरे । चतुरश्रा धिष्ण्या
इत्येकेषां श्रुतिः । परिमण्डला इत्येकेषाम् ।

मृदो देहान्कृत्वाऽऽग्नीध्रीयं नवधा व्यवलिख्य
एकस्थास्थानेऽऽमानमुपपध्यात् ।

यथासङ्ख्यमितरा व्यवलिख्य यथायोगमु-
पपध्यात् ॥

मृदो देहानिति प्रदर्शनं तस्मिन् चतुरश्रमित्यर्धैः ।
अऽमानवमा इति भिद्येऽप्येकस्या स्थान इति वचनं द्रव्येष्टकानाम-
वष्टेषूपधानस्य ज्ञापनार्थम् । व्यक्तमुक्तं बोधायनेन । लोक-
वाधानि द्रव्याण्यवष्टेषूपधेयानि । यथायोगमुपपध्यात् अग्निकल्पे
यावत्सह्याका विणिष्या आम्नाता तावत्सङ्ख्याका ता-
व्यवलिख्य करणानि कृत्वा यथायोगं यथा युज्यते तथो-
पपध्यात् ॥

इति सप्तमः खण्डः

इत्यापस्तम्बसूत्रविवरणे कपर्विस्वामिभाष्ये शुक्लारख्यप्रश्ने
द्वितीयः पटलः

करविन्दीया व्याख्या.

मण्डलायां गार्हपत्यचित्यां करणं बहुप्रयाससाध्यमिति प्रकारान्तरेणेष्टकामम्पत्तिं ब्रूते ।

(मण्ड+लिखेत्)

समे शुचौ क्वचिद्भूतले व्यायाममात्राधिकविस्तारं जानुपञ्चमोर्ध्वप्रमाणं संसर्जनीयैर्द्रव्यैस्संसृष्टायाः संप्रकृष्टाया मृदो विम्बं कृत्वा तन्मध्ये व्यायामचतुरश्रक्षेत्रं मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये शङ्कुं निखाय अर्धव्यायामेन सह अतिशयतृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत् ॥

(तस्मिन् + भवेत्)

तस्मिन्मण्डले यावत् प्रमाणं चतुरश्रं कर्तुं शक्यं तावद्वलिखेत्, एवं कृते मण्डलमध्ये समचतुरश्रं एकं, तन्पार्श्वेषु चत्वारि धनुराकाराणि भवन्ति, तानि प्रधय इत्युच्यन्ते । प्रधिर्नाम रथचक्रावयवः । प्रधीयते प्रधाव्यते वाऽनेनेति प्रधिः । तत्सारूप्यात् मण्डलावयवा अपि प्रधय इत्युच्यन्ते ॥

(तत्रवधा+विभजेत्)

तच्चतुरश्रं नवधा विभजेत् । त्रिभागावलेखनेन नवधा विभज्य प्रधिं त्वेकैकं त्रैधं विभजेत् । चतुरश्रं नवैष्टकं चत्वारः प्रधयः त्रिधा विभक्ता ¹द्वादशमात्र्यः एकाविंशतिरिष्टकाः । मण्डलमध्ये चतुरश्रकरणोऽयं प्रयोगः । मण्डलमध्ये प्राच्युदीचीं सम्पाद्य मण्डललेखायाः परीणाहं चतुर्धा संभुज्य संभोगेषु तत्र लक्षणानि कृत्वा लक्षणाल्लक्षणं लिखेत् । एवं कृते मण्डलमध्ये चतुरश्रं भवति । तत्र विष्कम्भार्थं चतुःपञ्चदशाङ्गुलयोऽर्धद्वाविंशतिति-

लाश्च मध्यचतुरश्रकरणी । (सप्त) सप्ततिरङ्गुलयोऽष्टतिलाश्च तस्या-
स्य तृतीयो भाग । पञ्चविंशतिरङ्गुलय पञ्चविंशतितिलाश्च
करणानि कुर्यात्, तान्युच्यन्ते—सर्वतः पञ्चविंशतितिलसहित
पञ्चविंशत्यङ्गुलमेकं करणमधिषु । त्रीणि करणानि । प्रथिम-
ध्याश्रुभिः । तस्य पार्श्वे चतुर्दशाङ्गुलय. सप्तसप्तदश तिलाश्च ।
पृष्ठं पञ्चविंशतितिलसहित पञ्चविंशत्यङ्गुलमुखम्। एकोनत्रिंशदङ्गु-
ल (पादोर्नात्रिंशदङ्गुल) त विष्कम्भार्धप्रमाणया गज्या कर्कटेन
वा विलिख्य तक्षयेत् । मध्यन्तयोस्तदेवपार्श्वे पृष्ठं च । मुखं तु
पञ्चविंशदङ्गुल, दक्षिणस्य दक्षिण पार्श्वे सव्यस्योत्तरम् । एतान्येव
चतुर्णां मधीनां करणानि । एवं चतुष्करणी मण्डलचितिः ॥

(उपधाने + प्रस्तारे)

मण्डलायामुपधानकाले प्रथमप्रस्तारे चतुरश्रस्य सूक्तीः
कोटीः अत्रान्तरदेशान् कोणदिश. प्रति संयोजयेत् । द्वितीये
प्रस्तारे चतुरश्रस्य मधानि अत्रान्तरदेशान् प्रति संयोजयेत् ।
एवं भेदो न स्यात् । भेदो नाम प्रस्तारान्वयगतानामिष्टकानां
प्रान्तेषु साम्यं, तत्सर्वत्र परिहरणीयमिति तत्र तत्र ¹ व्याख्यान-
वचनात् ज्ञायते । वचनमप्यस्ति सर्वत्र भेदान्वर्जयेदिति ॥

(व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारान् चिकीर्षेत्)

व्यत्यस्य व्यत्यस्येत्यर्थ । प्रस्तारा इष्टकास्सघातवि-
शेषाः । ते पञ्चचित्तिकं चिन्वीतेति विहिता यावन्तस्स्युः
तावन्तो व्यत्यस्य व्यत्यस्य चिनुयादिति अस्मादेवावधारणात्
ज्ञायते, अग्निधर्मा इष्टकायतनोर्ध्वप्रमाणादयोऽथ प्राप्नुवन्तीति
प्रस्तारेषु प्रथमतृतीयपञ्चमारसभाः । द्वितीयचतुर्थो समौ ।

¹ व्याख्यानवचनात्

² त्रिषु प्रथमवत्तृतीय. । द्वितीयवदेव द्वितीय । एकस्मिन् प्रथमवदेव
इत्यधिकं कोणान्तरे ।

ननु कथं लभ्यते अतिशयतृतीयेनेति । उच्यते—सह शब्द सामर्थ्याच्चतुरश्रस्य मण्डलकरणे अतिशयतृतीयस्य करणी-शेषत्वविधानाच्चातिशयतृतीयेन सह त्रिष्कम्भार्थेन मण्डलकरणम् । एतस्या एव गार्हपत्यचितेः चतुरश्रमण्डलतया प्राप्ते क्षेत्रस्य साम्यमभिमतमिति चतुरश्रमण्डलकरणन्यायोऽनुसर्तव्यः । चतुरश्रपूर्वकत्वं चास्य मण्डलकरणस्य दृश्यते । ततोऽपि स एवानुसर्तव्यः¹ ।

केचित्तु सहेति द्विपदं कृत्वा सार्धव्यायामेन सम्बन्धयन्ति । तेषामनयोः पदयोः प्रयोजनविशेषान्नैव पश्यामः । तस्मात्सूक्तमतिशयतृतीयेन सहेति ॥

(पिशील + विज्ञायते)

त्रिपदं पिशीलं, मुष्टीकृतोरत्रिः पिशीलमित्येके । बाह्वोरन्तरालं पिशीलमिति बोधायनः । धिष्ण्या अग्रयः 'अग्रयो वा अथ धिष्ण्याः' इति दर्शनात्, तच्छब्देन तदायतनानि लक्ष्यन्ते । अग्नीनामायतनभुवः पिशीलमात्राणि भवन्ति । अपधादाभावे आकारभेदेऽपि क्षेत्रस्य साम्यं भवत्येव ॥

(चतुरश्रा + लेत्येकेषाम्)

गतमेतत् । अत्र साम्निचित्ये ऋतौ विशेषमाह ।

1 'ननु चतुरश्रपूर्वके मण्डले अतिशयतृतीयस्य करणीशेषत्वं न मण्डलमात्रकरणे, नैव दोषः, एषां चतुरश्रत्वं मण्डलत्वं चोभयामिह शिष्टम्, तेषां मण्डलत्वं चतुरश्रपूर्वकमेवति चतुरश्रश्रुतेः प्रथमोपादानादवसीयते । मण्डलस्य चतुरश्रपूर्वकत्वं प्रयोजनं चतुरश्रमण्डलयोः क्षेत्रसाम्यमेव, नान्यदृश्यते । इत्याधिकं कोशान्तरे ।

(मृदो + दध्यात्)

मृदो देहान् कृत्वा मृत्सम्बन्धिनो देहानुपचयान् विम्बानि कृत्वा आग्नीध्रीयमेक नवधा प्राक्तेनोदस्त्वन च त्रिधा व्यवलिख्य ¹ मध्यस्थमेकमेकेनाशपना उपदध्यात् । अन्यास्त त्प्रमाणाभिरिष्टकाभिरितरान् होत्रीयादीना मृदो देहान् यथा सङ्ख्यं यस्यस्य विष्टिण्याग्रे याया सङ्ख्या द्वादश षोडश एकविंशतिं चतुर्विंशतिमित्याद्या तथा सख्यया तं त व्यवलिख्य यथायोग यत्रयत्र देशे याया इष्टका युज्यते तत्रतत्र ता ता इष्टकामुपदध्यात् । द्वादश षोडश एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा होत्रीये, एकादश ब्राह्मणाच्छसीये, षट् मार्जालीये, अष्टावष्टावन्येषु विष्टिण्येषूपदधातीति विज्ञायते इति । अन्यविष्ट्या प्रशास्त्रीयपोत्रीयनेष्टीयाच्छावाकीयचात्वालशामित्रावभृथा । करणानि वा कृत्वेष्टकाः कुर्यात् । चतुरश्रपक्षे सर्वतः प्रादेशा होत्रीयस्य, द्वादशपक्षे प्रादेशे द्वे नवाङ्गुले द्वे, षोडशपक्षे सर्वतो नवकानि, एकविंशतिपक्षे ² नवके द्वे सप्तङ्गुलयः ³ सप्ततिलाश्च द्वे, तदेकं सर्वत ⁴ सप्ततिलास्समाङ्गुलय एक, अत्र चतुरश्रमेकत पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् प्रथमेन चतुर्धा विभजेत् । द्वितीयेनैकं पञ्चधा । चतुर्विंशतिपक्षेऽप्येते एव करणे । तत्र पूर्ववत् पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् ⁵ सप्ततिलसप्ताङ्गुलेन पञ्चधा विभजेत् । इतरेणैक चतुर्धा । ब्राह्मणाच्छसीयस्याष्टौ होत्रीये द्वादश्य, तिस्र आग्नीध्रियाः, मार्जालीयस्यैकतः प्रादेशा, अन्यतोऽधर्धाः षट् । अन्येषां पोत्रीयादीना आग्नीध्रियेष्टका-

¹ तन्मध्यस्थमेक मागमरोह्य उपचयान् इले तत्स्थाने तत्प्रमाणभस्मानुपदध्यात् ।

² नवाङ्गुले

³ पञ्चविंशतिपक्षे

⁴ पञ्चतिला

⁵ पञ्चतिल

षण्मार्जालीये अष्टके द्वे । मण्डलपक्षे करणवाहुल्यप्रसङ्गाद्यत्रले-
खनमेवोच्यते । आशीधीयस्य प्राक्चोदक्च त्रेधा विभागः ।
होत्रीयस्य द्वादशपक्षे एकतस्त्रिधा विभागोऽन्यतश्चतुर्धा । षो-
डशपक्षे सर्वतश्चतुर्धा । एकविंशतिपक्षे त्वेकतः पञ्चधा कृत्वा
चतुरो भागांश्चतुर्धा विभज्य पञ्चमं पञ्चधा विभजेत् । चतुर्विंश-
तिपक्षे त्वेकतः पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् पञ्चधा कृत्वाऽन्यं
भागं चतुर्धा विभजेत् । एकादशपक्षे त्वेकतश्चतुर्धा विभज्य त्रीन्
त्रोधा कृत्वा अन्यं द्विधा विभजेत् । पङ्कशे त्वेकतस्त्रिधा कृत्वाऽन्यतो
द्विधा विभजेत् । अष्टपक्षे चैकतस्त्रिधा विभज्य द्वौ भागौ त्रिधा
कृत्वाऽन्यं द्विधा कुर्यात् । धिष्ण्यानामेकचित्तीकत्वात् सुकरत्वा
च्चैष एव ¹ प्रकारो वरमित्याचार्यो मन्यते । तत्र श्लोकः ॥

व्यायाममात्रे चित्येऽग्नौ करणं दारवं भवेत् ।
लौहं वा तच्चतुर्भिस्स्यात् ² फलकाभिस्तदुच्यते ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलायामङ्गुल्यस्स्युस्त्रयोदश ।
चतुर्विंशतितिल³विस्तारः ⁴ करणे भवेत् ॥
मण्डलात्मनि तत्र स्यात्करणं च चतुर्विधम् ।
⁵ मध्यमेकं पृथौ त्रीणि नान्युच्यन्ते यथाक्रमम् ॥
सपञ्चविंशतितिला अङ्गुल्यः पञ्चविंशतिः ।
सर्वतः करणं त्वेकं मध्येऽने(ते)नेष्टकाकृतिः ॥
प्रधिषु त्रीणि तानि स्युः प्रध्यन्ते करणं त्रिभिः ।
फलकैः प्रति(धि)मध्यायं चतुर्भिः करणं भवेत् ॥
पृष्ठं पञ्चतिलोपेता अङ्गुल्यः पञ्चविंशतिः ।

¹ प्रकार इत्या । ² सकैलेश्च । फलकैस्तादिहो । ³ विहारः ।

⁴ करणो ।

⁵ मध्यमेकः ।

⁶ प्रध्यन्तकरणे ।

पार्श्वे चतुर्दशाङ्गुल्यः तिलमसृदशान्विनाः ॥
 सपादोनतिलस्त्रिंशदेकोनत्रिंशदङ्गुलम् ।
 मुख स्यात्प्रथिमध्यीय^१करणस्यान्तयोरापि ॥
 पृष्ठपार्श्वेषु तत्रेमे मुख पार्श्वे^२शदङ्गुलम् ।
 अन्तयोरेत्र यस्य स्यात्पार्श्वे नान्यस्य तत्र तत् ॥
 करणानां मुखान्यत्र विष्कम्भार्धप्रमाणया ।
 आलिरुय तक्षयेद्रज्जा कर्कटेनाथवा लिखेत् ॥
 पार्श्वे^३शदङ्गुलायामा धिष्णयास्सर्वतस्समा^४ ।
 तत्रतत्र यथामङ्गुलमुच्यन्ते करणान्यथ ॥
 प्रादेशमेकतो यस्मादन्यतोऽष्टादशाङ्गुलम् ।
 मार्जालीयेनेन कृता धिष्णये षट्स्युरिष्टकाः ॥
 प्रादेशस्सर्वतो यस्मादाशीघ्रीये तु तत्कृताः ।
 द्वादशाङ्गुलमेकत्र यस्यान्यत्र नवाङ्गुलम् ॥
 होत्रीये द्वादशोपेता तत्कृता द्वादशेष्टकाः ।
 नवाङ्गुलं^५ सर्वतस्स्याद्धोत्रीये तेन षोडश ॥
 तिलपञ्चकमयुक्तास्मस्ताङ्गुलय एकतः ।
 नवाङ्गुल चान्यतस्स्यात्करण त्वेकविंशतौ (कौ) ॥
 तिलमसृ(पञ्च)कसंयुक्ता अङ्गुल्यस्सप्त सर्वतः ।
 इदमत्रैकविंशे स्याच्चतुर्विंशेऽप्युभे इमे ॥
 प्रथमे चैकविंशे स्युः षोडशान्येन पञ्चकम् ।
 चतुर्विंशे द्वितीयेन विंशतिस्त्वन्यदन्यतः ॥
 याः प्रादेशे (त्रे)नवाङ्गुल्यस्त्वष्टौ तास्तिस्त्र एव च ।
 प्रादेशाब्राह्मणाच्छमिधिष्णये त्रैकयुग्दश ॥

^१ करण स्यात्तयो ।

^२ सर्वतोयद्वे

प्रादेशा षट्पदाध्यर्थे द्वेचे....त्यष्टके विधिः ।
 पोत्रियादौ यथायोगमुपधानं तु सर्वतः ॥
 एकचित्याधिष्णियानां भेदस्यानवकाशतः ।
 वैषम्येणैव सङ्ख्यानां करणानेकता भ(वे)यात् ॥
 व्यवलिख्य यथासङ्ख्यमुपदध्यादिदृष्टकाः ।
 यथायोगमिति त्वेवमाचार्यो मण्डलेऽब्रवीत् ॥
 अधिकांशेन कर्णस्य हृते कर्णयुगे भुवा ।
 हृते फलेन (फलोने) हीनाया युजो वा यद्भुवो दरम् ॥
 तस्य वर्गेऽस्य कर्णस्य वर्गात्तु परिशोधिते ।
 परिशिष्टस्य मूलं तु लम्बकं तद्विदो विदुः ॥
 त्रिदिप्राचीमितां रज्जुमन्तरालोक्तया वृता ।
 दक्षिणोत्तरमायम्य वेदेः पूर्वापरार्थयोः ॥
 वि(द्वि)तृतीयौ तु विज्ञेया प्रागुद्वादि रुत्करः(त्तरम्) ।
 मध्यदेशोत्रिमध्यं तु बह्वेः प्राच्यप्रतीच्ययोः ॥
 लक्षणेन निमित्तार्थं (द्वि)विकृतीये त्वपायते ।
 पश्चिमे चोत्तरत्रापि निमित्तं स्यादपायते ॥
 विपर्यस्य तु पूर्वत्र निमित्ते दक्षिणोत्तरे ।
 कृत्वा विष्कम्भ¹तुर्ये² स्यादुभयस्यापि लक्षणम् ॥
 तयोर्लक्षणयोर्लेखां रज्जुं वा प्राङ्निपातयेत् ।
 लेखाया दक्षिणं ग्राह्य मण्डलार्थं त्यजेदुदक् ॥
 परिणाहे³ चतुर्था पट्संभुम्ने भुम्रलाञ्छने ।
 अङ्कादङ्कगता रेखा चतुरश्रस्य साधिका ॥
 विष्कम्भार्थायवर्गस्य⁴ द्विगुणस्यैष मूलतः ।

¹ तुल्यस्स्या.

² दत्तरत्रापि दुभयस्यापि.

³ चतुर्धातुसंभुम्ने लांछि-

तेततः.

⁴ द्विगुणस्येह.

मण्डले चतुरश्रस्य करणी परिकल्पना (कल्पिता) ॥
 यद्वा विष्कम्भमूलार्धं (वर्गाव) मूलेन करणीकृति ।
 मण्डले चतुश्रस्य यावत्संभवजन्मनः ॥
 अक्षणायावस्थितां रज्जुं यावत्संभवजन्मन ।
 चतुरश्रस्य विष्कम्भ मण्डलस्य वदन्ति हि ॥
 विष्कम्भस्यान्तरा वर्गे विष्कम्भार्धस्य वर्गतः ।
 शोधिते परिशिष्टस्य मूलं स्याद्वलक्षणम् ॥
 विष्कम्भस्याद्वलग्रस्तचापज्यार्धस्य वर्गके ।
 पूर्वज्याद्वलग्रं तु विष्कम्भार्धस्य वर्गत ॥
 शोधिते परिशिष्टस्य मूलं तद्धनुपश्चर ।
 सज्यावर्गेष्वङ्गुणेषु वर्गश्चापस्य वर्गक ॥
 शराहतस्तु कोदण्डो दलिनो धनुषः फलम् ॥
 विष्कम्भ आत्मद्विगुणेन(ऽपि) योज्यः ।
 स चात्मविशेन स पञ्चमाख्याम् ।
 सपञ्चविशेन च तौ समेता
 व्यासेन सेपा परिणाहकृतिः ॥
 नेमिद्विरेकादशचात्रकार्यं ।
 स्तद्भग एकश्च तथः द्विधा च ।
 व्यासस्स्वराशाः परिधेस्सह स्युः
 भागांशतुर्येण स सप्तमेन ॥

इत्यापस्तम्बसूत्रविवरणे करविन्दीयभाष्ये शुक्लसूत्रप्रश्ने

द्वितीय पटल .

सुन्दरराजीया व्याख्या.

मण्डलायां तु करणानां बहुवक्तव्यत्वात् तैर्विनैवेष्टको-
पायमाह—

मण्ड + विभजेत्

देह—उपचयष्पडङ्गलोत्सेधः । सहेति निपातो वाक्यालं
कारे । स इति वा च्छेदः । 'अर्धव्यायामेन मण्डलं परि-
लिखेत्' इत्येव सत्यापाठः । 'चतुरश्रं सविशेषण विष्कम्भार्धेन
चतुस्तिलोनेनाष्टषष्ट्यङ्गुलेनावदध्यात् । चतुरश्रं नवधा कृत्वा
प्रथिकान् त्रेधा विभजेत् । प्रथिरेव प्रथिकः । प्रथिश्चक्रपर्यन्तः ।
अथवा करणैरेवेष्टकाः कुर्यात् । त्रीणि करणानि—समचतुरश्रं
प्रथिमध्यं प्रथयन्तमिति । अत्र समचतुरश्रं द्वाविंशत्यङ्गुलं सैक-
विंशतितिलम् । प्रथिमध्यस्य पार्श्वमान्याः प्रमाणपेतदेव । तिर्य-
ञ्चान्या दशतिलोनत्रयोदशाङ्गुले एकं पार्श्वं फलकं धनुरा-
कारं तक्षेत् । यथा अङ्गुलिः द्वादशतिलाश्च शरप्रमाणं भवति ।
प्रथयन्तं तु प्रमाणम् । तस्यापि चतुरश्रवदेकं पार्श्वं, त्रयोदशाङ्गुलं
दशतिलोनमपरं, षड्विंशकं तिलद्वयोनमपरं, तद्धनुरिव तक्षेत्,
यथा अङ्गुलिः सप्तविंशतिश्च तिलाश्शरो भवति ॥

उपधाने + श्चिकीर्षेत्

मण्डलचतुरश्रयोस्साधारणमिदं भेदपरिहाराय, अनेनैव
ज्ञायते सर्वत्र भेदो वर्जनीय इति । तथाच बोधाधनः—

भेदान् वर्जयेदधरोत्तरयोः पार्श्वसंधानं भेद इत्याचक्षते,
तदाद्यन्तेषु न विद्यते—इति ।

पिशील + विज्ञायते

पिशील पञ्चग पर्णयन्ति—वाहोरन्तरालमित्येकम्, कृतमु
ष्टिमरत्नि (कृतमुष्टिमरत्निः) द्वितीयम् । अकृतमुष्टिमरत्नि तृतीयं,
द्वात्रिंशदङ्गुल चतुर्थं, षट्त्रिंशदङ्गुल पञ्चममिति ।

चतुरश्रा + ऋत्वा

तान् कुर्यादिति शेष ।

आग्नीध्री + दध्यात्

इतरान् धिष्णियान् यथासंख्यं व्यवलिख्य द्वादश षोडशेत्यादि
होत्रीये, एकादश ब्राह्मणाच्छसीये, षण्मार्जालीये, अष्टावष्टाव-
न्येष्विति । तेषां च यथासंभवं विभागा इति केचिदाहुः । सम
चतुरश्राणां त्रिष्णियानां समचतुरश्रा एषेष्टका कार्याः
चतुरश्रमादेशादन्यदिति । तत्रारत्नीत्रिष्कम्भाणां धिष्णियानां
मिष्टका अष्टाङ्गुला आग्नीध्रीयस्य । होत्रीयस्य द्वादशकस्य मध्ये
चतस्रश्चतुरङ्गुला । परितोऽष्टाङ्गुला । षोडशिके षडङ्गुलास्सर्वा ।
एकविंशकस्य मध्ये नव चतुरङ्गुला, परितो द्वादश षडङ्गुला ।
¹चतुर्विंशकस्य कोणेऽष्टाष्टाङ्गुला, शेषो विंशतिश्चतुरङ्गुला । ब्राह्म-
णाच्छसीये सप्त षडङ्गुला, चतस्रो नवाङ्गुला । मार्जालीये
पञ्चाष्टाङ्गुला, एका षोडशाङ्गुला । अष्टकानामेकाऽष्टादशाङ्गुला,
सप्त षडङ्गुला । अन्ये त्वाहुः—यथामख्यमितरानिति वचनात्
सर्वा इष्टकास्तुल्यक्षेत्रा एव । तत्र समचतुरश्राणामेव कर्तृपक्ष
व्यत्वादीर्घचतुरश्रा अपि क्रियेरन्निति । तन्मतेऽप्याग्नीध्री-
यस्य पूर्ववत् । होत्रीयस्य द्वादशकस्येष्टका, अष्टाङ्गुलायामाः
षडङ्गुलव्यासा । षोडशकस्य पूर्ववदेव । एकविंशकस्य तु
अष्टाङ्गुलायामा अरत्निस(प्त)मव्यासा । (चतुर्विंशकस्य षडङ्गुला-
यामाश्चतुरङ्गुलव्यासा । मार्जालीयस्य षोडशायामा अष्टाङ्गुलि

¹ चतुर्विंशके मध्ये चतस्रोऽष्टाङ्गुलाः

व्यासाः । अष्टकानां प्रादेशायामाषडङ्गुलव्यासाः) । ब्राह्म-
णाच्छंभीयस्य द्वे करणे अष्टाङ्गुलायामं साष्टादशतिलषडङ्गुलव्या-
समेकं करणम् । तेन तिस्र इष्टकाषडङ्गुलव्यासा भवन्ति ।
नवातिलोननवाङ्गुलायामपरम् । तेन अष्टाविष्टकाः । अन्येषु
पिशीलमात्रेष्वेतदनुसारेणैष्टका द्रष्टव्याः ॥

अथ परिमण्डलानां षट्त्रिंशदङ्गुलविष्कम्भानां आग्नी-
ध्रीयस्य मध्ये प्रादेशव्यासं परिमण्डलमश्मानं निर्धाय परितोऽ
ष्टाविष्टकास्तासां करणं, पार्श्वे द्वादशाङ्गुले, चतुर्दशाङ्गुलमष्टति-
लोनमेकं तिर्यक्फलकं, तद्धनुरिव तक्षेत्, यथा अङ्गुलि द्वादश-
तिलाश्च शरो भवति । सविंशतिलं चतुरङ्गुलमन्यतिर्यक्फ-
लकं, तच्च धनुरिव तक्षेत्, अन्तर्वक्रं तु भवति यथा पञ्चदश-
तिलाश्चरः । एवमिष्टका अन्येषां श्रिष्णयानां त्रीणि करणानि ।
सर्वेषां च द्वेद्वे फलके अष्टादशाङ्गुले । होत्रियस्य द्वादशकस्य
तृतीयं फलकं नवाङ्गुलं सैकादशतिलं, तद्धनुरिव तक्षेत्, यथैक
विंशतितिलाश्चरः एवं षोडशकादीनां च द्रष्टव्यम् । ब्राह्म
णाच्छंसीयस्य तृतीयं फलकं दशाङ्गुलं सपञ्चदशतिलं, तद्धनुरिव
तक्षेत्, पञ्चविंशतितिलाश्चरः, सप्ततिलमिति क्वचित् । मार्जा
लीयस्य तृतीयमप्यष्टादशाङ्गुलं, तदर्धधनुरिव तक्षेत्, अङ्गुलं चतु-
र्दशतिलाश्चरः । अष्टकानां तृतीयफलकं चतुर्दशाङ्गुलमष्टतिलोनं,
तद्धनुरिव तक्षेत्, अङ्गुलिर्द्वादशतिलाश्च शरः । अन्येषां च पि-
शीलानामेतदनुसारेण द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

इति सुन्दरराजीये आपस्तम्बशुल्वसूत्रव्याख्याने शुल्वप्रदीपे
द्वितीयः पटलः.

कौपदिभाष्यम्

उक्तानि हविर्यज्ञानां विहरणानि । सौमिकानि च
साग्निचित्यस्य ऋतोरग्निक्षेत्रमानमिष्टकानां करणानि उपधानवि-
धिश्च नोक्तः । तद्रक्तुकामः प्रस्तौति—

भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते इति
विज्ञायते । वयसां वा एष प्रतिमया चीयत
इत्याकृतिचोदनात् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षविधानाद्वा ॥ २ ॥

यावदाज्ञानेन त्रेणुना चतुरश्रे आत्मनि पुरु-
षानवामेमाते ॥ ३ ॥

प्रस्तावमात्रमनया श्रुत्या क्रियते न फलविमान । विधि-
विभक्तेरभावात् । नित्योऽग्निरुत्तरवेदिवत् । 'अग्निष्टोम उत्तर-
वेदिरुत्तरेषु ऋतुष्वग्निः' इति नित्यवचनात् ॥ यदि प्रस्तावोऽ-
नया श्रुत्या स्वीक्रियते गार्हपत्यचिते पूर्वमेव प्रस्तावो न कर्तव्यः ।
सत्यमेतत् । इह प्रस्ताववचनस्येदं प्रयोजनम्—वक्ष्यमाणानि
धर्माणि महाग्नेरेव यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि ? जानुद-
ग्नाद्यो महाग्नेरेवेति कात्यायनीये युल्ये महाग्नेरेवेते धर्मा इति
स्पष्टमुक्तम् । ^१ किं चाख्यहाग्निशब्देन निरूपपदेन चोदिता
धर्मा यथा स्युरिति । यथा—'त रा एतं यजमान एव चिन्वीत'
इति यजमानो महाग्नेरेव कर्ता न गार्हपत्यादे । गार्हपत्यधिष्ण्या-

^१ किं चाख्येवाग्निशब्देन

नामध्वर्युरेव कर्ता । पश्चाद्विधातव्यानां धिष्णियानां पूर्वं
विधानस्यैतत्प्रयोजनम् । योऽग्नेश्चेता स भवत्येव । यद्यपि बहवो
भ्रातृव्या इति क्रियतेऽनया श्रुत्या । वयसां—पक्षिणां एषोऽग्निः
प्रतिमया प्रकृत्या चेतव्य इति आकृतेस्त्वरूपस्य विधानं क्रियते।
स चोत्पततां छायायेत्यर्थं इति बोधायनेनोक्तम् । वैशब्दो
निश्चये । असावप्याचार्यो वक्ष्यति 'वक्रपुच्छो व्यस्तपक्ष'
इति । तस्माच्छयेनचिदेव प्रथमः । शुल्बान्तरे चोक्तं 'श्येन-
चिदग्नीनां प्रथमोऽग्निः' इति । यदि श्येनो नित्यः कथं स्वर्ग-
काम इति ? यूपद्रव्यवत् । यथा खादिरं स्वर्गकामस्येति खादिरं च
नित्यत्वं काम्यत्वं च । प्रत्यक्षविधानाद्यावदात्रायेन । वाशब्दः
पक्षव्यावृत्तौ । तेन नैषाऽकृतिचोदनाऽपि श्येनः प्रकृतिः ।
कुतः ? प्रत्यक्षविधानात् । प्रत्यक्षमेवात्र विधीयते । पक्षीभव-
तीत्यारभ्य पक्षपुच्छानामपि प्रमाणं विहितम् । तेन विरोधात् ।
ननूक्तमाकृतिचोदनेति, नैषा चोदना; नापि विधिः; विधि-
विभक्तेरभावात् । चीयत इति निर्दिश्यते; न चिनुयाच्चेतव्य-
मिति वा । विध्यन्तरशेषभूतत्वाच्च पश्यामो न विधायिकेति ।
'ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्कुग्निश्चेतव्या ३ उत्ताना ३ इत्यारभ्य
प्राचीनमुत्तानं पुरुषशीर्षमुपदधाति' इति पुरुषशिरसः उपधानं
विधीयते । तस्य शेषभूतमिदं न विधायकम् । श्येनचिदग्नीनां
प्रथम इति पिठकश्येनमधिकृत्यैतदुक्तं पुरुषमात्रपक्षपुच्छस्य
समाख्या श्येन इति । तस्मादविरोधः । यावदात्रानं ताव-
देव सारूप्यं । पक्षपुच्छत्रत्तथा सारूप्यं गृहीत्वा वयश्शब्दो
वर्तते । तस्मात्पुरुषमात्रपक्षपुच्छवानग्निरिति तामेव प्रकृतिं नि-

श्चित्य अन्य ¹आकृतिविशेषा ²वक्रपक्षादयः काम्या इति सिद्धम्
वक्ष्यति 'काम्या गुणविकारा' इति । वेणुना चतुरश्र आत्मनि
पुरुषानवमिमीते—अग्निकल्पे उक्तलक्षणेन वेणुना मिमीते—मिनोति
स्थण्डुलार्थं क्षेत्रं वक्ष्यमाणेन मागेण सर्वतो द्विपुरुष आत्मा
द्वाभ्यां चत्वारोति वचनाच्चत्वारि च पुरुषक्षेत्राण्यात्मनि—

पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ।

पुरुषमेक दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे—दिवं त्रीणि
चतुरश्राणि पुरुषप्रमाणानि, आत्मना सह सप्त पुरुषक्षेत्राणि ॥

अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं वक्षं वर्धयति । एव-
मुत्तरत उत्तरम् ।

अरत्निप्रमाणेन दक्षिणतः दक्षिणं वक्षं वर्धयति—दीर्घं
करोति । उत्तरतश्चोत्तर पक्षम् ॥

प्रादेशेन म्रितस्त्या वा पश्चात्पुच्छम् ।

द्वादशाङ्गुलेन त्रयोदशाङ्गुलेन वा पश्चात्पुच्छ³ वर्धयेदिति
शेषः । एवमर्धाष्टमानि पुरुषक्षेत्राणि भवन्ति ।

करविन्दीया व्याख्या

अंग्रयाधेयप्रभृति सोमान्तानां केवलविहारा उक्ताः । इदानीं
साग्निचित्येषु क्रतुषु विहागविशेषविधित्सयाऽग्नेश्वयनविधायिकां
श्रुतिं पठति ॥

भवती + यते

भवतिस्समृद्धयर्थे । इवखलुवैशब्दो निपातसमुदायो

¹ प्रकृति—B   ² वक्रपक्षा—A   ³ पुरुष—B   ⁴ त्रयोदशसमित्या-

वाक्यालङ्कारादौ वर्तते । 'रस इव खलुवै १तत् योऽग्निं चि-
नुते—अग्निं चयनेन संस्करोति स समृद्धो भवतीति विज्ञायते २ ॥
३ ननु मन्त्रस्य विधेः स्तावकतयाऽर्थवादोऽयं । चिनुत इति वर्तमान-
निर्देशः । अतः कथमेषा अग्निसंस्कारभूतस्य चयनस्य विधा-
यिका श्रुतिः कल्प्यते । सत्यं, तैत्तिरीयके अस्या एव श्रुतेर्मु-
ख्यत्वादप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वासंभवाच्चयनमात्रस्यैषा विधायिका
श्रुतिः कल्प्यते । अकामसंबन्धान्नित्येति च । ननु चयनवद्भव-
त्यर्थोऽपि विधेयः । न विधेयः, कुत, चयनस्याग्निसंस्कारत्वेन
तत्फलानुवादासंभवात् ॥

वयसां + दना

वयांसि—पक्षिणः श्येनादियः ।। प्रतिमा—प्रतिकृति-
स्सादृश्यमाकृतिरूपं चोदयतीति चोदना विधीयिका श्रुतिः ।
एषोऽग्निर्यथा ४ श्येनाकृतिर्भवति तथा चेतव्य इत्यर्थः । शुल्वा-
न्तरे च—श्येनचिदग्नीनां प्रथमोऽग्निरित्युक्तं । ५ वक्ष्यति च श्येनं
प्रकृत्य वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवतीति । तस्माद्वक्रपक्षादिविशिष्ट-
श्येनोऽग्निः प्रकृतित्वेन कार्यः । स नित्यः । यूपप्रकृतिभूतखादिरा-
दिवत् स्वर्गकामस्यापि भविष्यति ।

प्रत्य + नेन

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतदस्ति वयसां वा एष प्रति-
मा चायते इति ५ एषा श्येनाद्याकृतिविशेषचोदनेति । ६ कुतः;
प्रत्यक्षविधानात् । यतः पक्षी भवतीत्यादिना वाक्येन व्याया-
ममात्रपक्षपुच्छवदाकृतिः प्रत्यक्षमेवाग्नेर्विधीयते । अतः वयसां वा

१ वृद्धवर्चसमित्यादिषु । २ गतं । ३ ननु प्रकुर्वन्नेषवक्रामन् इत्यादि । प्रकुर्वन्
हीत्यादि । ४ श्येनसदृशाकृतिः । ५ अग्नेः ।

एष प्रतिमया चीयत इति वयस्सादृश्यमात्रमभिदधाति, नैषा श्यैनाकृतिचोदना भवितुमर्हति । किञ्च चीयत इति वर्तमानार्थ निर्देशादस्य वाक्यस्य पुरुषशीर्षोपधानविधिवाक्यशेषत्वाच्च नैषा विधायिका । यच्चोक्त शुल्बान्तरे—‘श्येनचिदग्निनां प्रथमोऽग्निरित्युक्तमिति’ नायं टोपः । तत्र हि व्यायाममात्रपक्षपुच्छोऽग्निरित्यपि श्येन इत्युच्यते । तस्मादात्मनेन वेदेन व्यायाममात्रपक्षपुच्छवत्ताया यावत्सादृश्य विहितं तावदेव सपाठयितव्यं । तस्मात्पुरुषमात्रपक्षपुच्छवानाग्नेः प्रकृतिर्नित्यथेति स्थितम् । अस्याग्नेस्स्वरूपमाह ।

वेणुना + च्छ

-वक्ष्यमाणप्रकारेण वेणुनाऽऽत्मनि चतुर पुरुषानवमिमीते । अवमानमपि विमानमेव । इयति ¹वक्ष्यामीति त्वा अवमाय यजन्त इति दर्शनात् । सर्वतो द्विपुरुष आत्मा ²ताभ्या चत्वारि पुरुषक्षेत्राण्यात्मा भवति । एवं वक्षयोः पुच्छे च पुरुषसम्मितानि त्रीणि । एवं सप्त पुरुषक्षेत्राणि अरत्निना दक्षिणतो दक्षिण पक्षं प्रवर्धयति दक्षिणतो—दीर्घं कुर्यात् । एवमुत्तरत उत्तरमपि पक्षमुत्तरतो दीर्घं कुर्यात् । प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छं । प्रादेशोद्गुप्तप्रादेशिनीभ्यां परिमितं वितस्तिरद्गुप्तकानिष्ठिकाभ्या तयोरन्यतरेण पुच्छं प्रतीचीनं वर्धयेत् । एवमर्धाष्टमानि पुरुषक्षेत्राण्यग्नेः क्षेत्रं भवति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

वेदेर्विमानं सौमिक्याः क्रमैर्द्विद्वादशाङ्गुलैः ।

आदित्रिसप्तसु द्वित्रिचन्द्रद्वियुगभूमिषु ॥ १ ॥

¹वक्ष्यामीति । ²द्वाभ्यां ।

भूत्रिभूद्विशरैकेषु शङ्खवो दश पञ्च च ।
 सषट्त्रितिलारत्रिषष्टोनाष्टत्रिंशदरत्रिका ॥ २ ॥
¹ विमानरज्जुश्चिह्नं स्यात्तस्यास्सप्तदशस्वथ ।
 पाशौ कार्यौ तयोर्मध्ये प्रक्रमा द्वादश स्मृताः ॥ ३ ॥
 षट्त्रिंशिका वा रज्जुस्स्याद्विमाने द्व्यष्टलक्षणा ।
 श्रोणी पञ्चदशस्वाद्ये सदोऽनन्तरतुर्ययोः ॥ ४ ॥
 दशस्वष्टसु तत्कोणास्तृतीयेऽरत्रिमात्रकाः ।
 धिष्ण्याः प्रादेशान्तराला आशीघ्रं तु तुरीयके ॥ ५ ॥
 रुद्रेषु सप्तदशसु शङ्ख पादोनितेष्विह ।
 कार्यौ हि पञ्चमेऽर्केषु मार्जालाशीघ्रधिष्णियौ ॥ ६ ॥
 सप्तमे प्राग्वदाशीघ्रं धानं सार्धचतुष्टये ।
 उत्करो दशमे शङ्खौ मनुषूत्तरतः क्रमे ॥ ७ ॥
 ऊवथ्यगोहखननस्थानमेकादशे पुनः ।
 हविर्धानं प्राग्वदत्र पाशयोर्व्यत्ययोऽधिकः ॥ ८ ॥
 षोडशस्वर्धहीनेषु शामित्रो द्वादशे भवेत् ।
 शङ्खोरुत्तरवेदिस्स्याद्द्वयोस्सार्धं उपान्त्ययोः ॥ ९ ॥
 अन्तिमे द्वादशस्वंसौ ² चात्वालौऽसादुदक्रमे ।
 पशुवन्धोऽस्तु चात्वालस्सोमेऽपीत्यवधार्यते ॥ १० ॥
 मानान्तरमनुक्त्रैव व्याख्यात इति कीर्तिनात् ।
 शम्यामात्रस्तु सर्वत्र व्यक्तं बोधायनोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥
 अन्यथाऽग्नौ विरोधस्स्यान्मानं चान्यन्न विद्यते ।
 उत्तरेऽसे महावेद्यामास्तावः परिकीर्तितः ॥ १२ ॥
 दक्षिणे तु हविर्धाने पश्चात्तीन् प्रक्रमास्त्यजेत् ।

¹ विमानरज्जुश्चिह्नं स्यात्तस्यां सप्त । ² चत्वारोऽसादुदक्रमे ।

पादोनद्वितयं पार्श्वेऽरन्ध्रौ तूपरवास्मृताः ॥ १३ ॥

अर्धमादेशतस्तेषां भ्रमणं कोणशुद्धिपु ।

अग्नेणोपरवांस्यक्त्वा पादोनमक्रमत्रयम् ॥ १४ ॥

शम्यामात्रश्चतुस्सक्तिः^१ खरश्चिष्टस्तु सञ्चरः ।

^२ औदुम्बरसदोमध्ये पृष्ठया दाक्षिणत क्रमे ॥ १५ ॥

भवतीव + चोदना

प्रतिमया वयसा उत्पततां छायाया । तथा च बोधायन —

‘वयसामुत्पततां छायायेत्यर्थः’

इति । अनेन श्येनचित्तिर्नित्येति ज्ञायते । मन्त्रवर्णाश्च भवन्ति,
‘सुपर्णोऽसि गरुत्मान्’ इत्यादीनि । लिङ्गानि च पुच्छाच्छि
रोऽधिकृपति शिरसि पक्षयोरित्यादीनि । न हि चतुरश्रे शिरो-
स्ति ।

प्रत्य + द्वा

पक्षीभवति व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छ च भवतीत्यादि
प्रत्यक्षविधानाद्वा आकृतिः प्रत्येतव्या । अनेन चतुरश्रोऽग्निर्वि
धीयते । स च सर्वाग्नीनां प्रकृतिरिति । तमेव तावदाह—

याव + क्षरे

यावदान्नेनेन यथासमान्नातेन पुरुषमात्रेण वक्ष्यमाणेन
पञ्चारत्रिणा । एव केवलसप्तविधाग्नेर्मानमुक्तं, पक्षान्तरमाह—

अराक्षिना + च्छ

वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला । यथोक्तं कात्यायनेन—

(१२०)

‘पञ्चारत्रिर्द्वादशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलयः पुरुषः’

इति । वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलेत्येव नैघण्टुकाः । प्रादेशेनेत्यस्य व्याख्यानं वितस्स्येति । प्रादेशशब्दार्थस्य विशयिस्वात्-वितस्तिरेवात्र प्रादेशशब्देन ग्राह्या, नतु प्रसारिते अङ्गुष्ठप्रदेशिन्या-वित्यर्थः। अथवा वाजसनेयके 'वितस्त्या पुच्छं' इति श्रुतत्वा द्वितस्तिशब्दस्यैव प्रसिद्धतरेण प्रादेशशब्देन व्याख्यानम् । वाशब्दो वाक्यार्थेऽवसंभव्यते । तेन सर्वमिदं विकल्प्यते । तथाहि—पुच्छवृद्धेस्तावद्वैकल्पिकत्वमवगतम्, तैत्तिरीयके प्रवृद्धेरनुक्तत्वात् । व्यनाक्ति च कासायनस्तथा 'पुच्छं विसन्त्येच्छन्' इति । पक्षवृद्धेरपि वैकल्पिकत्वम्, 'अरविना पक्षौ द्राघीयागँसौ भवतः' इत्युक्त्वा इति द्राघीयस्त्वमुक्त्वा 'व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवति' इति पुरुषमात्रस्यैव निगमनात् । स्पष्टयति चेतद्वोधायनः—

पुरुषमात्रेण वेणुना सपक्षपुच्छमरविना वा पक्षौ

द्राघीयागँसौ भवतः ।

इति । केचित्तु वितस्तिं त्रयोदशाङ्गुलां मन्वाना द्वादशाङ्गुलेन प्रादेशेन विकल्पयन्तः पक्षपुच्छानामरत्नचादिप्रवृद्धिं नित्यामाहुः । तेषामष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तभ्यः तत्सप्तधा विभज्य विधासप्तमकरणीमित्यादि न संगच्छन्ते । तत्त्रयोदशाङ्गुलवितस्त्वभ्युपगमे पुच्छे विंशतिशताङ्गुलमात्रं क्षेत्रमुपधातुं न शक्यते । तत्र कश्चिदाह—पुरीषेण पूर्यतामिति, तत्सूत्रकारो न सहते । यदाह 'अर्धान्तरत्वात् पुरीषस्य' इति 'यत्पच्यमानानां प्रतिहसेत्' इति च । किंच पुरीषेण चेत्सर्वस्य न्यूनस्य पूर्तिः; किमिति महता ग्रन्थेन ¹इष्टकाप्रमाणार्धमधुना प्रयत्यते । तस्मान्न किंचि

¹ इष्टकाकरणानि विधास्यन्ते । तस्मादरत्निप्रादेशेन वृद्धेः पाक्षिकत्वमेव ।

देतत्रयोदशाङ्गुला विनस्तिरिति । अन्ये मन्यन्ते—द्वादशाङ्गुल
योरेव चतुस्तिप्रदेशयो आमिक्षापयस्ययोरिव विधिभेदाच्छ
ब्दभेद । तयोश्च परस्परं विकल्प इति । तेषामपि पूर्वोक्ताऽसंगतिः
स्पष्टेव । ब्राह्मणविरोधश्च । तैत्तिरीयके हि पुच्छस्य प्रवृद्धि
पाक्षिकत्वेनापि नाक्ता । तस्माद्दरत्रिप्रदेशाना पाक्षिकत्वमेव
ज्यायो मन्यामहे । किञ्च यदेवेष्टकानामष्टाङ्गुलाना पञ्चम करणं
तदप्यस्मिन्नर्थे लिङ्गं कथम् ? तत्र हि प्रथमवृतीयकरणाभ्यामेव
उपधाने शक्ये अन्यानि त्रीणि करणानि भेदपरिहारार्थानि ।
तत्र पञ्चमेन विनाऽप्युपगान मुकरम् । अरत्रयादिप्रवृद्धौ नित्या
या तत्प्रकारश्च दर्शितो भगवता बोधायनेन—

‘उपधाने पूर्वापरयो पक्षपार्श्वयो ।’

इत्यादि । अन्यश्च प्रकार—आत्मनि पुरस्तात् दशार्धेष्टका १३
उदगायता पञ्चदश । पक्षाग्रयोर्मि ये तिस्रस्तिस्त्रः प्राच्य । पुच्छ-
पार्श्वयोः पञ्चपञ्च । पुच्छाग्रकोणयोर्द्वे प्रादेशमात्र्या । ताभ्या
मध्यर्धेऽष्टके उदीच्यौ । पक्षाग्रकोणेष्वेकेका अर्धार्धा उदगा-
यता । अप्ययोश्च पञ्चपञ्च यथामूत्रं । पुच्छाग्रमध्ये द्वे प्राच्यौ ।
शेषे पञ्चम्यः । एष द्विशतः प्रस्तार । अपरस्मिन्स्तु पक्षपार्श्व-
योप्यद्वपडर्धेष्टका उदीच्य । आत्मानि दक्षिणत उत्तरतश्च पट्ट
पट्ट प्राच्यः । श्रोण्यसेषु द्वे द्वे अर्धर्धे उदीच्यौ । पुच्छाप्यये
पक्ष प्रागायताः आत्मानमरत्रिनोपेताः । शेषे पञ्चम्य । पुच्छा-
ग्रयोर्मध्यमामुद्धृत्य द्वे अर्धेऽष्टके उदीच्यौ । एष द्विशत प्रस्तारः ।
एवं चतुर्भिः करणैरुपधाने सिद्धे यत्पञ्चमं करणं तद्दरत्रिप्र-
देशाभावेऽपि भेदपरिहारेण द्विशतपूरणार्थम् । निरूपणीयं
चतत्सर्वं सूरिभिरित्युपरम्यते ॥

कपर्दिभाष्यम्

एकविधः प्रथमोऽग्निद्विविधा द्वितीयेऽथविध-
स्तृतीयः । त एवमेवोद्यन्त्यैकशतविधात् ॥

एकः पुरुषो यस्मिन्निति एकत्रिधः एकपुरुषादेकोत्तरं
चिन्वीतेति प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति प्रथम एकपुरुषविधा
इष्टका अस्मिन्विधीयन्ते इति अग्निक्षेत्रम् । 'आतश्चापसर्गे' इत्यङ् ।
एका चासौ विधा चैकविधा पुरुष इत्यर्थः । अधिकृतत्वात् पुरु-
षस्य । एवं सर्वत्र लोचनीयम् । उद्यन्ति गच्छन्ति आ एकशत
विधात् । अभिविधावाङ् ।

तदु ह वै सप्तविधमेव चिन्वीत । सप्तविधो
वाव प्राकृतोऽग्निः । तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति वि-
ज्ञायते ।

निपातसमूहः पक्षव्यावृत्तौ । एकविधादयो न चेतव्या
इति । वावेखवधारणे । सप्तविध एव प्राकृतोऽग्निः—प्रकृतिरित्यर्थः ।
स्वार्थ एव तद्धित । सप्तविधादूर्ध्वं एकोत्तरानिति वाजसने
यिनां श्रुतिः । सप्तार्थ एव प्रथमः प्रकृतिश्च पुरुषमात्रेणेत्यारभ्य
सप्तार्थस्य विधानादुपधानविधौ दक्षिणे पक्षे उपदधातीति
श्रूयते । तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति एकपुरुषाधिकाः परामिति,
द्वितीये प्रयोगे अर्धनवमं, तृतीयेऽर्धदशममित्येवं द्रष्टव्यम् ।

करविन्दीया व्याख्या

एकविधः प्र + तिविज्ञायते

सप्तविधस्य प्रकृतित्वमाशङ्क्य तेनैव प्रकृतित्वं प्रतिपादयितुमाह—

विधीयते मीयत इति विधा अग्निविमान, पुरुषमात्रेण त्रेणुना पुरुषक्षेत्राणि एकैकशोऽत्र मीयन्त इति विधाशब्दः पुरुषक्षेत्रवाची। एका विधा यस्याग्निः स एकविधः। प्रथमातिरूपे कारणाभावात् प्रथम एकविधस्म एव प्रकृतिः, इतरे विकृतयः, ते चाग्रय एवमेकपुरुषवृद्ध्या उत्पन्ति अधिका भवन्ति—वर्धन्त इत्यर्थः। आ एकशतविधात्। आहत्राभिविधा। कथं विधाशब्दस्य विमानपर्यायत्व, उच्यते—विदधाति करोतीत्यर्थः। करणीव्यापारेषु विमानेषु करोति तत्रतत्र दृश्यते। अतो विधाविमानयो पर्यायत्वम्। तस्मादेकविध प्रथमः। स एकविधः प्रकृतिश्च। द्विविधादयस्तद्विकारा इति। तदुहवै मसृविधमेव चिन्वीत—तदुहवा इति निपातसमुदायः पक्षव्याहृता। नत दस्त्येकविध प्रथम इति। किं? तस्मिन् मसृविधमेव प्रथमं चिन्वीतेति। कुत? मसृविधो वाव प्राकृतोऽग्निः। वाव इत्यवधारणे। 'एष वाव सर्गतो राजा' इत्यादां दर्शनात्। प्रकृतिरेव प्राकृतः स्वार्थे तद्धित, तस्मात्मसृविध एव प्रकृतिभूतोऽग्निः। तस्मात्मसृविध एव प्रथमं चेतव्यः, नैकविध तस्मिन्नेव पक्षपुच्छाद्यज्ञानामुपदेशादिसभिप्रायः। मसृविध इत्यर्थाष्टम एवोच्यते। यावानग्निस्मारत्रिप्रादेशस्समसृविधस्मपद्यत इति वक्ष्यमाणत्वात्। तत ऊर्ध्वं ततस्समसृविधादूर्ध्वमेकोत्तरानेकेनाधिकानर्शीश्चिन्वीतेति श्रुतिः। अग्निर्वलोकं वाजसनेयकमिति। तस्माद्वितीयाद्याहारेषु मसृविधमेव चिन्वीतेत्येनदपि लभ्यते। एकोत्तरपक्षेऽष्टविधादौ द्वितीयेऽर्धनवम तृतीयेऽर्धदशम इत्येवमेकोत्तरावित्त्व एकशतविधात् द्रष्टव्यम्।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

एकविधः + त्रिधात्

विधीयत इति विधा—पुरुषमात्रं क्षेत्रम् । प्रथमाहारे एकविधः ।
एवं द्विविधादि । एकशततम आहारे एकशतपुरुषः ।

तदुहवै + विज्ञायते

पक्षान्तरमाह—प्रकृतिरेव प्राकृतः प्रज्ञाद्यण् । सप्तवि-
धादूर्ध्वमेकोत्तरानेकशतविधात् । सर्वत्रारत्निप्रदेशानां न वृद्धिः,
विधानामेव वृद्धिवचनात् । 'एकविंशे पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रादे-
शानाम्' इति लिङ्गाच्च । व्यक्तोक्तमेतद्बोधायनेन—'अर्धाष्टमाः
पुरुषाः प्रथमोऽग्निः अर्धनवमा द्वितीयोऽर्धदशमास्तृतीयः'
इत्यादि । यस्त्वेकविधादिक्रमेणाहरते तस्य सप्तविधादिष्वप्यर-
त्निप्रदेशानामभावः, एकोत्तरत्वविरोधात् सारत्निप्रदेशे सप्तविध
आहृते उत्तरेऽपि नारत्निप्रदेशाः ।

कपर्दिभाष्यम्

वाजसनेयिकमिति अग्निविकल्पविधानात् विकल्पं सप्तार्धमपि
द्वितीये विहारे चिन्वीतेत्येतदपि लभ्यते ।

एकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ।
सप्तविधवाक्यशेषत्वाच्छ्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

इतश्च पश्यामः सप्तार्धविध एव चेतव्य इति । यस्मादे-
कविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ।
किमुक्तं भवति ? यतः पक्षपुच्छानि न भवन्ति तेषु न शैरत्

इत्यर्थः । कुत इत्याह—सप्तेति । सप्तविधमग्निं प्रकृत्य विधीयन्त
 इत्यर्थः । रथन्तर दक्षिणे पक्षे उपदधाति बृहदुत्तरपक्ष इत्येव
 मादयो न वियुज्यन्ते । तस्मान्न चेतव्या एकविधादयः । सप्त-
 विध एव चेतव्य । तेष्वेव पक्षपुच्छानि क्रिमिति न क्रियेरन्नि-
 त्यत आह—श्रुतीति । विरोधो—विप्रतिषेधः । यथेकविधस्य-
 पक्षपुच्छात्मना विभागः क्रियते ; पक्षपुच्छत्मनां व्यायाममात्रता
 हीयते । अथैष दोषो न भवेदिति व्यायाममात्रता पक्षपुच्छा-
 त्मनां गृह्येत ; तदैकविधत्व हीयेत । तस्माद्विरोधः । अतश्च विरो-
 धान्न कर्तव्या एकविधादय पक्षविधपर्यन्ता । कथमष्टविधादयो
 मातव्या इत्यत आह —

अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तभ्यस्तत्सप्तधा वि-
 भज्य प्रतिपुरुषमावेशयेत् ॥ ६ ॥

अष्टविधप्रभृतीनां एकशतविधपर्यन्ताना यदन्यत्सप्तभ्य-
 सप्तार्धेभ्यः तत्सप्तधा सप्तार्धधा यदन्यत्सप्तार्धेभ्यः प्रक्षेप्तव्य-
 मामात् तत्सप्तार्धधा विभज्य-सप्तार्धेभ्य इति कुत एतल्लभ्यते ?
 सप्तविध इत्युक्तेऽर्धाष्टम एव गृह्यते । अरन्निप्रादेशानां तदन्तर्गत-
 त्वात् । वक्ष्यति सप्तविध इति । अष्टविध एक प्रक्षेप्तव्य नवविधे
 द्वौ । दशविधे त्रय ^१ इत्येवं द्रष्टव्यमेकशतविधात् पुरुषात् । पुरुषं
 सप्तार्धधा विभक्तं कृत्वा प्रतिपुरुषमेको भाग क्षेप्तव्यः ।
 सप्तस्वर्धपञ्चारन्निप्रादेशेषु पुरुषे त्रिंशत्पञ्चदशभागीयाः । अर्धं
 पुरुषे पञ्चदश । एवमेकस्मिन्पुरुषक्षेत्रे द्वे शते पञ्चविंशतिश्च पञ्च

^१ इत्येव स्पष्टमेकशत.

दशभागीयाश्शेरते । अष्टविधे ताः प्रक्षेप्तव्याः । एकस्मिन्पुरुष-
क्षेत्रे त्रिंशत्पञ्चदशभागीयाः । तासु प्रक्षिप्तसु पञ्चपञ्चाशदधिकशत-
द्वयमापद्यते । षोडशानां वर्गं षट्पञ्चाशदधिकम् । तच्चतुरश्राच्चतु-
रश्रमित्यनेन न्यायेन एकस्मिन्पञ्चदशभागियक्षेत्रेऽपनीते या रज्जुः
सा पुरुषस्थानीया । तस्याः पञ्चमो भागोऽरन्निस्थानीयः । तेन
मानेन कृते सर्वपुरुषक्षेत्रं लिप्तं भवति । एवं नवविधादिषु
द्रष्टव्यम् ।

आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात् 'पुरुषमात्रेण वि-
मिमीते' वेणुना विमिमीते, इति विज्ञायते ॥७॥

यादि पुरुषक्षेत्रमेकत्र क्षिप्यते, विक्रियेताकृतिः । न विद्यते
श्रुतिर्यस्यास्सा अश्रुतिः । आकृतिविकारस्य श्रुतेरभावात्
इत्यर्थः । पुरुषमात्रेणेति द्रव्यमपेक्षते । वेणुनेति च मात्रामपेक्षते ।
तयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संबन्धः । पुरुषमात्रेण वेणुना मिनोति ।

यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावदन्तराले वेणो-
श्छिद्रे करोति मध्ये तृतीयम् ॥ ८ ॥

यजमानग्रहणादध्वर्युप्रमाणो वेणुर्न गृह्यते । छिद्रयोरन्त-
रालं यजमानमात्रं यथा भवति तथा छिद्रे करोति । तयोर्मध्ये
वेणोश्छिद्रमेकं करोतीति शेषः ।

अपरेण यूपावटदेशमनुपृष्ठ्यं वेणुं निधाय
छिद्रेषु शङ्कून्निहत्य उन्मुच्यापराभ्यां दक्षिणांप्रा-
क्परिलिखेदान्तात् ॥ ९ ॥

सञ्चरस्य पश्चादनुपृष्टद्यं पृष्टद्या यथा तथा वेणु निधाय
त्रिषु छिद्रेषु शङ्कु निहस्य अपराभ्यां शङ्कुभ्यामुन्मुच्य दक्षिणाप्राक्
सर्वं परिलिखेदान्तात् अग्निक्षेत्रात् ।

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य
दक्षिणा प्रत्यक्परिलिखेदान्तात् ॥

पूर्वस्माच्छङ्कोः प्रतिमुच्यापरस्मिन् प्रतिमुच्य दक्षिणापस-
क्परिलिखेदान्तात् ।

अष्टम खण्ड

करविन्दीया व्याख्या

सप्तविधोऽग्निः प्रकृति, अन्येऽग्नयो विकृतय इत्युक्तम्,
तत्रैकविधादीना पण्णा विशेषमाह—

एकविधादीना + भवन्ति

न 'भवेयुः । कुत ? सप्तविधवाक्यशेषत्वाच्छ्रुतिविप्रति-
पेधाच्च । पक्षीभवतीत्यादिपुच्छविधायकवाक्यस्य सप्तविध-
प्रकरणपाठात्तच्छेषत्वावगतेः । किञ्चैकविधे पक्षादिविभाग-
करणे व्यायाममात्रताहानि. व्यायाममात्रपक्षाटिकरणैकविधता-
हानिरिति व्यायाममात्रपक्षपुच्छैकविधन्वविधायकयो श्रुत्यो-
र्विरोधान्नैकविधादीनां पक्षादयो भवेयु । तेषा करणोप-
धानादीनि एकविधप्रमृतीनामिसत्र चक्ष्यति । ननु सप्त-
पुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विसप्तमकर्णी पुरुषम्यानीयां
कृत्वा विहरेदित्यष्टविद्याद्युपचयमते एकविधादौ अपचयेऽपि

सप्तधा विभागं दर्शयति । तत्पक्षपुच्छविभागार्थं । इतरथा अपचयविषयेऽपचयस्य दृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तेनैकविधानामपि भवतीति गम्यते । तत्कथं तेषां तानि न भवन्तीति । उच्यते— एकविधः प्रथमोऽग्निः, तदुर्ध्वं सप्तविधमेव चिन्वीतेत्येवमाद्योर्वि रुद्धार्थाभिधायिन्योश्श्रुत्योस्समुच्चयाभावाद्विकल्प एवावकल्पते । तस्मादेकविधो वा प्रथमः सप्तविधो वा प्रथमः । तत्र यदैकविधः प्रथमः प्रकृतिश्च; तदा द्वितीयाद्याहारेषु एकोत्तरा एव द्विविधादयः प्रयोक्तव्याः । प्रकृतिभूतैकविधे पक्षपुच्छानामनाम्नानादेकविधादीनां षण्णां पक्षपुच्छानि न भवन्ति । सप्तविधे तु विद्यन्त एव । एवमष्टविधादीनां तद्विकारत्वात्तेषु च विद्यन्त एव । यदा सप्तविधः प्रकृतिः, इतरे तद्विकाराः तदैकविधादयोऽप्यष्टविधवत् सपक्षपुच्छा एव भवेयुः, एवं विधापचयोक्तः सप्तविधविभागोऽर्थवान् भविष्यति, तत्रातिरात्रवाद्विकृतेरपि कदाचित् प्रथमतोऽनुष्ठानं एकविधस्य लभ्यत एव । अस्मिन्नपि पक्षे एकोत्तरनियमोऽस्त्येव । यदैकविधः प्रकृतिः प्रथममाहारः, तदाऽसावपक्षपुच्छः द्वितीयादिष्वहारेषु द्विविधादयो यावत्सप्तविधमपक्षपुच्छा एव । सप्तविधादयस्सपक्षपुच्छा एव । यदैकविधो विकृतिः प्रथमाहारः, तदाऽसौ सपक्षपुच्छः । द्वितीयादिष्वहारेषु द्विविधादयस्सर्वे सपक्षपुच्छा एव । यदा सप्तविधः प्रकृतिर्वा विकृतिर्वा प्रथमः, तदा तत ऊर्ध्वमष्टविधादयस्सप्तविधा एव । तस्मादेकविधादीनां षण्णामपक्षपुच्छत्वं सपक्षपुच्छत्वमुभयमप्यस्येवेति सर्वमुपपन्नम् । अष्टविधादिष्वेकोत्तरेषु कथं मतिरिक्तस्य विभाग इत्यत आह—

अष्टावि + येत्

अस्यार्थः—अष्टविधादिष्वर्धाष्टमेभ्यो यदन्यदाधिकमागन्तु तत्सप्तधा सप्तार्धधा विभज्य प्रतिपुरुषं—पुरुषे पुरुषे भागमेकैकमावेशयेत् । अर्धमर्धे यावानाग्निस्सारत्रिमादंशस्सप्तविध इति लिङ्गात्, कुतः ? आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात्—श्रुतेरभादात् प्रमाणाभावादित्यर्थः । तत्रैकस्मिन् पुरुषक्षेत्रे पञ्चविंशतिर्द्वे शते च पञ्चदश भागीयाश्शेरते, आसां त्रिंशत्त्रिंशत्पञ्चदशभागीया पुरुषेपुरुषे प्रक्षेप्तव्या । अर्धे पञ्चदश, अयमर्थ —प्रक्षेप्तव्यं पञ्चदशधा विभज्य तस्य द्विभागत्वाहित, पुरुष य करोति आकृतेरविकारत्वाय सा तस्य पुरुषस्य करणी ग्राह्या । तावान्त्रेणुर्भवतीत्यर्थः ।

इदानीं विमानमुच्यते—

पुरु + यते

श्रुतिद्वयमिदम् । अत्रेका श्रुतिर्द्रव्यापेक्षणी, अन्या परिमाणापेक्षणी । तयो नष्टाश्वदग्धरथवत्सप्रयोगः । पुरुषमात्रेण वेणुनेत्यर्थः । यावान्—यत्परिमाणो यजमान ऊर्ध्वभूतवाहुः तत्परिमाणं यथा छिद्रयोरन्तराब्ध भवति तथा वेणुछिद्रे कुर्यात् । पञ्चारत्रिं पुरुष इति वक्ष्यति । स चैतद्धेतुकः । यूपावटस्य पश्चात् सञ्चरमवशिष्यानुपृष्टचं पृष्टचाया वेणुं निधाय छिद्रेषु शङ्कुं निहसापगभ्या शङ्कुभ्या वेणुमुन्मुच्यापरस्मिन् छिद्रे कीलं प्रतिशिष्य पूर्वस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य तेनैवापरशङ्कुमूलादारम्य दक्षिणाप्रागान्तात् परिलिखेत् । अन्तस्तस्या स्तम्या दिशोऽन्तः वेणुनाऽऽरब्धा रेखा यावद्दिगन्तराभिमुखी भवति तावत्परिलिखेदित्यर्थः । उन्मुच्य पूर्वस्माच्छङ्कोरपरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य दक्षिणा मत्यक्पूर्ववत् परिलिखेत् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

एकविध + च

श्रुतिविप्रतिषेधो व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवतीति ।
चतुरश्रविषयं चैतत् । श्येनचिदादयस्तु सपक्षपुच्छा एव भवन्ति,
तदाकृतेरेव विधेयत्वात् ।

अष्टविध + येत्

यदधिकं सप्तभ्यः पुरुषक्षेत्राङ्गुलयश्च चतुर्दशसहस्राणि
चत्वारि शतानि १४४०० । तास्सप्तभ्योऽधिकैः पुरुषैर्हत्वा
सप्तभिर्विभज्य लब्धं पुरुषक्षेत्राङ्गुलिषु संयोजयेत् । तास्तत्र पुरुष-
क्षेत्राङ्गुलयो ज्ञेयाः । यथा अष्टविधे पुरुषक्षेत्राङ्गुलयः चतुर्दश
सहस्राणि चत्वारि शतानि च सप्तभ्योऽधिकेनैकेन पुरुषेण हत्वा
सप्तभिर्विभज्य लब्धं द्वे सहस्रे सप्तपञ्चाशच्चाङ्गुलयः पञ्चतिल-
युक्ताः । एताः पुरुषाङ्गुलिषु संयोजयेत् । तास्तत्र पुरुषक्षेत्राङ्गु-
लयः षोडशसहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तपञ्चाशच्चाङ्गुलयः
पञ्चतिलाधिकाः १६४५७—ति ५. अस्य मूलं अष्टाविंशतिशतम-
ङ्गुलयः, दशतिलाधिकाः १२८—ति १०. । एतत्पुरुषस्थानीयस्य
वेणोः प्रमाणमिति हेतोः वक्ष्यते । 'विधासप्तमकरणीं पुरुषस्था-
नीयां कृत्वा विहरेदिति' । एवं नवविधे पुरुषाङ्गुलीः १४४००
द्वाभ्यां हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्धं चत्वारि सहस्राणि शतं
चतुर्दशाङ्गुलयः दशतिलाधिकाः । तद्युक्ताः पुरुषाङ्गुलयः अष्टा-
दश सहस्राणि पञ्च शतानि चतुर्दश दशतिलाधिकाः १८५१४
ति १० तस्य मूलं षट्त्रिंशच्छतमङ्गुलयो द्वौ तिलौ १३६—ति २.
एवं नवविधे पुरुषप्रमाणम् । एवमेव दशविधादिषु द्रष्टव्यम् ।

अन्यः प्रकारः—यावन्तोऽग्नेः पुरुषाः तत्संख्यया पुरु-
 पाङ्गुलीर्हन्वा सप्तभिर्विभज्य लक्षं पुरुषाङ्गुलयः पूर्वोक्ता एव
 षोडशमद्वन्वाणि चत्वारि शतानि सप्तपञ्चाशच्च पञ्चतिलाधिकाः
 १६४५७-ति ५ । एव नमविशादिषु । एकस्मिंश्चाङ्गुलित्रे
 तिलाप्यद्वयञ्चाशत् शत सहस्रं च ११५६ । एवमरविमादेशरहि-
 तानां सपक्षपुच्छाग्नेना पुरुषावेश, पुरुषवेणुश्च । अत्र चतुर-
 श्राग्नेः प्रस्तावादेकविंशतीनां चतुरश्राणां अपक्षपुच्छत्वादष्टवि-
 धप्रभृतीनामित्युक्तम् । यदा तु श्येनचिदादिविवेक्साधारण-
 त्वात् 'वयसा वा एष प्रतिमया चीयते' इत्याहुतिवियानाच्च
 श्येनायाकारत्वेन सपक्षपुच्छंपकविंशतीनाम् । तदा यत्रचूनं
 सप्तभ्यस्तन्मसधा वि-ज्य प्रतिपुरुष जद्यादिति द्रष्टव्यम् । ¹ तत्र
 व्यक्त एव वि-ज्यप्रकार । तथा सति एकविवश्येनचिति
 द्वे सहस्रे सप्तपञ्चाशच्च पञ्चतिलयुक्ता पुरुषाङ्गुलयः २०५७-ति
 ५ । तन्मूलं पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलयो द्वादश तिलाश्च । पुरुषद्विविवे
 तु पुरुषाङ्गुलयश्चत्वारि सहस्राणि शतं ² चतुर्दश च त्रिंशत्तिल-
 सयुक्ताः । पुरुषवेणुस्तु चतुस्तिलाधिकाश्चतुष्पटिरङ्गुलय । एवं
 त्रिविधादिषु द्रष्टव्यम् । यो यत्रार्था पुरुषस्थानीयः तत्र तस्य
 त्रिंशतिनमो भागो विहरणे दृष्टकाना चाङ्गुलि कल्प्या । तिलाश्च
 तस्याश्चतुस्त्रिंशः । तत्र श्लोका —

व्योमाकाशात्त्रिवेदेकादमीष्टैः पुरुषैर्हतात् ।

इरेत सप्तभिर्भागं तन्मूलं पुरुषो भवेत् ॥ १ ॥

चतुरश्रश्येनचितो मादेशारत्रिदीनयोः ।

तत्रतत्राङ्गुलि कल्प्या तत्र त्रिंशशताशतः ॥ २ ॥

¹ तत्राप्युक्तम् ।

² चतुर्दशाङ्गुलयो दशतिल ।

सारत्रिप्रादेशे तु बोधायनेनोक्तो विभागः—

‘यदन्यत्पकृतेस्तत्पञ्चदशभागान् कृत्वा विधायां विधायां
द्वौद्वौ भागौ समस्येत्, ताभिरर्धाष्टिमाभिरग्निं चिनुयात्’ ॥

इत्यादि । तत्र प्रकारः—अर्धाष्टमेभ्योऽधिकैः पुरुषैः पुरु-
षाङ्गुलीश्चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि च शतानि हत्वा पञ्चदशभि-
र्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य पुरुषाङ्गुलीषु संयोजयेत् । तास्तत्र
पुरुषाङ्गुलयः । यथा अर्धनवमे पुरुषेषु पुरुषाङ्गुलीरेकेन हत्वा
पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं नव शतानि षष्टिश्चाङ्गुलयः, ता द्विगुणाः
पुरुषाङ्गुलीषु संयोज्य दृष्टाः पुरुषाङ्गुलयः षोडशसहस्राणि त्रीणि
शतानि विंशतिश्च १६३२०. तन्मूलं तत्र पुरुषप्रमाणं पादो-
नाष्टविंशतिशतमङ्गुलयः । एवमर्धदशपुरुषे अष्टादश सहस्राणि
द्वे शते चत्वारिंशच्च पुरुषक्षेत्राङ्गुलयः । पुरुषत्रेणुश्च पञ्चत्रिंश-
च्छताङ्गुलयः तिलद्वयाधिका इत्यादि द्रष्टव्यम् । ये त्वपक्षपुच्छाः
प्रउगचिदादयः तेष्वरत्रिप्रादेशैर्युक्तेषु त्रियुक्तेषु चैत्रमेव पुरुष-
मानीय तस्य विंशतिशततमभागमङ्गुलिं प्रकल्प्य विहरणमिष्ट-
काश्च । यथा प्रउगचिति—१,४४००. एकविधे एकं सहस्रं
चतुश्चत्वारिंशच्छताङ्गुलयः षट्तिलोनाः पुरुषः, तस्य विंशति-
शततमो भागः तत्राङ्गुलिरित्यादि । तत्र श्लोकौ—

खाकाशश्रुतित्रैदकात् पुरुषैर्द्विगुणैर्हतात् ।

हरेत तिथिभिर्भागं तन्मूलं पुरुषो भवेत् ॥ १ ॥

चतुरश्रयेनचितोः प्रादेशारत्रियुक्तयोः ।

प्रउगादिषु चैत्रं स्यात्पुरुषाङ्गुलङ्गुप्तये ॥ २ ॥

ये त्वरन्निर्मादेशवृद्धिं नित्यामाहुः' तेषामेतत्सूत्रे बोधायनेनोक्तेऽर्थे
 क्लेशेन योजयितव्यं स्यात्—सप्तभ्यस्सार्धसप्तभ्य इति, एवं सप्त-
 विधा अर्धाष्टमविधेति, एवमुत्तरत्र विधासप्तमकरणीमिति ।
 अत्राधिकानां पुरुषाणां प्रतिपुरुषमावेशनमुक्तम् । तत्र हेतुमाह—

आकृति + त्वात्

प्रकृत्या अन्याकृतेर्विकारस्य श्रुत्यभावात् । यदि त्वधिकाः
 पुरुषाः कचिदेवैकस्मिन् प्रदेशे आत्मानि पक्षे वा निर्धीयेरन् ।
 प्रकृतिर्द्यमघाकृतिर्विक्रियते ।

पुरुष + यते

पुरुषमात्रेण—यावान् पुरुष ऊर्ध्ववाहुस्तावता वेणुनाऽग्निं
 विमिमीत इति श्रुतिद्वयस्यार्थः ।

यावान् + तीयम्

वाह्यच्छिद्राभ्यां वहिस्सौकर्यार्थमुपाह्रियते छिद्रयोश्च वाह्यार्थे ।

अपरेण + दान्तात्

अपरेण यूपान्वटदेशं सञ्चरमवशिष्यैव वेणुनिधानम् । ¹ आ-
 न्तादर्वाक्चक्षुर्निमित्ताच्चतुरश्रपूर्वान्तादुन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्
 प्रविमुच्य दक्षिणा प्रत्यङपरिलिखेदान्तात् ।

अष्टम खण्ड

कपर्दिभाष्यम्

उन्मुच्य वेणुं मध्यमे शङ्खवन्त्यं वेणोश्छिद्रं
 प्रतिमुच्योपर्युपरिलेखासमरं दक्षिणा वेणुं निधा-

¹ अन्तात्पूर्वाच्छिद्रनिमित्तात् ।

यान्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कुं निहन्ति ॥

दक्षिणे शङ्कौ अन्यतरं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपर्युपरिलेखासम्भेदं दक्षिणाग्रं वेणुं निधाय अन्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् शङ्कौ मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तरयोरन्तरे छिद्रे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोर्लेखान्तयोरेव शङ्कुं निहन्ति ।

स पुरुषश्चतुरश्रः ॥

स चतुरश्रः पुरुषः ॥

एवं प्रदक्षिणं चतुर आत्मनि पुरुषानवमिमीते ।

एवं चत्वारि पुरुषक्षेत्राणि आत्मनि यथा भवन्ति तथा प्रदक्षिणं मितुयात् ।

पुरुषं दक्षिणे पक्षे । पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ॥

दक्षिणे पक्षे-दक्षिणे पार्श्वे । मध्यमेषु त्रिषु वेणुं प्रतिमुच्य अपराभ्यामित्यादि पूर्ववच्चतुरश्रः पुरुषः । एवमुत्तरपक्षे उत्तरपार्श्वे, मध्यमेष्वेव त्रिषु प्रतिमुच्य उत्तरम् । पुच्छे तु पाश्चात्यमध्यमशङ्कौ मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य तिर्यग्वेणुं निधाय छिद्रयोश्शङ्कुं निहत्योन्मुच्योत्तराभ्यां प्रसव्यं परिलिखेत् । दक्षिणस्मादुन्मुच्योत्तरस्मिन् पुरुषमात्रे शङ्कौ प्रतिमुच्यान्त्यच्छिद्रशङ्कुप्रभृति प्रदक्षिणं परिलिखेत् । उन्मुच्य वेणुं मध्यमे प्रतिमुच्य उप-

र्युपरि लेखासम्भेदं पश्चाद्रेणु निधाय अन्त्य इत्यादि समानं तत्पुच्छम् ।

अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणमित्युक्तम् ।

एवं विमितस्य दक्षिणपक्षस्य दक्षिणत उत्तरस्योत्तरतः अरत्निना वर्धयेत्, पक्षयोस्तिर्यङ्मानी सारत्निपुरुषमात्रा पार्श्वमानी च पुरुषमात्रं, एवं पुच्छस्य पश्चादपि प्रादेशेन वितस्त्या वा वर्धयेत्, तत्तत्सुपार्श्वमानी स प्रादेशः पुरुषः, पुरुषमात्रे तिर्यङ्मानी ॥

पृष्ठघातो वा पुरुषमात्रस्याक्षणया वेणुं निधाय पूर्वस्मिन्नितरम् । ताभ्यां दक्षिणं असं निर्हरेत् ॥

सञ्चरमवशिष्य शङ्कु निहत्य तस्मात् पश्चात् पुरुषमात्रे शङ्कु निहत्य तस्मिन् पुरुषचतुरश्रस्याक्षणयासमं वेणुं निधाय प्रतिमुच्य वा पूर्वस्मिन् शङ्कौ इतरं पुरुषमात्रं वेणु निधाय प्रतिमुच्य ताभ्या दक्षिणममं निर्हरेत् ।

विपर्यस्य श्रोणी ॥

अपरस्मिन् शङ्कौ पुरुषमात्रं प्रतिमुच्य दक्षिणा श्रोणि उदगपसार्योत्तरामेव श्रोणिं विहरेत् ।

पूर्ववदुत्तरमंसम् ।

गतमेतत् ।

करविन्दीया व्याख्या

अपरस्मादुःमुच्य वेणु मध्यमे शङ्कावन्यं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य उपर्युपरिलेखासमर दक्षिणा वेणु निधाय । लेखासमरः—लेखा-

यासंपातः । तस्योपरिष्ठात् सान्निहृष्टं निधायान्त्यछिद्रे शङ्कानिहत्य तस्मिन् मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे छिद्रे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कुं निहन्ति, स चतुरश्रः पुरुषमंज्ञो भवति, एवं प्रदाक्षिणं चतुरः पुरुषानात्मानि कुर्यात् । पश्चिमे शङ्कावेवं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य पश्चादनृपृष्ठ्यं वेणुं निधाय पश्चिमयोरपि छिद्रयोरपि शङ्कुं निखाय पूर्ववद्वितीयं पुरुषं कुर्यादेवमुत्तरतोऽपि उत्तराप्रसगुत्तराप्राक्चालिष्य पुरुषद्वयं विमिमीते । अपरेण युपावटदेशं सञ्चरमवशिष्य पृष्ठ्यायां शङ्कुं निहत्य तस्मिन् वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य पृष्ठ्यायां वेणुं निपात्य छिद्रयोर्द्वौ शङ्कुः । पश्चिमे शङ्कौ वेणोः छिद्रं प्रतिमुच्य पृष्ठ्यायामेव पश्चान्निपात्य द्वौ शङ्कुः । एवं पञ्च शङ्कवः । मध्यमपूर्वयोश्शङ्कोः प्रतिमुच्य उल्लिख्य पूर्ववत्पुरुषद्वयं कुर्यात् । [दाक्षिणत उपान्त्ययोः छिद्रं प्रतिमुच्य उल्लिख्य दक्षिणपक्षे पुरुषं उत्तरत उपान्त्ययोः प्रतिमुच्य उत्तरपक्षे पुरुषं] पुच्छे तु पश्चिमे शङ्कौ वेणोर्मध्यमछिद्रं प्रतिमुच्य दक्षिणोत्तरं वेणुं निधाय छिद्रयोश्शङ्कुं निहत्य तयोश्छिद्रं प्रतिमुच्य पश्चिमोत्तरं पश्चिमदक्षिणं चालिष्य पुरुषं कुर्यात् । एवं कृत्वा आरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयति । उत्तरमपि पक्षमुत्तरतोऽरत्निनैव प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात् पुच्छं प्रवर्धयति ॥

पृष्ठ्या + मसं

वा शब्दो विकल्पार्थः । एवमिह वेणुमानम् । द्वौ तावद्वेणुभवतः । तयोरेकः पुरुषमात्रः । अन्यः पुरुषमात्रस्याक्षयारज्जुसमः । ताभ्यां विमानमपरेण युपावटदेशं सञ्चरमवशिष्यते । पृष्ठ्यायां शङ्कुः । ततः पश्चात् तावन्मात्रे शङ्कुः । मध्यमशङ्कावक्षणयामात्रं वेणुं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् पुरुषमात्रं प्रति-

मुच्य ताभ्यां दक्षिणमसं निर्हरेत् । पुरुषमात्रं पूर्वस्मादुन्मुच्या-
रस्मिन् प्रतिमुच्य ताभ्यामेव श्रोण्यौ ग्राह्यौ । पुरुषमात्रं पश्चि-
मादुन्मुच्य पूर्वस्मिन् प्रतिमुच्योत्तरमसं दाक्षिणोत्तरपश्चिममध्यम-
शङ्कनां पार्श्वद्वयेष्वर्द्धपुरुषमात्रेषु शङ्कु निहस पक्षपुच्छपुरुषान-
प्येवमेव कुर्यात् ॥

उन्मुच्य + निहन्ति

समरः—सङ्गमः पूर्वापरे छिद्रे लेखयोर्यत्र निपततस्तावेव
लेखान्तौ ।

६ स + वमिमीते
पृष्ठयाया पूर्वयोश्चतुरश्रयोः पाश्चात्यशङ्कुः अपरयोः
पौरस्य ।

पुरुष + पक्षे

दाक्षिणात्पानां पञ्चानां शङ्कनां मध्यमेषु त्रिषु वेणुप्रतिमुच्य
अपराभ्यामित्यादि ।

पुरुष पच्छे

पाश्चात्यानां त्रयाणां दक्षिणयोरन्ये छिद्रे प्रतिमुच्य-
मध्यमे छिद्रे शङ्कु निहन्त्यात् । एवमुत्तरयोरेवं स्थितानां पञ्चानां
मध्ये मध्यमेषु त्रिषु वेणु प्रतिमुच्योत्तराभ्यामित्यादि द्रष्टव्यम् ।

पुरुषमुत्तरे

दक्षिणपक्षवत् ।

अराजिना + युक्तम्

वेणोः पञ्चमे लक्षणं कृत्वा तेन पक्षौ प्रवर्धयेत्, एवं दशमे
लक्षणं कृत्वा । पुच्छ प्रकारान्तरमाह—

पृष्ठयान्तो + मस

द्वावत्र वेणू उभयतश्छिद्री, पुरुषमात्रस्यविशेषश्चापृष्ठयाया

पुरुषान्तरालान् त्रीन् शङ्कन्निहत्य मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य
पूर्वस्मिन्नितरं तयोरन्त्ये च्छिद्रे यत्र संपततस्स दक्षिणांसः ।

विपर्यस्य पुरुषमात्रं पाश्चात्ये प्रतिमुच्य श्रोणी पूर्वव-
दुत्तरांसः । एवं पक्षपुच्छेष्वपि । सविशेषो वेणुस्तप्ततिशतमङ्गु-
लयो दशतिलोनाः ।

कपर्दिभाष्यम्

रज्जा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विमि-
मीते ।

रज्जा वाऽन्यतरया विमायोत्तरवेदिवद्वेणुना पश्चाद्विमि-
मीते अदृष्टार्थम् ।

सपक्षपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विधासप्त-
मकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् ॥

विधाभ्यासेऽष्टविधप्रभृतयः । विधापचये एकविधादयः ।
तेष्वेकविधादिषु विधासप्तमकरणी येन वेणुना विमिमीते तदर्था
ष्टमं भवति । स पुरुषस्थानीयः । एवं चतुरश्रं कृत्वा पूर्ववद्विभज्य
विहरेत् । सपक्षपुच्छेष्विति वचनमेकविधानार्थम् । एतेष्वेकविधा
दिषु श्येनादिषु क्रियमाणेषु यद्येकविधा तत्पञ्चदशधा विभज्य
द्वौ भागौ समस्य चतुरश्रं कृत्वा तस्य मानेन वेणुना गृह्णीयात् ।
स पुरुषस्थानीयः । एवं सर्वत्र । यावद्विधं तत्क्षेत्रं समचतुरश्रं
कृत्वा तस्य प्रमाणं गृह्णीयात् ; यथा चत्वारि सहस्राण्यशीति-
तिलाः (४०८०) पुरुषः । तेषां वर्गः—एका कोटिः षट्षष्टिर्नियुतानि
चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि (१६६४६४००)

यद्यष्टविधः अष्टभिर्गुणयित्वा पूर्णार्धं संयोज्य पञ्चदशलब्धं
द्विगुणीकृत्य मूलं शृङ्गीयात् । स तस्य पुरुषो भवति । अपचये
त्वर्धसयोगो नास्ति । अरत्प्रिादेशाभावात् । अन्यत्सर्वमुपचयेन
दुन्यम् । अर्धतिलेन वा ऊनाधिके वा द्रोपो न भवति विशेषा
दर्शनात् । तत्र श्लोकः—

आकाशवस्वम्बरवेद (४०८०) वर्गं

मिष्टमृद्ध तिथिभिर्विभक्तम् ।

लब्धस्य वृद्धस्य यमेन मूलं

वृद्धौ क्षये तत्पुरुषस्य मानम् ॥

सदा भवेत्सापचयेच वृद्धौ . . . . . ॥

इति ।

नन्वेकविधादयः श्येनादयो वक्रपक्षपुच्छाः कर्तव्या इति
प्रतिपादितम् । तस्मात्किं महता प्रयत्नेन हेतूनां दर्शनेन ?
सत्यमेतत् ! कर्तव्या एकविधादय इति कृत्वा कचित्तेषु यत्रैक-
विधादयः कर्तव्या तदा ऋत्वर्यकतयोपादीयन्ते । तदा श्येना-
दय आकृतिविकाराः पुरुषात्मका सन्तः तद्विकृत्याविशयेरन् ।
यथा पुरुषमात्रता विकृत्य पक्षपुच्छानां सप्तार्धविधे श्येनादयः
प्रवर्तन्ते एव पुरुष विकृत्य एकविधादिषु निविशेरन् । तत्र यदा
सपक्षपुच्छत्वमेकविधादीनां तदाय विधिरिति अष्टविधप्रभृती-
नामपि मार्गान्तरेण विधानाददोषः । सपक्षपुच्छेष्विति विधा-
नात् । प्रउगादिष्वेकविधादयो न सन्ति । अष्टविधादयश्चेति
केचित् । वक्ष्यति च ' यावानग्निस्सारान्निप्रदेश ' इति । अपरे
पुनरेकविधादिषु न सन्ति नापचयेष्विति वर्णयन्ति । सारान्नि-
प्रदेश इति वचनात् ॥

करविन्दीया व्याख्या

(रज्ज्वा + मिमीते)

अथवा एकरज्जादीनामन्यतमया रज्जाऽग्निं विमाय प्रश्नाददृष्टार्थं वेणुना विमिमीते । उत्तरवेदिन्यायेन यथोत्तरवेदिर्युगेनयजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते अदृष्टार्थं ; एवमत्रापि रज्जा विमाय वेणुना मानमदृष्टार्थं स्यात्, तथोत्तरवेदिविकारत्वादग्नेः रज्जा विमाय वेणुना शम्यया चादृष्टार्थं विमानं भवेदिति ॥

सपक्ष—रेत्

सपक्षपुच्छेषु प्रउगादिव्यतिरिक्तेष्वग्निष्वभ्यासेऽष्टविधाऽदावपचयेः चैकविधादौ विधाविधानं करणीनामुच्यते विधासप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् । यावत्सोऽग्नेर्विधास्तन्ति तासां सप्तमं या करोति सा विधा सप्तमकरणीं तां पुरुषस्थानीयां कृत्वा तथाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेदिति । अयमर्थः—यद्येकविधोऽग्निः ; तमेकविधं पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ समस्य समचतुरश्रं कृत्वा तस्य प्रमाणं पुरुषस्थाने कृत्वा अनेनात्मपक्षपुच्छानि विहरेदिति । एवमेव द्विविधादिषु कुर्यात् । चत्वारि¹ सहस्राण्यशीतिश्च तिलाः पुरुषः । तेषां वर्ग एका कोटिः षट्प्रयुतानि षण्णयुतानि चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि (१६६४६४००) यद्यष्टविधं पुरुषवर्गमष्टभिर्गुणित्वा पूर्वरात्र्यर्थेन च संयोज्य तत्पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य मूले गृहीते स तस्य पुरुषो भवति । अपचये त्वरन्निषादेशानामभावात् नार्थसंयोगः ॥ इतरदुपचयवत् । नन्वेकविधप्रभृतीः न पक्षपुच्छानि भवन्ती-

¹ सहस्राण्यशीतिसप्तमकरणीतिलाः.

त्युक्तं । सत्यमुक्तम् । ¹तद्व्यायाममात्ररूपत्वेन एकविधादौ न
घटत इत्येवमर्थमिदमिति तत्रैव व्याख्यातम् । एकविधप्रकृतित्व-
प्रतिपादनाय च । तस्मान्नात्यन्तनिषेधः, एकविधप्रभृतीनामपि
पक्षपुच्छानि भवन्त्येव ॥

अत्र श्लोकमुदाहरन्ति—

आकाशस्वम्भस्वेदवर्ग

मिष्टप्रवृद्धं त्रियिभिर्विभक्तम् ।

तस्य प्रवृद्धस्य यमेन मूल

सम्भावयेत्सापचये च वृद्धौ ॥

इति—

सुन्दरराजीया व्याख्या

रज्ज्वा + मिमीते

अस्मिन् पक्षे शय्यामानवददृष्टार्थं वेणुमानम् । अथाष्ट-
विधादीनामेकविधादीना च विहरणमाह ॥

सपक्ष+रैत्

सपक्षपुच्छा अग्रयः चतुरश्रश्चेनकङ्कचिदलजचितश्च ।
तत्राष्टविधादिषु विधानामभ्यास । एकविधादिष्वपचयः ।
विधानां (एकीभूतानां) समस्तानां सप्तपक्ष करणी विधामसप्त-
करणी । चीयमानस्याग्नेयौऽश्व तस्य करणी पुरुषस्थानीया ।
सा चाष्टविधप्रभृतीनामित्यत्रैव ²प्रदर्शिता । अत्रापि सारात्रि-
प्रदेशपक्षे विप्रार्थाष्टमकरणीमिति द्रष्टव्यम् । अपचयवचनं
श्येनचिदाद्यर्थम् । चतुरश्राणामेकविधादीनामपक्षपुच्छत्वात् ।
पूर्वत्र पुरुषात्रिंशत्प्रकृतं, इदानीं तस्य विहरणमुच्यते इत्यतो न
पुनरुक्तिः । यद्वा पूर्वसूत्रमष्टविधादिविषयं चतुरश्रविषयं च ।

¹ तद्व्यायाम मात्ररूपत्वेन.

² प्रदर्शिता

इदमेकविधादीनां श्येनादीनां च साधारणमित्यस्ति विशेषः । इदं चानेन ज्ञायते—श्येनचिदादयो गुणत्रिकारास्सप्तविधादिव-
देकविधादिष्वपि भवन्ति । अत एव साधारणत्वाच्छाखान्तरीये
सारत्रिप्रादेशपक्षेऽपि भवन्ति । शाखान्तरीयत्वं च तस्य पूर्व-
मेवोक्तम् । अत एव तस्य पक्षस्य यत्रसाध्यत्वात् तत्रैवोपधान-
प्रकारो वक्ष्यते—‘यावानग्निस्सारत्रिप्रादेशः’ इत्यादि ।

कपर्दिभाष्यम्

करणानीष्टकानां पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत्^१ ।

इष्टकानां करणानि वक्ष्याम इति शेषः । पुरुषस्य पञ्चमेन
अरत्रिना कारयेत् ।

तासामेवैकतोऽध्यर्थास्तद्वितीयम् ।

पुरुषस्य पञ्चमो भाग एकतः प्रादेश एकतः तत्तृतीयम् ।
तासामेवैष्टकानां (कतिपया) एकतोऽध्यर्था अर्थेनाधिकास्तासां
करणं तृतीयं त्रिप्रादेशा पार्श्वमानी अरत्रिमात्रा तिर्यञ्जानी
द्वितीयस्य करणस्य । अरत्रिः पार्श्वमानी । प्रादेशस्तिर्यञ्जानी
तत्तृतीयकरणम् ।

सर्वतः प्रादेशस्तच्चतुर्थम् ।

समचतुरश्राः पञ्चदशभागीयास्तत्पञ्चमम् ।

अष्टाङ्गुलेन कारिकास्तत्पञ्चमं करणम् । समचतुरश्रा इति
किमर्थमिह सङ्ग्रहणम् ? यस्मिन्नशौ समचतुरश्रा एवेष्टकाः
तत्राप्यासां प्रवेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । वक्ष्यति च ‘अणूकाः
पञ्चदशभागीयानां स्थान’ इति । अणूकपञ्चदशभागीययोरेक-
विपयत्वम् ।

^१ अङ्गुलेन तावत्पञ्चः

करनिन्दीया व्याख्या

(करणानि + कारयेत्)

इदानीमिष्टकानां करणान्युच्यन्ते—पारिभाषिक पुरुष पञ्च
रत्निः । तस्य पञ्चमेनारत्निना । पञ्चमेनेति जातत्रिकवचनम् ।
पञ्चमैरित्यर्थः । कारयेत्कुशलैः । तैररत्निभिश्चतुर्भिः प्रथमं करणम्

तासां—तीयम्

तासां पञ्चमकृतानामेवेष्टकानां या एकत—एकस्मिन् भागेऽ-
व्यर्थैरत्रयायामां तासां करणं यत्तद्वितीयं कारयेत् । तासां-
मेवेति सर्वत्र सव्ययते ॥

पुर—तीयम्

यासामेकस्मिन् पार्श्वे चतुर्विंशत्यङ्गुलयः एकतो द्वादशाङ्गुलय-
स्तासां यत्करणं तत्तृतीयम् ।

सर्व—र्थम्

यानां सर्वतः प्रादेशः प्रमाणं तासां यत्करणं तच्चतुर्थम् । सर्वतो
ग्रहणं प्रादेशग्रहणेन सर्वतः प्रादेशस्यापि क्वचिद्ग्रहणं सूचयति ।

सम—ञ्चमम्

पुरुषस्य पञ्चदशभागोऽष्टाङ्गुलयः । तेन परिमिताः पञ्चदश-
भागीया इष्टका ईदृशास्तमचतुरश्राः, तासां यत्करणं तत्पञ्च-
मम् । समचतुरश्रग्रहणादेव पञ्चदशभागीयानां कार्येणूकादयः
प्राप्ताः । तत्र प्रागुद्वयपश्चिमेषु चतुरश्रतःनियमो नास्तीति ज्ञायते ।
द्वितीयादिद्वयग्रहणं किमर्थः? अदृष्टार्थमेव । तयोपवानादिषु
दर्शनात् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथैवं विमितस्याग्रेरिष्टकाकरणान्याह—

करणानि + कारयेत्

एकमिदं करणं अरत्निमात्रं समचतुरश्रम् ।

तासा+तीयं

षट्त्रिंशिका पार्श्वमानी, तिर्यञ्जानी चतुर्विंशिकैव ।

पुरुष्य+तीयं

एवमर्धेष्टकाः ।

(सर्वतः + त्पञ्चम)

अष्टाङ्गुलाः ।

कपर्दिभाष्यञ्च

ऊर्ध्वप्रमाणमिष्टकानां जानोः पञ्चमेन कारयेत् ।

उत्सेधप्रमाणमिष्टकानां जानुप्रमाणपञ्चमम् । द्वात्रिंशद्-
ङ्गुलं जानुः । तस्य पञ्चमभागेन त्रयोदशतिलाधिकपडङ्गुलेन
कारयेत् । महाग्रेरिष्टकानामेवैतन्महाग्रेः करणानि विधाय
विधानात् ।

अर्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां च ।

जानुपञ्चमार्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां चोत्सेधं सप्ततिला-
धिकाङ्गुलत्रयोत्सेधेन कारयेत् ॥

यत्पच्यमानानां प्रतिहसीत पुरीषेण तत्सम्पूर-
येत् अनियतपरिमाणत्वात् पुरीषस्य ॥ ८ ॥

पच्यमानानामिष्टकानामुत्सेधतश्च परिमाणतश्च प्रतिहासो
भवेत्तत्पुरीषेण पूरयेत् । कुत इत्याह—अनियतपरिमाणत्वा-
त्पुरीषस्य—नियतपरिमाणा इष्टकाः अनियतपरिमाणं पुरीषम् ।
इयदेतत्पुरीषं प्रक्षेप्तव्यमिति नियमाभावात् तेनैव पूरयितव्यम् ।

नचमः खण्डः

करविन्दीया व्याख्या

ऊर्ध्व—येत्

सर्वासापिष्टकानामूर्ध्वप्रमाणमुत्सेधं जानुपञ्चमेन कारयेत्
अङ्गुल्यधिकारे द्वात्रिंशज्जानुरिति बोधापन. । तस्य पञ्चम
पङ्गुलय अर्धचतुर्दशास्तिलाश्च । तेन सम्मितमिष्टकाना
मूर्ध्वप्रमाण भवति । जानुद्वयं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः, पञ्च
चितयो भवन्तीति श्रुत्योत्समावेशादूर्ध्वप्रमाणे सम स्यादश्रुत-
स्वादिति जानुपञ्चमा इष्टका भवेद्युः । जानुद्विगुणा नाभिः ।
जानुत्रिगुणमास्यम् । जानुद्वये सहस्रा इष्टकाः नाभिद्वये द्विसा-
हस्रा द्विपस्ताराश्च । आस्यद्वये त्रिपाहस्राः त्रिपस्ताराश्च । तत्र
सर्वत्र विशेषाश्रवणात् जानुपञ्चममेवोर्ध्वप्रमाणमिष्टकानाम् ।
इष्टकाना कारयेदिति इहानुवर्तमाने पुनरपि तयोर्ग्रहणं गार्ह-
पत्यधिष्णयेष्टकानामपि जानुपञ्चमत्वाय ।

अर्धेन—पस्य

अर्धेन पञ्चचार्धेन कारयेदित्येव । नाकसदश्रूहोपधानमन्त्र-
विशेषाः । तैरुपधेयाः । पञ्चपञ्चेष्टका जानुपञ्चमस्यार्धेन कार्या
उत्तरा 'नाकसद्भय उपदधाति' । इत्येकास्मिन् प्रस्तारे तासामुत्तरा-
धरभावदर्शनात् । इष्टकाभिरेव जानुद्वयादिसम्पादनात्, पुरी-
षोपधानमिष्टका समीकरणार्थं चितेर्द्वयर्थं च ।

यत्पच्य + पस्य

करणपरिक्रमणा इष्टकानां पाकवशात् प्रतिहास —
क्षय उपजायते । तत्पुरीषेण पूरयेत्, अनेनेष्टका न दुप्यान्ति
अवर्जनीयत्वात्, तस्य 'मित्रैता पचेति' लिङ्गात्, वातातपा-
भ्यामपि गोपणं पाक एव । अत एव पाकवशाद्धीनमिष्टकाया-

मविस्तारोभयमुपधानकाले पुरीषेण पूरयेत् । कुतः? अनियत-
परिमाणत्वात् पुरीषस्य । न हेतावत् पुरीषं प्रक्षेपणीयमिति
नियमः । तस्मात्पाकवशाद्धिनस्य पुरीषेण पूरणमेव । जलार्द्रा
मृत् पुरीषं । तेनेष्टकानां हासं पूरयेत् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

ऊर्ध्व + कारयेत्

‘त्रिंशदङ्गुलं जानुः, इत्याग्निवेश्यः । तस्य पञ्चमं पङ्क-
लम्, ‘पङ्कलोत्सेधा, इत्येव कात्यायनः ।

अर्धेन + च

त्रयङ्गुलेन ।

यत्पच्य + पस्य

शुष्यमाणानां सर्वेषामेतदुपलक्षणम् । ‘पच्छोषकाभ्यां
प्रतिह्रसेत्’ इत्येव बोधायनः ॥

नवमः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्

उपधानैऽध्यर्धा दश पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्यु-
पद्घाति । दश पश्चात्प्राचीः ॥

आत्मनि पुरस्ताद्भागे षट्त्रिंशदङ्गुलायामेन कारिताद्यर्थाः
प्रतीचीः प्रत्यागतः दशोपद्घाति । आत्मन्येव पश्चाद्भागे ता
एवेष्टकाः तत्सङ्ख्याकाः प्राचीः—प्रागायताः ।

पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोः । पक्षाप्यययोश्च विशायाः
तासामर्धेष्टकामान्त्राणि पक्षयोर्भवन्ति ॥

पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोर्दक्षिणायता उदगायताश्च । विशयाश्च
पञ्च चोदगायता दक्षिणायताश्च । इष्टकाशब्देन पञ्चभागीया
एव गृह्यन्ते नाध्यर्था 'विपरीता अप्यया' इति लिङ्गात् ।

पञ्चपञ्च पुच्छपाश्वर्ययोर्दक्षिणाः । उदीचीश्च ॥

पञ्चपञ्चाध्यर्था दक्षिणायता उदगायताश्च यथा समीपे
प्रादेशमात्रमत्रशिष्यते तथोपधेया ।'

करविन्दीया व्याख्या

उप + ची

उप शानकाले द्वतीयकरणोत्पन्ना इष्टका आत्मानि पूर्वान्ते
दशोपद्व्यात् । प्रतीची प्रत्यगायता उदीचीरिति । ता
एव दश पश्चात् प्राची आत्मानि पश्चिमान्ते प्रागायता ता एव ।

पञ्च + या

ता एव प्राच्यौ रीत्यौ । पक्षाप्यययोश्च विशयाः ।
पक्षाप्ययः—पञ्चमूलं विविधमात्मनि पक्षे च शेरत इति विशया ।
तासां कियदात्मानि कियत्पक्ष इत्याह—

तासां + न्ति

तासा विशयानामष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति । आत्मान-
नमरन्निना प्रादेशेन पक्षमित्यर्थः । प्राच्यौ रीत्यौ ॥

पञ्च + चीश्च

पुच्छपाश्वर्ययोः पञ्चपञ्च उत्तरा दक्षिणामुखाः दक्षिणा
उत्तरामुखाः प्राच्यौ रीत्यौ । उत्तरमूत्रे भेदाभावात् पुच्छाग्र-
प्रादेशस्यापृथग्गीतिता प्रतिपादयिष्यते । अत एता अग्रममृ-
त्युपधेयाः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

प्रतीचीः प्रत्यगायताः । उदीचीरिति आत्मन्येव
 एता उदगायताः, अन्यथा पञ्चानामसंभवात् ।
 पक्षे आत्मनि च शेरत इति विशयाः ।
 अरत्रिमात्रा ह्यात्मनि ।
 प्रादेशं पुरस्तादवशिष्य ।

कपर्दिभाष्यम्

पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागी-
 याभिः प्रच्छादयेत् । पञ्चदशभागीयाभिः सङ्ख्यां
 पूरयेत् ॥

पुच्छे प्रादेशमुपधाय आत्मसमीपे यदवशिष्टं तत्प्रादेश-
 मत्रार्धेष्टकाद्वयं मध्ये अभितः प्रादेशाः षट् । षट्सु वितस्त्या
 च वर्धनमुक्तं कथं प्रादेशमात्रमुपधायेति ? उच्यते—यद्यपि
 वितस्त्या वर्धनमुक्तं, तथापि करणान्तरस्य विधानात् प्रादेश-
 क्षेत्रमेवेष्टकाभिश्चेतव्यमिति यदङ्गुलिमात्रं परिगृहीतं तत्पुरीषेण
 पूरयितव्यम् । अमुपेवार्थं प्रदर्शयितुं प्रादेशमुपधायेत्युक्तम् ।
 सर्वमग्निमिति—पञ्चाशदध्यर्धाः सूत्रोक्ताः पुच्छेऽर्धेष्टकाद्वयं प्रादे-
 शाष्पट् इतरत्सर्वमग्निहोत्रं ? प्रथमकरणसम्पादिताभिः प्रच्छाद-
 येत् । दशोत्तरं शतं पञ्चमभागीयाश्शेरते । पूर्वाभिस्सहाष्टपष्ट्य-
 धिकं शतम् । पञ्चदशेति—एकस्मिन्पञ्चमभागीयाक्षेत्रे नव पञ्चदश-
 भागीयाश्शेरते । चतस्रः पञ्चमभागीया नवधा विभज्य यत्र

कापि पञ्चदशभागीयाः क्षेप्तव्याः तत्रापि मन्त्रोपधानसौकर्यार्थं प्रादेश उच्यते । आत्मनि द्वितीयरीसां मध्ये द्वयमपहायाष्टादश । अष्टम्या च रीसा अष्टादश । एव द्विशतः प्रस्तारः ॥

करविन्दीया व्याख्या

पुच्छे + दयेत्

पुच्छे यत्पुरुषाधिक प्रादेशक्षेत्रं तदुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागी-
याभिः प्रच्छादयेत् । पुच्छाग्रप्रभृति प्रच्छादयेत् । अयमाशयः—
आत्मवत् पुच्छे च पुरस्तात्प्रभृति पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छाद्य-
मानेऽग्रे प्रादेशमवशिष्यते । अस्मिन् योगाभिरिष्टकाभिरुप-
हिते पुच्छे च बहवो भेदा भवन्तीति मत्वा आचार्यः तत्परि-
हारायाग्रमारभ्य पुच्छे प्रादेशोपधानपूर्वकं प्रच्छादयेदिति ।
यद्वा—प्रादेशं पुच्छ उपधाय—पुच्छे संयोज्य यथा प्रादेश
पुच्छात् पृथग्रीति न भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । यद्वा प्रादेश पुच्छ
उपधाय पुच्छे निगम—स्थापयित्वा, 'तामा पदप्रधा उपधायेति'
वत् । यद्वाऽग्रगतं प्रादेशं पुच्छमूले निदध्यात् । भेदं विपर्यस्ये-
तरत् उपदध्यादिति । तदयमर्थः—यावता वचनव्यक्तिः
सर्वथा भेदाभावाय पुच्छाग्र पुच्छात् पृथग्रीति न कुर्यात् इति
तात्पर्यार्थं इति । सर्वेषु पक्षेषु अतिरिक्त प्रादेश पुच्छमूलेऽनुपहित-
मवशिष्यते । तदभितः प्रादेशाभिरर्षेष्टकाभिरुपदध्यात् । किञ्च
उपरितनप्रस्तारे 'यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छमिति'
वचनात् पुच्छमूलेऽतिदेशमाप्तानामध्यर्थानां वैपरीत्यं वक्ष्यति—
'विपरीता अप्यया' इति । तच्चैवमुपधाने समञ्जसं स्यात् ।
इतरथा विरुद्धार्थमनर्थं च स्यात् । तस्मात्

पुच्छे प्रादेशमुपधायेत्यस्य भागस्यायमेवार्थो ग्राह्यः । ननु कथं सर्वस्याग्नेः पञ्चदशभागीयाभिः प्रच्छादनम् ? उच्यते—अत्रो-
पहितानामिष्टकानामवाधेन सर्वस्मिन्नग्नौ पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छा-
द्यमाने तदेकदेशे तासामसम्भवे सत्याख्यातानामर्थं ब्रुवतां
शक्तिः सहकारिणी न हि वचनशतेनाप्यशङ्कनीयार्थशक्यो
विधातुमिति चतुरश्राभिः प्रच्छादयितुमशक्यत्वात् प्रथमप्रतीत-
सर्वशब्दानुरोधेन जघन्यः पञ्चमभागीयाशब्दो बाहुल्याभिप्रायो
वर्णनीयः । तेन तत्तत्सहकारिणीभिरत्रत्याभिः सम्भवन्तीभि-
रपि प्रच्छादनं कार्यमित्येवमर्थं प्रादेशानामत्र प्राप्तिः । एष
न्यायस्तत्राङ्गीकरणीयः । तत्रत्याभिरनुरक्ताभिरपि प्रच्छादने
किं वाऽर्धेष्टकाः करणेनोत्पन्नाः न कुत्रचिद्विनियुक्ताः । तासा-
मुपदेशवलादेव अत्र सङ्ख्यापूरणे प्रच्छादने च यथायोगं विनि-
योगः कार्यः । किञ्च—यच्चतुरश्रं त्र्यश्रि वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः
प्रादेशकाभिर्वा प्रच्छादयेदिति परिभाषां वक्ष्यति । तथा वात्र
समुपधानं स्यात् । अत्रात्मनि सन्ध्यन्तराले चत्वारिंशत् पञ्चम-
भागीयास्तासां पुरस्ताद्दश पश्चाच्च दश । पक्षयोर्विंशतिः पुच्छे
दश । ता एता दशोत्तरशतं पञ्चमभागीयाः, पञ्चाशदर्धाश्च-
तस्रोऽर्धाः द्वौ प्रादेशाविति पट्पट्टिः शतं चेष्टकाः । ‘साहस्रं
चिन्वीत प्रथमं चिन्वान’ इत्यादिभिर्वाक्यैः प्रत्यग्शीष्टकानां साह-
स्रादयस्सङ्ख्या विधास्यन्ते । ताश्च प्रतिचिति प्रतिप्रस्तारं च
भिद्यन्त इति च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । सा सहस्रसङ्ख्या
कथमत्र सम्पाद्येत्साह ॥

पञ्च+रयेत्

पञ्चदशभागीयाभिरष्टाङ्गुलाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् । का स-

सञ्चात्र पूर्यते ? किं समुदायगता ? उत प्रस्तारगता अविशेषात् ?
 न समुदायगता आनन्तर्यात्, प्रतिप्रस्तारं गतद्वयनियमाच्च,
 प्रस्तारगतैव सङ्ख्या तत्र पूर्यते, अस्य वचनस्य सामर्थ्यादवसी-
 यते सङ्ख्यापूरण उपशानाय प्रच्छादिकासु कासाचिदुद्धरण
 प्रचालन वा यथायोगं न्याय्यमिति । अत्र प्रस्तारशतद्वयसम्पत्तये
 चतुर्दशसङ्ख्यामम्पाद्या । सा च प्रच्छादितासु काश्चिदुद्धृत्य
 योगेष्टकोपधानेन भवति । तत्रैकस्मिन् पञ्चमभागीयाक्षेत्रे नव
 पञ्चदशभागीयाश्शेरत इति । तत्रतत्रोपशाने देशानियमे तदुद्धर-
 णेन तासामुपधाने कार्ये मन्त्रोपशानसौकर्याय उद्धरणोपधान-
 देशनियम उच्यते । तत्रास्मिन् प्राच्यो दश रीतयः, तत्र
 मध्यमगीत्यो द्वितीये उद्धृत्य तत्र अष्टादश पञ्चदशभागीया
 आश्रयेत् । तयोरेव रीत्योरुपान्ने उद्धृत्याष्टादश आश्रयेत् ।
 पुच्छं चतस्रः प्राच्यो रीतः, तत्र मध्यमयोरन्त उद्धृत्य चतस्रोऽ-
 र्धेष्टका उदीचीरुपदध्यात् । एवं द्विशत प्रस्तारः पूर्यते । अत्रैके
 पुच्छाग्रे दश प्रादेशानुपधाय पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयन्ति,
 तेषां च विपरीतवचनानर्थस्यप्रसङ्गे भेदप्रसङ्गश्च भवतीति तथा
 नोपधेयाः । किञ्च—यदि पुच्छाग्रे प्रादेशानामुपशानमपीष्ट-
 यमविष्यत्तर्हि प्रादेशकाश्चतुर्भागीयानां पक्षाग्रयोः पञ्चदश
 पुच्छाग्र इति च स्पष्टतरं पुच्छाग्र इत्येवावश्यम् । न चैवमुक्तम् ।
 तस्मादुक्तविधे एवोपशानक्रम इति स्थितम् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

पुच्छादवशिष्टं प्रादेशक्षेत्रं याभिरिष्टकाभिर्भेदपरिहारेणोप-
 धातुं शक्यते ताभिरुपदध्यात् । तत्र पार्श्वयोर्द्वे प्रादेशमात्रयौ मध्ये

चतस्रोऽर्धेष्टका उदगायताः । एतदेव प्रादेशकरणस्य प्रयोजनम् ।
 अतः प्रादेशाभावेन क्रियते । शिष्टाग्नौ पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छा-
 दिते पदषष्टिशतमिष्टका भवन्ति । अरन्निप्रादेशरहिते पञ्चाश-
 च्छतं इष्टका भवन्ति । तत्र आत्मन्युदीच्यो नव रीतयः । तत्र
 आत्मनि मध्यमायां मध्यमाश्रतस्र उद्धृत्य पट्त्रिंशद्ष्टाङ्गुला
 निधेयाः । अरन्निप्रादेशाभावे षडुद्धृत्य चतुःपञ्चाशन्निधेयाः ।
 उभयत्रापि पुच्छाग्रे द्वे पञ्चम्यावुद्धृत्य चतस्रोऽर्धेष्टका उपधेया-
 उदगायताः । एवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

कपर्दिभाष्यम्

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दश दक्षिणत उदीची-
 रात्मन्युपदधाति । दशोत्तरतो दक्षिणाः ॥

आत्मनि दक्षिणत उदीचीरुदगायताः दशाध्यर्धाः उप-
 दधाति आत्मन्येवोत्तरतः दशाध्यर्धाः दक्षिणायताः ।

यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छम् । यथा
 पुच्छं तथा पक्षौ विपरीता अप्यये ।

पुच्छाग्रे पश्चादध्यर्धाः प्रागायताः । दक्षिणे पक्षे पश्चात्
 पञ्च प्रागायताः । पुरस्ताच्च पञ्च । पट्प्रत्यगायताः । उत्तरपक्षे
 चैवं प्रागायताः प्रत्यगायताश्च । पुच्छाप्ययेऽध्यर्धाः पञ्च प्रागा-
 यताः प्रत्यगायताश्च । पुच्छाप्ययेऽध्यर्धाः पञ्च प्रागायताः ।
 तासामर्धेष्टकामात्रा आत्मनि भवन्ति । एवं विपरीता अप्यये ।
 तासां पुरस्तात्पञ्चार्धेष्टका उदीच्यः ।

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् । पञ्च-
दशभागीयाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् ॥
गतमेतत् । पूर्ववद्विशत प्रस्तारः ।—

करविन्दीया व्याख्या

अपर+णः

द्वितीये प्रस्तारेऽध्यर्धा आत्मनो दक्षिणे भागे दशोपदध्यादुत्तरे
दश ।

यथाप्र+क्षौ

प्रथमप्रस्तारे यथा पक्षावुपहितौ तथा पुच्छे । यथा पुच्छमुपहितं
तथा पक्षयो । एतदुक्तं भवति—पुच्छाग्रे पुच्छाग्रसन्धौ पञ्च
पञ्चाध्यर्धा उपधेया । पक्षयोस्तु पार्श्वयोः अध्यर्धा उपधेया,
तत्र विशेषमाह—

विपरीता+अप्यथे

पुच्छाप्यथे पक्षाप्यथवदातिदेशप्राप्तानामध्यर्धानां आत्मनि अरवि-
मात्रत्वं पुच्छेऽर्धेष्टकामात्रत्वं च प्राप्नोतीत्यत आह । अत्र विप-
रीता भवेयुरर्धेष्टका मात्राण्यात्मानि भवेयुररात्रिमात्राणि । पुच्छ
इत्यर्थः । अस्य च भेदाभाव प्रयोजनमिति पूर्वस्मिन्नेव
प्रस्तार उक्तं ।

सर्धम+येत्

अत्र पुरस्तात् प्रमृत्त्यात्मनि प्रच्छाद्यमाने पुच्छाप्यथविशुद्धाना-
पुरतः पुरुषमात्रे माद्वेगोऽरशिष्येते । तत्र पञ्चमभागीयानामस-
म्भवात् भेदाभावाय पञ्चार्धेष्टका उदीच्य उपधेया, तामामुप-
धाने हेतुरुक्तः । अत्रात्मन्यध्यर्धानां मध्ये पञ्चषष्टिः पञ्चम

करविन्दीया व्याख्या

भागीयाः पञ्च चार्धाः, पक्षयोर्द्वादश द्वादश पञ्चमभागीयाः, पुच्छे पञ्चदश ता एताः चतुरुत्तरशतं पञ्चमभागीयाः, पञ्चचार्धाः, चतुःपञ्चाशदध्यर्धाः । ता एताः त्रिषष्टिशतं च, अत्र सप्त-
त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पाद्या ॥

पञ्च + येत्

अत्र पक्षयोरात्मनि पुच्छे चतस्रः पञ्चमभागीया उद्धृत्य षट्त्रिंशतं पञ्चदशभागीया उपदध्यात् । अत्मनि पूर्वस्यां रीत्यां मध्ये पञ्चोद्धृत्य दशार्धेष्टका उदीचीरुपदध्यादेवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अपरस्मिन् + तथापुच्छम्

अत्राप्यययोः पञ्चपञ्चाध्यर्धाः । पार्श्वेषु पञ्चपञ्चाध्यर्धाः, अरन्निवृद्धौ षट्षडिति द्रष्टव्यम् । पुच्छाप्यये या उपधीयन्ते तासामर्धेष्टकामात्राण्यात्मनि भवन्ति । पुच्छेऽरन्निमात्राणि । एतच्च प्रादेशवृद्धौ । इतरथा अर्धेष्टकामात्राप्येव पुच्छे ।

सर्वमग्नि + पूरयेत्

पूर्ववदात्मनि मध्ये चतस्रष्वडोद्धृत्य एकैकस्य स्थाने नव-
नत्राष्टाङ्गुलाः । सारन्निप्रादेशपक्षे पुच्छाप्ययस्थाभ्यः प्राक्पञ्चार्धे-
ष्टका उदगायता उपधेयाः । आत्मनि पूर्वरीत्यां मध्यमाः पञ्चो-
द्धृत्य दशार्धेष्टका उदगायता उपदध्यात् । एवं द्विशतः । अर-
न्निप्रादेशाभावे तु चतुःपञ्चाशता पञ्चदशभागीयाभिः द्वयूनं
द्विशतं भवति । पुच्छपार्श्वयोरेवैकैकां पञ्चममपोह्य चतस्रोऽर्धेष्टकाः
प्रागायताः । एवं द्विशतः ।

कपर्दिभाष्यम्

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ।

गतमेतत् ।

पञ्च चित्तयो भवन्ति । पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहती-
ति पुरीषान्ता चित्तिः अर्धान्तरत्वात्पुरीषस्य ॥

इष्टकासन्धानार्थं पुरीषम् । तस्मात्तदन्ता चितिः । तदर्धत्वा-
त्तद्द्वेष्टेण शृद्यते ।

जानुदग्धीं साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः ॥

यः प्रथमं चिनोति स जानुदग्धीं चिनुयात् सहस्रसहस्रायुतं च ।
महाग्निमेवाधिकृत्य विधानान्न शालामुखीयधिष्णीयानां सहस्र-
सहस्रायामन्तर्भावः । नापि जानुदग्धीता ॥

नाभिदग्धीं द्विपाहस्रं द्वितीयमास्यदग्धीं त्रिपाहस्रं

तृतीयमुत्तरमुत्तरं ज्यायाम्सं ॥

नाभिप्रमाणमुत्सेधतः द्विपाहस्रं द्वितीयं चिन्वानः । आस्य-
प्रमाणं तृतीयं चिन्वानः । त्रिपाहस्रं च ग्रीवदग्धमित्यस्मदीया
श्रुतिः ।

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति

विज्ञायते ।

सत्तरमुत्तरमाहारमाहरेत् । ज्यायान् विधाभ्यासेन । महानुत्से-
धतः । बृहत्परिमाणतः । अपरिमित सहस्रादिभ्यः । 'स्वर्गकाम'
इति वचनादाग्नेकल्पे 'वाजिमनेयिकामिति' वचनाच्च विकल्पः ।

करविन्दीया व्याख्या

व्यत्या + प्त

गतं ।

ननु व्यत्यासो नाम यस्मिन् प्रस्तारे यत्र यादृशानामुपधानं कृतं तदनन्तरे प्रस्तारे तत्रान्यादृशानामुपधानं तादृशानामेवान्यतो दीर्घाणाम् । न च भेदाभावः प्रयोजनम् ; स चेहाचार्य-प्रवृत्त्यैव सिद्धः, तत्किमर्थमिदमुच्यते व्यत्यासं चिनुयादिति ? उच्यते—अन्यप्रस्तारद्वये सूत्रकारस्य व्यत्यासोपधानविधेरुपर्युपरि प्रस्तारेष्वनियमाशङ्का मन्दाधियां न भवेदिति व्यत्यासवचनम् । किञ्च मन्त्रोपधानोत्तरमपि प्रामादिक भेददर्शने तत्परिजिहीर्षया लोकवदुपहितानामेव प्रचालनादिप्राप्तौ “स इन्द्र इष्टकामावृहत् । ते वा कीर्यन्तेति” दोषदर्शनादचालनाय शुल्बोपधानसमय एव शुल्बकुशलैर्नियतदेशानामवाधेन भेदाभावः परिहरणीय इत्येवमर्थं व्यत्यासवचनम् ।

पञ्च + पस्य

जलाद्रा मृत्-पुरीषम् । अभ्यूहनमुपलेपः । उपधायोपधाय तां तां चितिं जलार्द्रया मृदोपलिम्पेत् । द्वाभ्यां वाक्याभ्यामेका चितिः पुरीषोपधानपर्यन्ता ज्ञेया । न केवलेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वात् पुरीषस्य, अर्थः—प्रयोजनं । अन्तरा—भेदः । प्रयोजनान्यत्वादित्यर्थः । चितीनामन्यत्प्रयोजनं पुरीषाणां चान्यत् । चितीनां प्रयोजनभूतात् जानुदघ्नवदुत्सेधकरणादन्यत् प्रयोजनं पुरीषस्य । तच्चेष्टकानां शोषपाकागतहासपूर्णं परस्परसंश्लेषश्च । अत एव चानियतपरिमाणं पुरीषम् । न च एतावद्भिः पुरीषैर्हासपरिहारः परस्परसंश्लेषश्च भवतीति प्रमाणमस्ति ।

तस्मादनियतप्रमाण पुरीषम् । अत उक्त पुरीषान्ता चितिरिति ।
 तथाच श्रूयते—‘पुरीषेणाभ्यूहति । तस्मान्मासेनास्थि च्छन्न-
 मिति’ । अयमर्थ —यथा शरीरावयवभूतान्यस्थीनि मांसैश्छन्नान्येव
 शरीरकार्ये प्रभवन्ति । एवमवयवभूतेष्टकाः सर्वतः पुरीषैश्छन्ना
 एवाग्निकार्ये प्रभवन्ति । तस्मादभ्यूहनपर्यन्ता चितिः । किञ्च-
 यदि पुरीषोपधानं स्वार्थं तदा जानुद्वन्नाद्यतिरिक्तप्रमाणताग्रेः
 स्यात् । अतः उक्तमेव प्रयोजनम् । अनेन ‘दश सम्पद्यन्ते द्वादश
 सम्पद्यन्त’ इति चार्थवाददर्शनेन चितिपुरीषयोर्भिन्नार्थताशङ्का
 माभूदिति एकार्थता प्रतिपादिता ।

जानु+यते

अत्र ‘जानुद्वं चिन्वीत प्रथम चिन्वान’ इत्याद्या उत्सेधविधा-
 यिका स्तिस्रश्श्रुतय । तथा ‘सहस्र चिन्वीते’ त्याद्या अग्नोरिष्टका-
 सङ्ख्याविधायिकास्तिस्रश्श्रुतय । जानुद्वं जानुप्रमाणं, नाभिद्वं
 नाभिप्रमाण आस्यद्वन्मास्यप्रमाणम् । साहस्रं - सहस्रसङ्ख्या
 परिमित । द्विपाहस्रं द्वाभ्या सहस्राभ्यां परिमितम् । त्रिपाहस्रं
 त्रिभिस्सहस्रैः परिमितम् । उत्सेधविधयः तत्सम्पादनापेक्षाः ।
 सङ्ख्याविधयः तदाश्रयापेक्षाः । तेषां यथाक्रमं नष्टाश्वदग्धरथवत्
 परस्परापेक्षया मेढनेन पठिताः । ज्यायासमुत्कृष्टैर्मर्दनादिकल्पैः
 उत्कृष्टैश्च ससर्जनीयैः; महान्तमुत्सेधतः; बृहन्त परिमाणतः;
 अपरिमित सङ्ख्यात उक्तं । सङ्ख्यादिक्रमपरिमितं परिमितात्
 परिमाणात् भूयः प्रमाणे साहस्रं शास्त्रं प्रमाणमिति कालायनः ।
 स्वर्गकामस्य तु विशेषतः । अकामस्य तु नित्य एव । स्वर्गकाम-
 स्ये¹ त्युक्तेः, अग्निकल्पे ‘वाजसनेयिकमिति’ वचनाच्च द्विपा-
 हस्रादीनां विकल्पः । ग्रीवद्वन्मिति तैत्तिरीयके-श्रूयते । -उभय-

मप्येकार्थमेव । इष्टकोत्सेधकरणान्तराविधानात् । 'समानं हि शि-
रोग्रीवमिति' ब्राह्मणदर्शनाच्च । (किञ्च ग्रीवास्ययोः पर्यायत्वदर्श-
नाच्च) । किञ्च ग्रीवास्ययोः पर्यायत्वं लोके च दृश्यते—दशास्यो
दशग्रीव इति । तस्माच्छ्रुत्योरेकार्थता ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

व्यत्यासं + पुरीषस्य

इष्टकास्थण्डिलार्थाः, तत्सन्धानार्थं पुरीषं । अतो भिन्न-
प्रयोजनत्वात्संख्यान्तरं नावगाहते ।

जानुदघ्नो + ज्यायांस

साहस्रं सहस्रपरिमाणम् । द्विषाहस्रं त्रिषाहस्रमिति 'पूर्वपदा-
दिति' षत्वम् । उत्तरमुत्तरं चतुर्थप्रभृति ।

अत्र ब्राह्मणं प्रमाणत्वेनाह—

महान्तं + विज्ञायते

महान्तं विधाभ्यासेन । अपरिमितं बृहन्तं ऊर्ध्वप्रमाणेन ।
अत्र बोधायनः—ऊर्ध्वप्रमाणाभ्यासं जानोः पञ्चमस्य चतुर्विंशे-
नैके समामनन्ति ।

कपर्दिभाष्यम्

द्विषाहस्रे द्विप्रस्ताराश्वितयो भवन्ति । त्रिषा-
हस्र त्रिप्रस्ताराश्वतुर्थप्रभृतिष्वाहारेषु नित्यमिष्टका-
परिमाणम् ॥

विज्ञायते च 'न ज्यायांसं चित्वा कनीयांसं
चिन्वीतेति' ॥

निगदव्याख्यातमेतत् । चतुर्थेति—इष्टकापरिमाणमिह त्रिपाह-
स्रमित्युच्यते । त्रिपाहस्रमेव नियत । यदीद नोच्येत अनीक-
वदावृत्तिस्स्यात् । अन्यस्याविधानात् । अमुमेवार्थं दर्शयितुं
श्रुतिं दर्शयति—विज्ञायत इति । ज्यायांसं—द्विपाहस्र त्रिपाहस्र
वा चित्वा कनीयांसं—साहस्रं न चिनुयादिति प्रतिषेधः ।
तथाऽर्धाष्टमर्धनक्षमं वा चित्वा एकविंशत्यार्धविधपर्यन्ता न
चेतव्या ।

इत्यापस्तम्बसूत्र चिचरणे कर्पादिस्वामिभाष्ये
शुल्बाख्यप्रश्ने तृतीयः पटलः.

करविन्दीया व्याख्या

उत्सेधाधिक्यं च प्रस्तारानेकत्वे न भवतीत्याह—

द्विपा + स्तारा

द्विपाहस्रेऽग्नौ द्विप्रस्ताराः चितयो भवेयुः । त्रिपाहस्रे त्रिप्र-
स्ताराः । प्रतिप्रस्तारं तुष्णीं तुष्णीं पुरीषाभ्यूहनम् । *तासु
पुरीषमभ्यूहतीति' दर्शनात् । अन्ये च चितिधर्माः ।

चतु + माणम्

आहारेषु—प्रयोगेषु । चतुर्थप्रभृतिषु प्रयोगेष्वनन्तरोक्तं त्रिपा-
हस्रं नित्यं, न भ्यूनाधिकमित्यर्थः । नन्वनन्तरार्थादेव त्रिपाहस्र
चतुर्थप्रभृतिषु नित्यं भविष्यति किमर्थमिदमुच्यते? उच्यते-
यदीदं नोच्येत, तर्हि अनीकवदावृत्तिः प्रसज्येत । यद्वा द्वितीय-
तृतीयनिमित्ता विवृद्धिरिति चतुर्थादिषु साहस्रमेव वा प्रस-
ज्येत । अत इदमुच्यते—'नित्यामिष्टकापरिमाणमिति' । अमुमे-
वार्थं श्रुत्या प्रययति—

विज्ञा + ते

ज्यायांसमधिकप्रमाणं कनियांसमल्पप्रमाणम् । द्विषा-
हसं त्रिषाहसं वा कृत्वा न साहसं चिन्वीत । तत्रिषाहसमेव
चिन्वीत ॥ तत्र श्लोकाः—

यदत्र पुच्छे प्रादेशमुपधायेति सूत्रितम् ।
तदभेदाय पुच्छाग्रे पृथग्ग्रीतिनिषेधकम् ॥
अग्रस्य रीतिभेदे स्युर्वह्वयः पुच्छे भिदा यतः ।
अतः पुच्छादनारम्भः पुच्छाग्रप्रभृतिर्भवेत् ॥
तयोपधाने तन्मूले यत्क्षेत्रमतिरिच्यते ।
चतुर्भिरर्थैः प्रादेशसहितैश्छादयेत्ततः¹ ॥
अप्यये विपरीतोक्तिरेवमर्थवती भवेत् ।
प्रादेशमात्रा नाग्रे स्युस्तथा बहुभिधा यतः ॥
छादने विनियुक्तानां सामर्थ्यं नास्ति यत्र तु ।
तत्रान्याभिस्समर्थाभिस्तत्रत्याभिश्छादिर्भवेत् ॥
पुच्छादयेति वचनं सर्वाग्निविषयं यतः ।
अतः पञ्चमभागीया पाणिवाहुळ्यहेतुका ॥
व्यत्यासेनोपधानस्य व्यत्यासवचनस्य च ।
पुनःक्रिया तत्र तत्र भेदाभावैकहेतुका ॥
व्यत्यासे लोकतस्सिद्धे तत्रासौ यतते यतः ।
तेनेष्टका मात्रभेदोऽप्यमृष्य इति गम्यते ॥
सङ्ख्यामात्रमनूद्येह पूरणं विदधाति यत् ।
तेन मन्यामहे साम्यं सर्वप्रस्तारगोचरम् ॥

न्यूने तु पूरयेदुक्ते साम्यस्यायतनस्थितेः ।

अतिरेके क्रमाभावात् प्रस्तारास्सर्वतस्समाः ॥

इति करविन्दस्वामिकृतायां शुल्वशीपिकायां तृतीयः पटलः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

द्विपाहस्त्रे+त्रिप्रस्ताराः ।

प्रतिप्रस्तारं संधानार्थं पुरीषं भवति । चिखन्ते मन्वतः ।

चतुर्थप्रभृति+परिमाणम्

नित्यमुत्तरं त्रिपाहस्त्रमेव—

विशायते+चिन्वीतेति

सर्वत्राग्निषु दक्षिणोत्तरे पार्श्वे सदृशे एवोपधेये । तथा पाश्चात्-
पौरस्त्रे । यदेवमाह—‘अव्यर्था दश पुरस्ताद्दश पश्चात्
अष्टावष्टौ पादेष्टकाः पक्षाग्रयोश्चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रीयाः, इत्यादि ।
तदाह बोधायनः—‘पशुधर्मा ह वा अभिर्यथा वै पशोर्दक्षिणेपा-
मस्त्रां यद्दक्षिणं तदुत्तरेषामुत्तरम्, इत्यादि । एतच्च सति
संभवे; यदाह—‘द्वितीयचतुर्थयोश्चान्पतरतः प्रतिसंहितामिकैकां
त्रिंशत्पष्टयः, एका पञ्चमीम्’ इति च । द्विशता एव सर्वे
प्रस्ताराः । प्रतिप्रस्तारं संख्यापूरणवचनात् रथचक्रे द्विशतयोरेव
प्रस्तारयोर्वचनात् एव द्विशतः प्रस्तार इति ज्ञेयमिति वच-
नाच्च । अतश्चोडा नाकसदश्चैककृत्य संख्येयाः । बोधायनः
स्त्राह—‘पञ्चम्यां वा चित्तौ संख्यापूर्तिर्द्विशताः प्रस्ताराः ।
पञ्चचोडाभिर्नाकसदस्समानसख्याः प्रतीयात्’ इति ॥

दशम खण्ड

इति सुन्दरराजीये आपस्तम्बशुल्वसूत्रव्याख्याने
शुल्वप्रदीपे तृतीयः पटलः

कपर्दिभाष्यम्

अथ चतुर्थः पटलः

चतुरश्राभिरग्निं चिनुत इति विज्ञायते । सम-
चतुरश्रा अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ॥

अस्याश्श्रुतेरर्थस्तर्क्यते— किं समानानां चतुरश्राणां
चाविशेषग्रहणं आहोस्वित् समानानामेवेति? कुतः? विशेषा-
ग्रहणात् । न कश्चिद्विशेषः श्रूयते । तस्मादविशेषेणेति प्राप्ते
उच्यते—समचतुरश्रा एव ग्राह्याः । कुतः अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ।
यत्रोपपदं न श्रूयते दीर्घो विषम इति वा तत्र समचतुरश्राणामेव
मुख्यत्वात् मुख्येयर्थे प्रथमं प्रत्ययो भवति; यतः प्रतीयते
तस्यार्थो भवति । इतरत्र गौणः । तस्मात्समचतुरश्राभिरेवोपा-
धातव्यः । नाध्यर्थाभिरिति स्थितम् ।

पादमात्रयो भवन्ति अरत्तिमात्रयो भवन्त्यू-
र्वस्थिमात्रयो भवन्त्यणूकमात्रयो भवन्तीति वि-
ज्ञायते ॥

चतस्र एताश्श्रुतयः । तास्स्वयमेव व्याचष्टे—

चतुर्भागीयमणूकम् । पञ्चमभागीयारत्तिः । त-
थोर्वस्थि ॥

अणूकशब्दः पुरुषचतुर्थस्य वाचकः । अरत्तिः पञ्चमस्य ।
तथा—तेनैव प्रकारेण ऊर्वस्थि षष्ठस्य । षड्भागीया इति
शुल्बान्तरे ।

पादेष्टका पादमात्री । तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥

चतुर्भागीयः पाद इति सज्ञा विहिता शास्त्रान्तरे । पादशब्देन प्रमाणचतुर्भागो गृह्यते क्षेत्रचतुर्भागश्च । पाद. प्रमाणमस्या पादमात्री । पादशब्दस्य सवन्धशब्दत्वात् पुरुषचतुर्भागोऽपि गृह्यते अणूकादिचतुर्भागश्च सन्निहितत्वात् । तेषां पादेष्टकाभिरित्युक्ते पुरुषचतुर्भागा अणूकादिचतुर्भागाश्च प्रतीयन्ते । कुतः ? शब्दार्थस्य त्रिप(श)यित्वात् । वक्ष्यति च— अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति । सङ्ख्यापूरणेऽणूकानां प्रवेशं दर्शयति । ऊर्ध्वस्थयस्त्रयोः एकार्थत्वं केचिदिच्छन्ति । ते पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्ख्यापूरणं कुर्वते । तेषां दर्शने प्रस्तारान युज्यन्ते । सहस्रसङ्ख्या तु पूर्यते प्रतिप्रस्तारमिति वचनमनर्थकमापद्येत । ये प्रस्तारा ते द्विशता इति वचनानि न युज्यन्ते । तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो ग्राह्यः । सर्ववचनानामर्थवत्त्वाय ।

करविन्दीया व्याख्या

अथ चतुर्थं पटल

चतुर + यते

चतुष्कोणाभिरिष्टकाभिरग्निं चिनुते । कीदृशयो ग्राह्या इत्यत आह—

समच + ष्टस्य

ता इष्टका अदीर्घविपमाः समचतुरथा ग्राह्या । कुत ? अनुपपदत्वाच्छब्दस्य । न ह्यत्रोपपद श्रूयते दीर्घाभिरिष्टकाभिर्विपमाभिर्वेति । अतः 'समस्यादश्रुतत्वादिति' न्यायेन समा एव स्युः । पूर्वस्मिन्नग्नौ दीर्घाश्च सन्ति । अतो विधिभेदाद्वा¹ विकल्पः

पूर्वेणाग्निना । नित्यश्चाकामश्रुतेः । अग्नेकल्पस्यैव श्रवणं प्रदर्श-
नार्थम् । आसां श्रुत्यैव दर्शयन्नाह—

पाद + यते

एताश्रतस्रश्रुतयः इष्टकानां प्रमाणं विदधति । सम्भवाच्च
तासां समुच्चयः । पादमात्रचः—पाद् प्रमाणाः । पादशब्द-
श्रवणचतुर्थभागादौ वर्तते । इह चतुर्भागवाची । स चतुर्भागोऽ-
णूकादीनां^१ ग्राह्य इत्युत्तरसूत्रे प्रतिपादयिष्यते । पादप्रमाणाः
पादमात्रचः । अरन्निः सकनिष्ठिकः करः । स च पुरुषस्य
पञ्चमभागः । वक्ष्यति च पञ्चारन्निः पुरुषः चतुर्विंशत्यङ्गुलयो-
रन्निरिति । तत्प्रमाणा अरन्निमात्रचः । उर्वस्थि—ऊर्वोरस्थि । अणूकं
पृष्ठवंशः । ता ऊर्वस्थिजान्वास्थिनाम्तयोर्नाणूकस्येत्यत्र व्याख्या-
नात् । पुरुषस्य षष्ठो भाग—उर्वस्थि । चतुर्थो भागोऽणूकः । एतच्च
उत्तरसूत्रे स्पष्टं वक्ष्यति । तत्प्रमाणा ऊर्वस्थिमात्रचः । अणूका-
मात्रचश्च ।

आ(ता)सामवाधिकप्रमाणवशेन संज्ञाविशेषविधानार्थमाह—

चतुर्भि + त्री

अणूकारत्नचूर्वस्थिशब्दैः तन्मात्रच इष्टका गृह्यन्ते । उपसंहारे
पादमात्रीष्टकेति दर्शनात् । संज्ञासु स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च । किञ्चा-
णूकादिशब्दैरपीष्टकानां व्यवहारा दृश्यन्ते । 'अणूकाः पञ्चदश-
भागीयानां स्थाने सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाःता
आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं पर्युपदध्यात्' इत्यादिषु अणू-
कमात्री चतुर्भागीया तत्संज्ञा भवतीत्यर्थः । पञ्चमभागीयारन्निः—
अरन्निमात्री पञ्चमभागीयाख्या । तथोर्वस्थि—उर्वस्थिमात्री
षड्भागीयाख्या । पादेष्टका—पादमात्री । ननु कथमेतच्छ्रुते

षड्भागीयोर्वस्थीति ? तथेति प्रकारातिदेशात् । कथमति-
 देशः ? यथारत्निमात्रीसङ्ख्या सन्निकर्षेण स्वपूर्वोक्तारत्नि-
 मात्रीप्रमा(णे)णान्यूनानन्तरपरिमाणवचन सज्ञा स्यादिति तथो-
 र्वस्थिमात्रयपि सङ्ख्या तत्सन्निकर्षेण स्वपूर्वोक्तारत्निमात्री
 प्रमाणान्यूनानन्तरपरिमाणवचनसज्ञा स्यादिति । किञ्च षड्-
 भागीयोर्वस्थीति वक्तव्ये तथेत्ययमतिदेश प्रकृतपुरुषावयव-
 प्रमाणप्रकारसमाप्तिसूचनार्थः । तेनोर्वस्थयन्तानामेवावयवप्र-
 माणपरिमाणत्वं न पादमात्रीणामिति ज्ञायते । अतस्व-
 द्वाक्यसन्निहितत्वात् 'उपशानेऽष्टावष्टौ पादेष्टका चतुर्भागीयाना
 पक्षाग्रयोर्निर्दध्यात् । सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाःता
 आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोग पर्युपदध्यात्' इति दर्शनाच्च ।
 अणूकादीनां पादा इह पादत्वेन गृह्यन्ते न चरणादयः । किञ्च
 श्रुतिदृष्टमपहायाणूकादीनां व्युत्क्रमेण पाठपौर्वापर्ये पूर्वस्य
 प्रमाणाधिक्यज्ञापनार्थं । तेनोर्वस्थिप्रमाणानामरत्निमात्रीभ्यो
 न्यूनप्रमाणत्वं पादमात्रीणामणूकारत्नचूर्वास्थिमात्रीभ्यो न्यूनप्रमा-
 णत्वं च ज्ञापितं भवति । एतच्च सर्वमुक्तं भगवता बोधायनेन—
 'समचतुरश्राभिरग्निं' चिनुत 'इत्युपक्रम्य तस्येष्टका. कारयेत् ।
 पुरुषस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन दशमेन च' इति वदता । अतोऽणूका-
 दिपादा इह पादत्वेन गृह्यन्ते । ते च तेषामर्थेन ग्राह्याः । अर्ध-
 प्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयत इति न्यायात् । अतः पञ्चदशा-
 ङ्गुलाणूकपादा द्वादशाङ्गुलारत्निपादाः दशाङ्गुला ऊर्वास्थि-
 पादाः । तेनेह षड्विंश इष्टकाः । तादृशैः करणैः कार्या ।
 नन्वणूकादेशब्देरासा परिमाणज्ञाने व्यवहारे च सिद्धे किमर्थं

महत्यः संज्ञाः क्रियन्ते? उच्यते—श्रौतनामणूकादिशब्दानां पुरुषचतुर्भागादिमात्रपरिमाणपरत्वज्ञापनेन तस्य तस्य पुरुषस्य चतुर्भागादिपरिमाणैरिष्टकानिर्माणार्थम् । तथाहि—लोके द्विविधाः पुरुषाः समाश्च विषमाश्च । तत्र समास्सामुद्रीयाशेषलक्षणोपेता । कतिपयैर्विहीना विषमाः । समानामणूकादयः । तदपेक्षया नियतपरिमाणत्वान्मुख्यतया गृहीताः । इतरेषां तु गर्भाधानादिकालस्थितप्राकृतादृष्टादिवशेन न्यूनाधिकवक्राद्यनेकरूपाङ्गतयाऽणूकादिषु चतुर्भागादिनियमव्यभिचारात्तत्प्रमाणैरुत्पादितानामिष्टकानां उपधानकाले तत्सङ्ख्याकानां तासां तत्र तत्रोपधाने ताभिस्ताभिस्तद्देशपूर्णं न्यूनाभिर्वा पूरणम् । भिन्नजातीयानां तत्रत्यानां तत्र तत्र सङ्गृहणमित्येवमादयो महान्तो दोषान्त्र सम्भोवष्यन्तीति । अतश्श्रुतिगताणूकादिशब्दैस्तद्वैषम्यपरिहाराय पुरुषचतुर्भागादयो लक्ष्यन्त इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनायान्वयार्था महत्यस्संज्ञाः क्रियन्ते । तेनायमर्थस्संपद्यते—ऊर्ध्ववाहोः पुरुषस्य प्रमाणं गृहीत्वा तस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन वा तेषां अर्धेष्टकाः कारयेदिति । अत्र केचिदूर्ध्वस्थरत्नचोरेकार्थतामिच्छन्ति । तेषां मतेऽग्निकल्पे तथोर्वस्थिशब्दस्यारन्निशब्दस्य वा पृथगुपादानं पुनरुपादानं श्रुतिदर्शनं च सूत्रकारस्य प्रमादकृतमेवावतिष्ठते ।

तत्र या + यित्वात्

गतं । अयमर्थः—चतुर्भागादयः पुरुषचतुर्भागपरिमिताः स्युः । पुरुषकल्पनानुरूपास्स्युरिति चतुर्भागीयास्त्रिंशदङ्गुलाः पञ्चभागीयाश्चतुर्विंशत्यङ्गुलाः षड्भागीयाः त्रिंशत्यङ्गुलाः । तासां पादास्तदर्थमिताः पञ्चदशद्वादशाङ्गुलाश्चेति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथ चतुर्थं पटलं

अथैतमेव चतुरश्रं प्रकारान्तरेणोपधातुमाह—

चतुरश्राभि + त्वाच्छब्दस्य

अनुपपदत्व दीर्घादिभिरिति विशेषणाभावः ।

पादमात्रयो + विशायते

एषां पादादीनां प्रमाणमाह—

चतुर्भागीयाणूकम्

पुरुषस्य चतुर्भागीया त्रिंशद्भ्रुला अणूकमात्रीन्युच्यते ।

पञ्चमभागीयाराले

चतुर्विंशसङ्ख्या ।

तथोर्वस्थि

तथा तेनैव मागेणोर्वस्थि ज्ञातव्यं, तच्च पद्भागीयं विंशत्यङ्गुलम् ।
केचिदूर्वस्थीत्यपि पञ्चमभागीयमिवाहुः, तदयुक्तम् । 'कुलिमा
त्रोऽरत्निप्रादेश ऊर्वस्थीति' भेदेन निर्देशात् । 'इष्टकाः करोति
प्रादेशमात्रयोऽरत्निमात्रच ऊर्वस्थिमात्रच' इति प्रयोगकल्पे पृथ-
ग्वचनात् तदूर्वस्थीत्यादिवचनाच्च । व्यक्तोक्तत्वाच्च बोधायनेन—
'तस्येष्टका कारयेत् पुरुषस्य चतुर्थेन पञ्चमेन पष्ठेन दशमेन' इति ।

पादैष्टका पादमात्री

पादश्चाविशेषादणूकादीनां च सर्वासां च भवति ।

तत्र यथाकामीशब्दार्थस्य विशयित्वान्

लोके पादशब्दश्चतुर्भागवचनः प्रसिद्धः । क्वचिदेकदेशमात्रे । 'कृच्छ्र
पादः प्रकीर्तित' इति 'ऋच पादग्रहण' इति ऋशु च । वेदे त्वेक-
देशमात्रे दृश्यते—'त्रिपदा गापत्री पञ्चपदा पङ्क्तिः सप्तपदा

शकरी' इति । इह तदुभयं ग्राह्यं । शब्दार्थस्योभयत्र वृत्तेः ।
अत्र च पादशब्दार्थनिरूपणं क्रियते एकविधाद्यर्थम् । अस्मि-
स्त्वग्रौ चतुर्भागवचनेऽपि पादे न कश्चिद्दोषः । ये तु षड्भागी-
यान्नेच्छन्ति तेषामेवोपयोगः, अणूकारत्तिपादत्वेन दशाङ्गुला-
ष्टाङ्गुलानां ग्राह्यत्वात् ।

कपर्दिभाष्यम्

उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षा-
ग्रयोर्निदध्यात् । सन्ध्योश्च तद्वदात्मानं षडङ्गुला-
वेताः ॥

उपधानकाले अष्टावष्टौ चतुर्भागीयानां पादेष्टकाः पक्षा-
ग्रयोरुपदध्यात् । अष्टावष्टाविति विशयाः । अत्मानं षडङ्गुल-
मात्रमवेताः अवगता व्याप्ता इति यावत् । नवाङ्गुलमात्रं पक्षयोः ।

श्रोण्यंसेषु चाष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ।

श्रोण्यंसंयोश्चतस्रश्चतस्रः । ताः पादाः । प्राचीश्श्रोण्योः ।
अंसयोः प्रतीचीः । एवं चतुर्भागीयपादा अष्टाचत्वारिंशत् ।

सन्ध्यन्तराले पञ्चभागीयास्सपादाः

पक्षसन्ध्योरन्तराले पञ्चमभागीयाः पादसहिताः । सन्ध्य-
पादाः । दश प्रतीचीः । तासां दक्षिणतः पञ्चविंशतिः पञ्चम-
भागीयाः । उत्तरतो विंशतिः । एवं सन्ध्यन्तराले पञ्चपञ्चा-
शदिष्टकाः उपधेयाः ।

पुच्छे प्रादेशामुपधाय सर्वमग्निं चतुर्भागीयाभिः
प्रच्छादयेत् ।

प्रादेशशब्देन किं क्षेत्रमभिधीयते? पुच्छे यत्प्रादेशमिति? अथवा इष्टका प्रादेशेन कारिताः? यदि क्षेत्रमभिधीयेत प्रादेश-पङ्क्तिरेवोपधातव्या स्यात् । तथा मति भिद्येतामिः । इतरस्मि-न्पक्षे यथा न भिद्यते तथा प्रादेशेष्टका भवेयुः । प्रादेशमिति जातोवेकवचनम् । प्रादेशेष्टकाभिस्सहाणूका न शेरते । शेरते तु पञ्चभागीयास्ताभिस्सह । अतश्चतस्रश्चतस्रः श्रोण्यो प्रादे-ष्टकास्त्रयोदश पञ्चमभागीयाः । पूर्वार्धेऽष्टावणूका । एवमेकोन-त्रिंशत्पुच्छे । अपरे पुनरेव वर्णयन्ति—यस्य वितस्त्या वर्धन कृतं तत्रापि चतुरश्रश्रुतिसामर्थ्यात् प्रादेश एवेष्टकाभिव्यप्यत इति । एवमर्थं प्रादेशग्रहणमिति । तस्मिन्नापि पक्षे उक्त उप-धानक्रमः । सर्वमिति द्वात्रिंशत् । अष्टात्रिंशतिरात्मन्युक्ता । पुच्छपूर्वार्धेऽष्टौ ॥

प्रादेशेष्टकाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् ॥

पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् । आत्मनि द्वितीयाया रीत्या मध्यमां चतुर्भागीया मध्यमे द्विशतः प्रस्तारः ॥

करविन्दीया व्याख्या

उपधा + ध्यात्

उपधानकाले पञ्चदशाङ्गुला अष्टावष्टौ पक्षाग्रयोर्निदध्यात् । पक्षात्मसन्ध्योश्च तद्वदात्मनि पङ्क्तुलावेता । पक्षात्मसन्ध्यो-श्चाष्टावष्टौ । ताप्पङ्क्तुलाश्चेनात्मनि प्रविष्टाश्श्रोण्यसेषु च । चकारेण तद्वदित्याकृष्य सामर्थ्याद्विशयाभावः । श्रोण्यसेषु चतस्रश्चतस्रः । विशेषमाह—अष्टावष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च । श्रोण्योः प्राची अमयोः प्रतीची । ननु अष्टावष्टाविति वीक्षया

प्राप्तानां स्थानचतुष्टयनिर्देशे प्रतिस्थानमष्टावष्टौ कथं न स्युः ?
 उच्यते—‘अष्टौ प्राचीः प्रतिचश्चिते’ वचनसामर्थ्यात् प्राचीनां
 प्रतीचीनां चाष्टत्वमवगम्येत न प्रत्येकं चतस्र एवेति ।
 श्रोण्योःप्राच्यौ रीत्यावंसयोः प्रतीच्यौ । ता एता अष्टाचत्वारिं-
 शत् चतुर्भागीयाः पादास्सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः
 पक्षसन्ध्योर्मध्ये आत्मनि पञ्चमभागीयास्सपादाः सामर्थ्यात्
 स्वपादैस्सहिता निदध्यात् । अत्र दक्षिणभागे विशयानामुत्तरतः
 पञ्चविंशतिः पञ्चमभागीयाः । उत्तरभागे विशयानां दक्षिणतो
 विंशतिः पञ्चमभागीयाः । मध्ये दश प्रदेशाः । एवमेतास्सन्ध्य-
 न्तराले पञ्चपञ्चाशदिष्टकाः ॥

पुच्छे + येत्

गतमेतत् । पूर्वाग्नौ पुच्छाग्रप्रदेशे पृथग्रीतित्वे भेदप्रसङ्गेन
 तत्परिहारायायं यत्नः । अत्र तु मूलप्रदेशस्य पृथग्रीतित्वे उपरि-
 तनप्रस्तारे वक्ष्यमाणविशयपञ्चमभागीयाविधेर्भेदः प्रसज्येतेति ग-
 म्यते । स चापि परिहार्य एव । ततश्चतुर्भागीयाभिरात्मशेषं
 पक्षशेषं च प्रच्छाद्य पुच्छे तु पूर्वार्धेऽष्टौ चतुर्भागीया उपधाय
 पश्चार्धे भेदाभावाय पञ्चदश पञ्चमभागीया उपदध्यात् ।
 उक्तं चाभियुक्तैः—

अवाधः क्लृप्तदेशानां स्तारे स्तारे च पूरणम् ।

भेदभावोऽपि चाग्नीनामाचार्याणां परायणाम् ॥

इति । चतुर्भागीयाशब्दो वाहुल्याभिप्रायः । प्रच्छादने प्रच्छादन
 शब्दस्यापि पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । अत्र प्रादेशपृथग्रीतित्वे
 भेदप्रसङ्गात् सर्वाग्नेः प्रच्छादनस्य विहितत्वाच्चतुर्भागीयानां

चासम्भवादुक्तानामसम्भवे भेदाभावाय च तत्रतत्रोक्तानामसम्भवे तत्रत्याभिस्सम्भवन्तीभिरन्याभिः प्रच्छादन कार्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । तत्र दक्षिणे पक्षे पादाना मध्ये षोडश-चतुर्भागीयाः । उत्तरे च ता षोडश । आत्मनि सन्ध्योरन्तराळख्य पुरतः पुरतः पादाना मध्ये चतुर्दश । ता पश्चिमतश्च पादानां मध्ये चतुर्दश । अष्टौ पुच्छख्य पूर्वार्धे । अपरार्धे पञ्चदश पञ्चमभागीयाः । सन्ध्यन्तराळे पञ्चचत्वारिंशत् पञ्चमभागीयाः । पुच्छे पञ्चदश । एव षष्टिः । पञ्चचत्वारिंशत् पञ्चमभागीयाः तत्र षष्टिरणूकाः । षष्टिः पञ्चमभागीयाः । अष्टाचत्वारिंशदणूकापादा । दश पञ्चमभागीया पादाः । ता एताप्पडशीतिशतम् ।

अत्र चतुर्दशसङ्ख्या सम्पाद्या । तत्सम्पादनमाह—

पादे + येत्

गतम् । आत्ममध्ये पञ्चम्या रीत्या उपान्त्या चतुर्भागीयामुद्धृत्य नव पञ्चम्यान् पादानुपदध्यात् । पुच्छ-श्रोण्योरैकैका पञ्चम्यामोद्धृत्य चतुरस्तत्पादानुपदध्यात् । एव द्विशत प्रस्तार । आत्मनि प्राच्यो रीतयः । पक्षयोर्दक्षिणोत्तरयोः पुच्छे चोदीच्यो रीतयः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

उपाधानेऽष्टावष्टौ + दध्यात्

चतुर्भागीयाना पादेष्टकाः पञ्चदशाङ्गुलाः ॥

सन्ध्योश्च—वेताः

सन्ध्योः पक्षाप्यययोः तद्वत् पक्षाग्रवदष्टावष्टौ ॥
ताश्चात्मानं षडङ्गुलेन प्राप्ताः, नत्राङ्गुलेन पक्षौ ॥

शोण्यंसेपु—चीश्च

एकैकत्र चतस्रश्चतस्रः, एवं षोडश प्राचीः प्रतीचीरिति
पादाः अष्टाविंशत्र वीप्सार्थो द्रष्टव्यः । अथवा अनेन सूत्रेण
श्रोण्यंसेष्वष्टावेव विधीयन्ते, 'अन्या अष्टौ पादेष्टकाभिस्संख्यां
पूरयेत्' इत्यनेन । सर्वथा तावत् षोडशैवोपधेयाः ।

सन्ध्यन्तराले—पादाः

पक्षाप्यययोरन्तराले पञ्चमभागीयाः पञ्चचत्वारिंशत् ।
आसां मध्ये दश प्रादेशमात्रचः । पादशब्देन च सन्निहितत्वात्
पञ्चमभागीयानां पादा उच्यन्ते । तासां पादेष्टकानां दक्षिणतो
विंशतिः पञ्चमभागीयाः, उत्तरतः पञ्चविंशतिः, विपरीता वा ॥

पुच्छेप्रदेशमुपधाय

पुच्छाग्रे यत्प्रवृद्धं प्रादेशक्षेत्रं तदुपदध्यात् सामर्थ्याद्द-
शभिः प्रादेशैः ॥

सर्वमग्नि—इयेत्

एवं प्रच्छादिते एकोनत्रिंशतं (१८९) इष्टका भवन्ति ।

पादेष्ट—येत्

पुच्छस्यापरार्धे पार्श्वयोश्चतस्रश्चतस्रः पञ्चदशाङ्गुलाः ।
एवं कृते पञ्चानद्विशतं भवति । ततः पुच्छस्य पूर्वार्धे
पार्श्वयोर्मध्ये तिस्रस्त्रिंशत्पञ्चभागीयाः प्राचीरुपदध्यात् । एवं
द्विशतः प्रस्तारः ॥

कपर्दिभाष्यम्

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया
विशयाः ।

द्वितीये प्रस्तारे पुञ्जाप्यये पुच्छान्मसन्धौ विशया
उभयस्थाः पञ्चमभागीया उपधेयाः ।

ता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं उप-
दध्यात् ॥

तासामेव पादेष्टकाभिः विशयाससृष्टाभिः चतुर्दशभिरुप-
दध्यात् । आत्मनि यथा युज्यन्ते । इह पञ्चमभागीयानां
करणमुक्तम् । उपधानं नोक्तम् यथा पूर्वार्धेष्टकानां
पुरस्ताच्चोपधेयाः पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोस्तिस्त्रस्तिस्रः पञ्चा-
मीयाः मध्ये चतस्रः । शिष्टे द्वादश चतुर्भागीयाः ।

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ।

पादेष्टकाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् ॥

इह पादेष्टकाशब्देन पुरुषस्य पूरयितव्यस्य चतुर्भाग-
कारिका अणुका गृह्यन्ते । पञ्चमभागीयाश्च कृता उपधेया
इत्युच्यन्ते । द्वादश चतुर्भागीया आत्मनि । प्रथमा रीतिः
पञ्चमभागीयानाम् । द्वितीया रीतिश्चतुर्भागीयानाम् । पृष्ठी
प्रादेशानाम् । नवमी चतुर्भागीयानाम् । शिष्टे पञ्चमभागीयाः ।

एष प्रस्तारो द्विशतः । अत्र केचन याज्ञिकाः अनुपासितगुरुवं
आचार्याभिप्रायमजानन्तः ऊनाद्वय(ह्य)धिकप्रस्तारं कुर्वन्ति ।
अस्य तु सूत्रकारस्य प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति वदतस्तदनभिप्रेतमेव ।
यद्येवमभिमतमभविष्यत् सर्वत्र प्रतिप्रस्तारं सङ्ख्यां पूरयेदिति
नावक्ष्यत् । उक्तं च ; तस्माद्विशतः प्रस्तारः कर्तव्यः ।

तत्र श्लोकः—

अष्टौ श्रोण्यंसयोश्च स्युः पादाः सूत्रकृतेरिताः ।
तासां मध्ये चतुर्थ्यस्स्युः चतुर्दश चतुर्दश ॥
सन्ध्यन्तराले पञ्चम्याः पादैश्च दशभिस्सह ।
तासां मध्ये दश प्रोक्ताः प्राच्यस्युःशुल्बकर्मणि ॥
अष्टौ पुच्छस्य पूर्वार्धे चतुर्थ्यद्विशष्ट एव तु ।
द्वितीया नवमी चैव चतुर्थी नाम वात्मनि ॥
उदीच्य एव निसं स्युर्मध्याः पञ्चमपादकैः ।
कृताभिश्चतुरश्राभिरणूकोविर....न्निभिः ॥
अस्या एव सपादाभिः प्रस्तारो द्विशतः कृतः ॥
इति ॥

करविन्दीया व्याख्या

अपर+याः

द्वितीये प्रस्तारे पुच्छाप्यये एवं पञ्चपञ्चमभागीया उपधेयाः ।
अविशेषादात्मपुच्छयोस्समं प्रविष्टाः ॥

ता आ+ध्यात्

ता विशयाश्चतुर्दशभिः पादैः प्रकृतत्वात् पञ्चमभागीयानां
यथा योगं परितस्सर्वतः उपदध्यात् । विशयानां पुरस्ताद्दश ।

सर्व + येत्

पक्षयोस्त्रिंशत्त्रिंशत्पञ्चमभागीयाः पुरस्तात्प्रभृत्यात्मनि प्रच्छाद्य-
माने उदगायताः पञ्चमभागीयानां नव रीतय । चतुर्दशीयानां
पादानां दक्षिणतो द्वे पञ्चमभागीये उत्तरतश्च द्वे । पुच्छे तु
पयोक्ताभिः प्रच्छाद्यमाने बहुभेदप्रसङ्गात् पञ्चमभागीया उत्पन्ना
अपि न युक्ता इति पञ्चमभागीयास्तिस्रस्तिस्रो विशयानां पश्चात्
पुच्छपार्श्वयोः प्रतीचीरुदध्याति “ तासां पार्श्वे द्वेद्वे चतुर्भागीये
प्रतीच्यौ उपधाय तासां मध्ये तिस्रः पञ्चमभागीया प्रतीचीरुप-
दध्यात् । अपरार्थे चाष्टावणूकेष्टका उपदर्श्यात् । एव-
मात्मनि विशयाभिः सह एकोनशत पञ्चमभागीयाश्चतुर्दशप्रादेशाः
पक्षयोस्त्रिंशत्त्रिंशत् पञ्चमभागीयाः पुच्छे द्वादश चतुर्भागीया
नव पञ्चमभागीयाः । ता एताः पद्धन् द्विशतम् । तत्र पद्-
सख्या सम्पाद्या ”

पादे + येत्

अत्र नवपञ्चमभागीयारीतीनां मध्यस्थामेकां पञ्चम-
भागीयारीतिमुद्धृत्य मध्ये त्रिंशत्प्रादेशेष्टका उदीचीरुपदध्यात् ।
अत्र चतुस्संख्याऽतिरिच्यते । अतिरेके अधिकप्रमाणोपधानेन
सङ्ख्यापूरणस्यान्याय्यत्वाद्दणूकाः पञ्चमभागीयानां स्थान
इति परिभाषयाणूकोपधानेन सङ्ख्यापूरणस्य न्याय्यत्वाच्च ।
ततः प्रादेशरीत्या पूर्वरीतिः यथा संश्लिष्टा भवति तथा कृत्वा
पूर्वान्तररीतिमुद्धृत्य तत्राष्टावणूका उपदर्श्यात् । एवं प्रादेशरीत्याः
परितस्तिस्रो रीतीः प्रच्यान्य द्वितीयां रीतिमुद्धृत्याष्टावणूका

उपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः । अत्र केचित्—प्रथमे प्रस्तारे
पुच्छाग्रे दशप्रादेशानुपधाय पादेष्टकाश्चानादृत्य पञ्चदशभागीया-
भिस्सह्यां पूरयन्ति । भेदमपि सहन्ते । प्रथमेऽपि प्रस्तारे
सन्ध्यन्तराच्छेऽणूकास्तत्पादाश्चोपदधाति । तथोपधाने प्रयोजनं
मृग्यम् । केचित्तु प्रच्छादनकाले सह्यापूरकाणां स्थानमव-
शिष्य प्रच्छाद्य संख्यापूरका उपदधाति । तत्र तु सूत्राञ्जस्य-
मास्ति वा नवेति चिन्त्यम् ॥ तत्र श्लोकाः ।

ऊर्वस्थिशब्दसंयुक्ता श्रुतिमुख्यात्र या कृता ।
आचार्येणैव सूत्राणां षड्भागीया कृते तु सा ।
आख्यातमर्थं चाचार्यैस्तथोर्वस्थीति सूत्रितम् ।
षड्भागीयापदं तद्वदप्यन्यैस्सूत्रितं परैः ।
हिरण्यकेशिनां शुल्वे तथोर्वस्थीति सूत्रितम् ।
व्याख्यातारोऽपि तत्रैतत् षड्भागीयापरं विदुः ।
बोधायनश्च भगवान् समे तु चतुरश्रके ।
तुर्यपञ्चमषष्ठैश्च सपादैः करणं व्यधात् ।
ऊर्वस्थिनामधेयानामुपदेशवलादिह ।
प्रच्छादितानामाभिस्तद्वाधस्सूत्रकृतेष्यते ।
अरन्नयोऽप्यणूकाश्च छादने स्युर्विपर्ययात् ।
पूर्वस्मिन्नपरस्मिंश्च प्रस्तारे संभवो न हि ।
न पञ्चदशभागीया श्रूयते न द्वितीयके ।
श्रूयन्ते तास्तु पूर्वाग्नौ न तत्पूर्वो द्वितीयकः ।
प्रकृतित्वाद्द्वयोरग्नयोः निसत्वाच्च द्वयोरपि ।
अतस्तासां द्वितीयेऽग्नौ कथं प्राप्तिर्विमृश्यताम् ।

किंतु तासां तु यत्कार्यं तत्राणूकास्तु बोधिताः ।

प्रथमाग्नेरतोऽन्यत्र तत्स्थाने स्युरणूकिकाः ।

ये त्वत्र पञ्चदशभागीयामिस्तस्वद्यापूरणं कुर्वन्ति ते कि-
मुपदेशतो वा प्राप्तं मन्वते ? अतिदेशतो वा ? उमयथापि न यु-
ज्यते । द्वयोः प्रकृतित्वात् प्रकृतिविकाराभावाच्च । नन्वणूकाः
पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वचनसामर्थ्यात्तासां प्राप्तिर्भ-
विष्यति ॥ इति चेन्न, पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वचनं तत्कार्ये
संख्यापूरणोऽणूकानां प्रापकम् । न तु संख्यापूरणमात्रे तासामप्यु-
पधायकम् । तस्माच्चिन्त्यमिदम् । कथमर्थमिदमाचार्येणोक्तं ?
उच्यते—उपधीयमानानामिष्टकानां संख्यायास्स्थाने । न च
प्रस्तारैः संख्यासम्पत्तौ यदीष्टकामेदादवयवभेदः स्यात् स म-
र्षणीय इति मन्यमानेनोक्तम् । तदेतद्वितीयश्रेणे प्रतिपादयिष्यते ।
केचित्तु याज्ञिका न्यूनाधिकप्रस्तारमग्नौ कुर्वन्ति समुदाये
संख्यासम्पत्तिं मन्यमानाः । तदयुक्तम् । पञ्चदशप्रभृतिभिः
प्रस्तारे सहस्रादि संख्यायां सम्पाद्यमानायां विशेषाश्रवणे
'समं ख्यादश्रुतत्वात्' इति प्रस्ताराणां द्विशतत्वस्यैव
न्याय्यत्वात् । रथचक्राग्नौ तस्य करण्या द्वादशेनेत्यादिना
द्विशतानामेवोत्पादनाच्च । ननु यत्र यत्र प्रस्तारे पूर्येदिति
वचनान्तरमस्ति तत्र प्रस्तारे संख्यापूरणमस्तु । तद्यत्र नास्ति
तत्र समुदायसंख्या पूरणसंख्या इतरथा पूरणवचनस्यानर्थमय-
प्रसङ्गात् । उच्यते—न तत्रानर्थक्यप्रसङ्गः । कथं ? तत्र हि
न्यायमाप्तं संख्यापूरणं तत्साधनत्वेन पञ्चदशभागीयानां
विधानात् । यदि सर्वे प्रस्तारा द्विशता किमर्थमेष द्विशत

प्रस्तार इत्युच्यते ? सिद्धे सत्यारम्भमात्रोद्देशेन सर्वेषां प्रस्ताराणां द्विशतत्वसम्पादनार्थम् । यथैकविधप्रस्तारो द्विशतः एवमन्येऽपि सर्वे प्रस्तारा द्विशतसङ्ख्याः कार्याः । पूरणवचनाभावेऽपीति न्यायप्राप्तमेवार्थं अनुवादेन द्रढयितुमयं यत्नः । तस्मात्सर्वे प्रस्तारा द्विशताः कार्या इति न न्यूनाधिका इति सिद्धं सर्वप्रस्ताराणां द्विशतत्वम् । प्रकृतिभूतस्सप्तविध उक्तः । इदानीं नित्या विकृतय उच्यन्ते—एकविधेति । एकविधादीनां षड्विधपर्यन्तानां षण्णामशीनां तस्यतस्याग्नेः करणीनां द्वादशभागेन त्रयोदशभागेन च इष्टकाः कारयेत् । अत्रैकविधस्य करणी शतं विशतिः (120) अङ्गुलयः । द्विविधस्य एकोनसप्ततिशतं अङ्गुलयः चतुर्विंशतितिलाश्च । (169 $\frac{3}{4}$) त्रिविधस्य द्वे शते सप्ताङ्गुलयः एकोनत्रिंशत्तिलाश्च (207 $\frac{2}{4}$) चतुर्विधस्य द्वे शते चत्वारिंशच्चाङ्गुलयः (240) पञ्चविधस्य द्वे शते षष्टिरङ्गुलयः एकादश तिलाश्च (260 $\frac{1}{4}$) षड्विधस्य द्वे शते त्रिनवतिरङ्गुलयः एकत्रिंशत्तिलाश्च (293 $\frac{3}{4}$) । एतासां करणीनां सर्वतो द्वादशेनैकं करणम् । सर्वतस्त्रयोदशेनैकं करणम् । तयोः पादेष्टकानां करणं चकारादर्धेष्टकानामपि षड्विधं नवविधं वा करणम् । उपधानमुच्यते—अभितः पादास्तिस्रो रीत्यो द्वादश्यः । ततः पञ्चरीत्यस्त्रयोदश्यः । तत एका त्रयोदशीपादाः । तत एका त्रयोदश्यः । ततस्तिस्रोऽभितः पादा द्वादश्यः इति त्रयोदश रीत्यः । तत्र द्वितीयायां रीत्यां द्वादश्यां चतुर्थीमष्टमीं चेष्टकामुद्धृत्य द्वेऽर्धेष्टके उपदध्यात् । तत्रैव चोपान्त्ये उद्धृत्य चतस्रोऽर्धेष्टकाः । द्विशत एव प्रस्तारः । द्वितीये प्रस्तारे द्वे रीत्यौ त्रयोदश्यः । तत एका त्रयोदशीपादा । तत एकाऽभितः

पादा त्रयोदश्यः । ततश्चतस्रो रीत्यो द्वादश्यः । तत एकाऽभितः
 पादा द्वादश्यः । ततस्त्रिस्रो रीत्यस्रयोदश्यः इति त्रयोदश रीत्यः ।
 अत्र मध्यमाया वा षड्दृत्य पादा उपदध्यात् । प्रस्तारो द्विशतः ।
 अथवा प्रथमप्रस्तारे द्वादशभिः द्वितीयस्रयोदशभिस्तथोच्यते ।
 कृत्स्नद्वादशी पक्षे दीर्घा पादेष्टका अर्धेष्टकाश्च तत्रतत्र प्रथम-
 प्रस्तारे प्राच्यस्सप्तदश रीतयः । तास्सर्वा द्वादशेष्टकाः । तासां
 सर्वाणां दक्षिणा अर्धेष्टकाभिः । ततस्त्रिस्रो द्वादशीभिः ।
 तत एका पादाभिः । तत एका अर्धाभिः । तत एका पादाभि-
 स्ततस्त्रिस्रो द्वादशीभिस्तत एका पादाभिस्तत एकार्धाभिः ।
 तत एका पादाभिस्ततस्त्रिस्रो द्वादशीभिः । अन्त्यार्धाभिरेव
 सप्तदश रीतयः । तत्र पञ्चमीषष्टीसप्तमिणां रीतीनामन्त्यास्त्रिस्र
 उद्धृत्य एका द्वादशीमुपदध्यात् । अर्धकादशी द्वादशी त्रयोदशी-
 नामन्त्याः तिस्र उद्धृत्य एकादशीमुपदध्यात् । एवं द्विशतः ।
 यद्वितीयं त्रयोदशभिरुदीच्यो रीतयश्चतुर्दश तासां प्रथमार्धाभि-
 र्द्वादशीत्रयोदशीभिरन्त्यार्धाभिः ताश्चतुर्दश रीतयः । एवं द्वादश
 शतमिष्टकाः । तत्र पूर्वार्धे त्रयोदशीः षड्दृत्य चतुर्विंशतिं पादा
 उपदध्यात् । एवं द्विशतः । यदि सर्वे प्रस्तारा द्वादशीभिः
 तदा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रथमं प्रस्तारमुपधाय द्वितीयप्रस्तारत एव
 रीतीरुदीचीरुपदध्यात् । एष द्विशतः । यदि सर्वे त्रयोदशीभिः,
 तदा द्वितीयप्रस्तारोक्ता रीतिः प्रथमे प्रस्तारे प्राचीरुपधाय
 पश्चार्धे त्रयोदशीरुद्धृत्य पादा उपधायपरस्मिन् प्रस्तारे ता
 उदीचीरुपदध्यात् । एष द्विशतः । यद्येकत्र त्रयोदशान्पतो
 द्वादश तदा प्रागायता इष्टका उदीच्य त्रयोदश रीतयः । ताप्य-
 द्वादशच्छतं च पूर्वस्या रीत्यां पञ्चम्यां चाष्टावष्टावुद्धृत्याष्टा-

विंशतिं पांदाः द्वे द्वे चार्धे । एवं द्विशतं । द्वितीये प्रस्तारे ता एव प्राच्यो रीतयः । यत्र दक्षिणतः उत्तरतश्चाष्टावष्टाबुद्धृत्य पूर्ववत् पादा अर्धाश्चोपदध्यादेवं द्विशतः । एवमेव प्रउगादिष्वपि करणानि द्वादशभागीयाभिस्त्रयोदशभागीयाभिर्वा यथायोगमुपधाय पादेष्टकाभिरर्धेष्टकाभिश्च सङ्ख्यां पूरयेत् । अलमतिप्रसङ्गेन ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

उभयत्र प्रादेशमात्रमविशेषात् । ततः पुरस्ताद्दश प्रादेशाः पार्श्वयोर्द्वौद्वौ ।

सर्वमग्निं+पूरयेत्

आत्मानि विशयाभिस्सह उदीच्यो दश रीतयः, तासां द्वितीयां नवमीं चतुर्थाभिरुपदध्यात्, षष्ठीं प्रादेशैः । आत्मशेषे पक्षयोश्च पञ्चमभागीयाः । पुच्छस्यापरार्धे पार्श्वयोर्मध्यतो नव षड्भागीयाः प्राच्यः । पुच्छशेषे द्वादशाणूकाः । एवं द्विशतः प्रस्तारः ।

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ।
गतमेतत् ।

एकादशः खण्डः.

कपर्दिभाष्यम्

ऋत्वर्थेनोपादीयमानानामेकविधादीनां पक्षपुच्छत्वं प्रतिपादितम् । तथा तेषामुपधानविधिः कथं भवतीत्युच्यते—

एकविधप्रभृतीनां करणानां द्वादशेन त्रयोदशे-
नेतीष्टकाः कारयेत् ॥

करणानां द्वादशेन त्रयोदशेन कृतैस्समचतुरश्रैः इष्टकाः कारयेत् । सर्वतो द्वादशेनैकं करणं सर्वतस्त्रयोदशेन द्वितीयम् ।

पादेष्टकाश्च व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारां-
श्विकीर्षेत् ।

पादेष्टकाश्च ¹ द्वादशविधास्त्रयोदशविधाश्चाष्टेष्टकाश्चेति शुल्वा-
न्तरम् । अस्माकमपि प्रउगेऽष्टेष्टकाः कार्याः । एकविधा-
दिष्वपि यदि प्रथमप्रस्तारो द्वादशभि द्वितीयस्त्रयोदशभिरि-
त्यस्मिन्पाक्षेऽष्टेष्टकाः कार्या । इतरथा सह्या न पूर्यत एव ।

तत्र श्लोकाः—

द्विविधे ² मानिका रज्जुस्तप्तया च शतेन च ।
अङ्गुलीना मिता सा स्यादूनान्नेर्दशभिस्तिलैः ॥
त्रिविधे मानिका ³ रज्जुरष्टोत्तरशतद्वयम् ।
पद्भिरेव तिलैरूना गणकैः परिकल्पिता ॥
विधस्यापि चतुर्थस्य मानिका रज्जुरुच्यते ।
मिता शतद्वयेनाथ चत्वारिंशाधिकेन च ॥
विधस्य पञ्चमस्येयमष्टपष्टिशतद्वयी ।
एकादशतिलैर्युक्ता मानिका गणका विदुः ॥
चतुर्भिश्च नवत्या च शताभ्यां च मिता भवेत् ।
त्रिभिरेव तिलैरूना पट्टिधस्य विधानिका ॥

उपधानेऽभितः पादास्तिस्रो रीत्योऽथ द्वादश्यः । ततः पञ्च
त्रयोदश्यः । ततः एका त्रयोदशी । पादरीतिः ततः एका
त्रयोदशी ततस्तिस्रोऽभितः पादा रीत्यां द्वादश्यः । द्वितीयस्या
एका चतुर्वीं च तेभ्योऽन्योऽष्टमी । एष प्रस्तारः । अपरस्मिन्
प्रस्तारे द्वे रीतौ त्रयोदशेका त्रयोदशी पादा ततः एका-

¹ द्वादशपादास्त्रयोदशपादाश्च ², ³ मानिका

भिहितपादा त्रयोदशी । ततश्चतस्रो द्वादश्यः । अथ मध्यमाष्प-
डिष्टकाः चतुर्भेदाः, एष द्विशतः प्रस्तारः ॥

व्यत्यासमिति—गतमेतत् ॥

एकविधप्रभृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृती-
येनेति योयुज्येत । सर्वेषां यथा श्रुतिसङ्ख्या तथो-
र्ध्वप्रमाणम् ॥

एकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां सर्वेषां प्रथमाहारे द्विती-
याहारे च यथा सङ्ख्याः श्रूयन्ते । किमुक्तं भवति? यदि
प्रथमाहारस्सहस्रसङ्ख्या जानुदघ्नता च । अथ द्वितीय एते
युक्ता एव । ते धर्माः सप्तार्धस्वरूपयुक्ता एवेति । तच्च वचनं¹
सप्तार्धप्रकृतित्वज्ञापनार्थम् ॥

करविन्दीया व्याख्या

व्यत्या+पेत्

गतं । विकृतिषु पुनर्व्यत्यासे वचनं किमर्थम्? उच्यते—प्रकृतौ
चित्तीनां प्रस्ताराणां च वैषम्यात् किमयं व्यत्यासः प्रस्तार-
धर्मः चितिधर्म इति कस्यचित्सन्देहस्स्यात् । विकृतौ तु द्विप्रस्ता-
राश्रितय इति प्रस्तारयोर्वैषम्येणायं व्यत्यासः कस्य धर्म इति
सन्देहे यावन्तः प्रस्तारास्तावतो व्यत्यस्य चिनुयात् भेदाभावाय ।
व्यत्यासस्य प्रस्तारधर्मताप्रतिपादनाय पुनर्वचनं व्यत्यासस्य ।

एकवि+माणम्

एकविधप्रभृतिषड्विधपर्यन्तानां प्रथमाहारः प्रथमप्रयोगः यो
युज्येत भृशं युक्तो भवति । यथाश्रुतिसङ्ख्या श्रुत्युक्तेन प्रकारेण

सङ्ख्या सहस्रादिः यथा मृश युज्यते तथोर्ध्वप्रमाण जानुदघ्नादि च योयुज्येतेति च सम्बन्धः । एकविधप्रभृतिषड्विधपर्यन्तानां सर्वेषां प्रथमाहारेण द्वितीयाहारेण तृतीयाहारेण 'साहस्र चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः' इत्याद्याः श्रूयमाणाः साहस्रादिसङ्ख्याजानुदघ्नादिपरिमाणाश्चैतेषु सम्पात्रतयोपदिश्यन्ते । एतेन एकविधस्य प्रकृतित्वे द्विविधादीनां तत्प्रकृतित्वे च साहस्रादिसङ्ख्याजानुदघ्नादि परिमाणत्व सिद्धं भवति । एकविधादयोऽपि नित्या एव अकामसम्बन्धात् । प्रकृतयो विकृतयश्च नित्या उक्ताः । इदानीं काम्याः प्रउगादय उच्यन्ते । काम्या गुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् । नित्यस्य सप्तविधाग्नेर्विकाराः प्रउगाद्याकृतिविशेषेण गुणेन विकृताः । कुतः ? गुणशास्त्रत्वात् । गुण शास्ति विदधातीति गुणशास्त्रम् । 'प्रउगचितं चिन्वीत' इति पक्ष्यमाणं वाक्यं प्रउगस्याग्नेश्चयनमनूद्य तत्र भातृव्यापनोदनफलार्थं प्रउगाद्याकृतिविशेष गुणं विधत्ते । तस्मात्काम्याः प्रउगादयः । गोदोहनादिवाग्निनित्यस्याग्नेर्गुणविकाराः न नित्याः नैव प्रकृतय इति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

(व्यत्या+पेत्)

'सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्तपादाः' इत्यस्यापरा व्याख्या— पादशब्देन प्रस्तुता एवाणूकापादा गृह्यन्ते । प्रस्तुताश्च पादा अष्टसख्या इति तथैवेह ग्राह्या । तत्रैवमुपधानम्—प्रथमे प्रस्तारे सन्ध्यन्तराले पार्श्वयोस्त्रिंशदङ्गुल परिशिष्य मध्यमे पञ्चत्रिंशत्पञ्चमभागीयाः, परिशिष्टयोस्त्रिंशदङ्गुलयो पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे द्वे पञ्चदशाङ्गुले उदीच्यौ, मध्ये तिस्रस्तिस्रोऽणूकाः, पञ्चमीभिः

पूरयितुमशक्यत्वात्पुच्छस्य पार्श्वयोः पुरतष्पट्पट्पञ्चदशाङ्गुलाः ।
 पुच्छशेषे त्रयोदशाणूकाः, एवं कृते अष्टोनद्विशतं भवति ।
 पुच्छमध्येऽणूकामेकामुद्धृत्य दशाङ्गुला नवोपदध्यात् । आत्मनि
 द्वितीये मध्ये वा मन्त्रोपधानसौकर्यार्थम् । एवं द्विशतः प्रस्तारः ।
 अपरस्मिन् पुच्छवर्जं यथासूत्रमेवात्मनि प्राच्यो दश रीतयः ।
 तत्र दक्षिणस्यां मध्ये पञ्चमीं निधाय ततः प्राक्पश्चाच्च द्वेद्वे
 प्रादेशमाप्त्यौ । एवमुत्तरस्यां पुच्छस्यापरार्धे पार्श्वयोर्मध्ये च
 तिस्रस्तिस्रष्पद्भागीयाः प्राच्यः, पुच्छशेषे द्वादशाणूकाः । ये
 तु षड्भागीया नेच्छन्ति तेषामपि पुच्छवर्जमेवमेवोपधानम् ।
 तत्र पुच्छे प्रादेशमुपधायेत्यस्य प्रादेशेष्टकामुपधायेत्येवं वर्णयन्ति ।
 अन्यथा भेदप्रसङ्गात् । प्रादेशाश्चतुर्भागीयाभिस्सह न शेरत इति
 सामर्थ्यात् पञ्चमभागीयानामाक्षेपः । तत्रैवमुपधानम्—पुच्छस्य
 पूर्वार्धे पार्श्वयोश्चतस्रः पञ्चदशाङ्गुलाः । मध्ये षड्णूकाः । अप-
 रार्धे पञ्चदश पञ्चम्यः । पुच्छाग्रे मध्यमा अभितो द्वे उद्धृत्याष्टौ
 प्रादेशेष्टका उपधेयाः । एवमष्टोनद्विशतं भवति । ततः पूर्ववदेकां
 चतुर्थीं पञ्चमीं वोद्धृत्य दशाङ्गुला वाऽष्टाङ्गुला वोपदध्यात् ।
 द्विशतः प्रस्तारः । द्वितीये प्रस्तारे पुच्छे षोडशाणूकाः, आत्म-
 न्युत्तरस्यां रीत्यां चतसृभ्यः पञ्चमीभ्यः प्राक्तिस्रोऽष्टाङ्गुला
 उदीच्यः तत एका पञ्चमी । ततस्तिस्रोऽष्टाङ्गुलाः । तत एका
 पञ्चमी । ततस्तिस्रोऽष्टाङ्गुलाः । ततस्तिस्रः पञ्चम्यः । दक्षिणा-
 रीतिः पूर्ववदेव । द्विशतः प्रस्तारः । एवं सारान्निप्रादेशस्योपधान-
 मुक्तमाचार्येण । तद्रहितस्योच्यते—पक्षाग्रयोस्तिस्रस्तिस्रोऽणूकाः ।
 तासां पश्चात्पुरस्ताच्च द्वेद्वे पञ्चदशाङ्गुले । एवमन्ययोरप्यात्मानं
 प्रादेशेनोपेताः पार्श्वयोः षट्पट् प्रादेशाः । पक्षशेषे पञ्चम्यः ।

सन्ध्यन्तराले चत्वारिंशत्पञ्चमभागीया आत्मशेषः पूर्वोक्तवदेव ।
 पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोरष्टौ पञ्चदशाङ्गुलाः, मध्ये षड्गुणाः ।
 अपरार्धे षड्भागीयामिहृदीच्यस्तिस्रो रीतयः । ताम्बु पूर्वस्या
 पार्श्वयोर्द्वे दशाङ्गुले । पुच्छस्य पूर्वार्धे षड्भागीया अष्टादश ।
 अपरार्धे षष्ठ्यामभितः पञ्चम्याबुद्धस्य अष्टौ पादेष्टका उपदध्यात् ।
 आत्मानि पूर्वरीतौ मध्ये पञ्चमीं निधायाभितश्चतस्रः पादेष्टका
 उपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः । अथान्नापि षड्भागीया-
 मनिच्छता पुच्छस्य पार्श्वयोः पुरतस्परूपः पञ्चदशाङ्गुलाः ।
 पुच्छशेषे त्रयोदशाङ्गुलाः । पक्षाग्रयोश्चतस्रश्चतस्रोऽङ्गुलाः ।
 शेषं पूर्वोक्तवदेव । एव कृते चतुरशीतिशतमिष्टका भवन्ति ।
 तत्रात्मानि षष्ठ्यान्ते चतुर्थ्यौ पञ्चम्याबुद्धसाष्टादशाङ्गुला अष्टा-
 ङ्गुला वोपदध्यात् । द्विशतः प्रस्तारः । अन्यस्मिन् प्रस्तारे पुच्छा-
 प्यये पञ्चमभागीया इत्यादि यथासूत्रम् । आन्मनः पूर्वरीतिः
 पूर्वोक्तवत् । पुच्छस्य पूर्वार्धेऽष्टावङ्गुला अपरार्धे पञ्चम्या-
 बुद्धसाष्टाङ्गुला उपदध्यात् । द्विशतः प्रस्तारः । एवमुपधानस्या-
 नेकप्रकारा उक्ताः । तत्र युक्ततरः प्रकारो विद्वद्भिरादरणीयः ।
 सर्वेष्वेव प्रकारेषु पुच्छाप्यये पक्षाप्यये वा अन्यतरत्र विशया
 इष्टका उपधीयन्त इत्यनुसन्धातव्यम् ॥

एकादश खण्डः

एकविधप्रभृतीनां+त्पादेष्टकाश्च

व्यधिकरणपट्टयौ । एकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां याः
 करण्यः तासां द्वादशेन त्रयोदशेनेति समचतुरश्रा इष्टकाः कार-
 येत् पादेष्टकाश्च । ताश्चतुर्भागीया नवम्यश्चेति द्विविधाः ।

तत्र श्लोकाः—

अङ्गुल्यो विंशतिशतं करण्येकविधे भवेत् ।
 द्विविधे सप्ततिशतं ज्ञेयं दशतिलोनितम् ॥
 त्रिविधे द्वे शते चाष्टौ चाङ्गुल्यष्पट्टितिलोनिताः ।
 चतुर्विधस्य करणी चत्वारिंशच्छतद्वयम् ॥
 अष्टषष्टिः पञ्चविधे सैकादशतिले शते ।
 षड्विधे त्रिशतान्याज्याष्पडङ्गुल्यस्तिलावपि ॥

एकविधस्य तावत् करण्या द्वादशेन दशाङ्गुलेनैकं करणम् ।
 तदर्धेन पञ्चाङ्गुलेन द्वितीयं पादेषकारूपम् । तृतीयेन च सैका-
 दशतिलेन त्र्यङ्गुलेन तृतीयम् । सा नवमीत्युच्यते । एवं त्रयो-
 दशेन साष्टतिलेन नवाङ्गुलेनैकम् । तदर्धेन तत्पाद्याः । चतुरङ्गुला
 सैकविंशतितिला । तृतीयेन च नवमी त्र्यङ्गुला सतिलत्रया ।
 एवं द्विविधादिषु द्रष्टव्यम् ।

व्यत्यासं+श्चिकीर्षेत्

तत्र प्रस्तारयोरनुक्तत्वात् द्वादशीत्रयोदशीनामेव साव-
 यवानां प्रस्तारेषु व्यत्यासः । द्वादशीभिस्सावयवाभिरेकः
 प्रस्तारः त्रयोदशीभिरपर इति । संकलितोपधानं तु न
 भवत्यवचनात् एतदतिदिष्टप्रउगाचित्यसम्भवाच्च । तत्र प्रथमे
 प्रस्तारे अग्निमध्ये नवद्वादशीनां नवम्यश्चतुरश्रीकृताः । ताः
 परितष्पष्टिः पाद्याः । ताः परितोऽष्टाविंशतिशतं द्वादश्यः ।
 उत्तरांस एकामुद्धृत्य चतस्रः पाद्याः । द्विशतः प्रस्तारः । अप-
 रस्मिन् त्रयोदशभिः प्रच्छादिते नवषष्टिशतमिष्टका भवन्ति ।
 अग्निमध्यस्थमुद्धृत्य चतस्रः पाद्याः । प्रतिकोणं चतस्रश्चतस्रः

पाद्या । पृष्ठ्याया पश्चात्पुरस्ताच्चैकैकामुद्दृत्य नवनव नवम्यः ।
द्विशत प्रस्तार ।

एकविध+ध्वप्रमाण

एकविधादीनामपि सहस्रादिसहस्रया । ऊर्ध्वप्रमाणं च
जानुदघ्नादिसप्तविधादिवद्भवत्येव । क्षेत्रापचयेऽपि संख्योर्ध्व-
प्रमाणयोर्नापचय इत्यर्थः ॥

कपर्दिभाष्यम्

काम्या गुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् ॥ ३ ॥

काम्या प्रउगादय गुणेन विकृताः—किमुक्त भवति ? गुण-
सिद्धिर्नाग्नेः । कुत ? गुणशास्त्रत्वात् । शास्तीति शास्त्रम् ।
गुणोऽत्र शिष्यते नाग्नि । तस्माद्गुणशास्त्रत्वात् गोदोहनादिव,
द्रुणफलान्येतानि ॥

प्रउगं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ॥ ४ ॥

प्रउगं शकटपूर्वभाग । तदाकारं चिन्वीत भ्रातृव्यवान्-
यस्य वहवः भ्रातृव्या. स एव चिन्वीत ।

यावानग्निस्सारत्तिप्रदेशो द्विस्तावतीं भूमिं
चतुरश्रां कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रोणीं
प्रत्यालिखेत् । सा नित्या प्रउगम् ॥ ५ ॥

करणानि चयनमित्येकविधोक्तम् ॥ ६ ॥

एतच्च वचनं मत्तार्थस्य प्रकृतित्वज्ञापनार्थम् । पञ्चदशभि-
रङ्गुलैर्वाभिश्च तिलैः अन्तरा चतुःपुरुषा रज्जु द्विस्तावतीं

करोति ! तथा चतुरश्रं विहृत्य सूत्रोक्तेन मार्गेण श्रोणीं परिलिखेत् । करणानि च कारयेत् । द्वादशेन त्रयोदशेन सपादेन च प्रउगाकारः ॥

प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ।

चतुःपुरुषारत्निना च पञ्चदशभिरङ्गुलैस्तिलैरेकविंशत्या परिमिता रज्जुरीपामात्री भवति वाक्षयोः प्रमाणम् । तस्या द्वादशेन च त्रयोदशेन च करणानि च कारयेत् । द्वादश्या प्रथमे प्रस्तारे प्रउगमुख्यः । चतुष्पाष्टिः पादेष्टकाः चतस्रश्चतस्रश्श्रोण्योः । एवं चतुर्विंशोत्तरं शतं । चतस्रोऽर्धेष्टकाश्श्रोण्योरेव । अन्यस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदश्यः श्रोण्योः पादाश्चत्वारिंशत् द्वावर्धौ अष्टपञ्चाशदधिकशतं त्रयोदश्यः । प्रस्तारो द्विशतः । एवं व्यत्यासं चिनुयात् । तत्र श्लोकाः—

एकोनविंशत्यरत्निभिरङ्गुलीभिस्सहाष्टभिः ।

तिलानां पञ्चविंशत्या मिता पश्चाद्विमानिका ॥

एकविंशत्यरत्निभिरङ्गुलीनां त्रिपञ्चकैः ।

तिलानामेकविंशत्या मिता त्वेका विमानिका ॥

कुर्वन्ति प्रउगमग्निमेतास्तिस्रस्समीकृताः ।

आसामेव यथासूत्रं करणानि प्रकल्पयेत् ॥

करविन्दीया व्याख्या

प्रउगं+यते

प्रउगः शकटस्य पूर्वभागः । तदाकृतिमग्निं चिन्वीत । भ्रातृव्यवान्-भ्रातृव्यैश्शत्रुभिर्वाध्यमानः । तेन भ्रातृव्यान् प्रणुदत एव ॥

यावान्—उगम्.

यावानरत्निप्रदेशाभ्यां सहितस्सप्तत्रिंशः तावद्विगुणां समचतु-

रश्रां भूमिं कृत्वा तस्य चतुरश्रस्य पूर्वस्याः करण्या मध्या-
 दारभ्य श्रोणी प्रत्यक्षण्या लिखेत् । सप्तार्धविधस्य द्विस्तावनी
 भूमिः पञ्चदशपुरुषाः । तस्याः करणी त्रय पुरुषाश्चतुरधिकशता-
 ङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । तथाऽपरेण यूपावटदेशं सधरमव-
 शिष्यानुप्रष्ट्य समचतुरश्रं विहृत्य पूर्वस्याः करण्या अर्धा-
 च्छ्रोणी प्रत्यालिखेत् । सा भूमिस्सप्तविधपरिमितप्रजगाकृति-
 भवति ॥

कर—येत्

अत्र करणी करणीनां द्वादशत्रयोदशकृतानि । ताभिश्च
 यनं प्रस्तारव्यसास इत्येवमाद्येकविधवत् ग्राह्यमित्यर्थः । विशे-
 पस्तु प्रजगा इष्टका कारयेत् । करणानि प्रजगाकृतीनि भवेयुः ।
 ता द्वादशत्रयोदशभागीया पादा अर्धाश्च प्रजगाकारा ग्राह्याः ।
 चत्वारः पुरुषा एकोनचत्वारिंशदङ्गुलय एकविंशतितिलाश्च
 प्रजगस्यैषा मात्रा । सा प्रजगस्य पार्श्वमानी । तस्याः द्वादशेन
 त्रयोदशेन च करणानि कारयेत् । पादा अर्धाश्च द्वादश भागी-
 यानामष्टत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । एषामात्री तन्मुखम् ।
 पार्श्वमान्यौ त्रिचत्वारिंशदङ्गुलयः दशतिलाश्च । अर्धेष्टकाना-
 मेकापार्श्वमानी । सैव अन्या अष्टत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशति-
 तिलाश्च । एकोनविंशतिरङ्गुलयोऽर्धत्रयोदशतिलाश्च मुखम् ।
 पादेष्टकानामेकोनविंशतिरङ्गुलयः द्वाविंशतितिलाश्च एकं मुख ।
 पार्श्वमान्यावेकाविंशतिरङ्गुलयः द्वाविंशतितिलाश्च । अथ त्रयो-
 दशभागीयानां तासां पञ्चत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्चैकं
 मुखम् । पार्श्वमान्यौ तिलोनचत्वारिंशदङ्गुलयः । अर्धेष्टकानामपि
 सैवैका पार्श्वमानी । अन्या पञ्चत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशति-

तिलाश्च । सप्तदशाङ्गुलयः एकोनत्रिंशत्तिलाश्च तिलार्धाश्चैकं मुखम् । पादेष्टकानां सप्तदशाङ्गुलय एकोनत्रिंशत्तिलाश्चैकं मुखम् । पार्श्वमान्यौ विंशतिरङ्गुलयोऽर्धतिलोनाः । उपधाने प्रथमप्रस्तारे प्रउगमुखे चतुष्पष्टिः पादेष्टका उपदध्यात् । श्रोण्योश्चतस्रश्चतुर्विंशोत्तरं शतं द्वादशयः चतस्रोऽर्धेष्टकाः । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् श्रोण्योर्विंशतिर्विंशतिस्रयोदशपादाः द्वावर्धावष्टपञ्चाशदधिकशतं त्रयोदशयः । एष द्विशतः प्रस्तारः । व्यत्यासश्च कार्यः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

काम्याः+गुणशास्त्रत्वात्

काम्याः छन्दाश्चित्प्रभृतयोऽग्नयो निखस्य चतुरश्रस्य गुणविकाराः, तस्यैवाग्नेर्गुणमात्रेण विकृतत्वात् गुणफलं स्वफलं च साधयन्ति । यथा अग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादयः ।

प्रउगचितं+विज्ञायते

प्रउगं शकटस्य मुखं त्रिकोणं, तद्वच्चीयत इति प्रउगचित् ।
'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' इति क्विप् ।

तस्याग्नेर्मानमाह—

यावान+लिखेत्

सारन्निप्रदेशस्य सप्तविधस्य करणी त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धद्वादशतिलाः । तस्या द्विकरणी पादोनपञ्चषष्टिचतुश्शताङ्गुलयः द्विस्तात्रत्याः पञ्चदशपुरुषायाश्चतुरश्रीकृताया भूमेः करणी । प्रउगभ्य पार्श्वमानी चत्वारः पुरुष एकोनचत्वारिंशदङ्गुलय एकविंशतितिलाश्च । यावानग्नेरित्येव सिद्धे सारन्निप्रदेशग्रहणं तस्य पक्षस्य शाखान्तराय

त्वेन यत्रमाध्यत्वात् एकविधादिष्वेकशतपर्यन्तेषु केवलेषु सार-
त्रिप्रदेशेषु च यथाकाम गुणविकारा भवन्त्येवेति पूर्वमेव प्रति-
पादितम् । तत्र पक्षपुच्छरहिताना प्रउगचिदादीनां खाकाशश्रु-
तिवैदिकामित्यादिना आनीतस्य पुरुषस्य विंशतिशततमो भागोऽ-
ङ्गुलिः कल्प्या । तस्याश्चतुर्विंशो भागस्तिलः ।

सा+प्रउगं

नित्या प्रकृत्येव । सा भूमिरेवं कृते प्रउग भवति ।

करणानि+धोक्तं

करणं द्वादशेन त्रयोदशेनेत्यादिना ।

प्रउगा.+रयेत्

द्वादश्याः पार्श्वे त्रिचत्वारिंशदङ्गुले सपाददशीतलयुक्ते
नवतिलोनं नवत्रिंशदङ्गुलमपरम् । तेषामर्धैः पाद्याः । तृतीयै-
र्नवम्यः । त्रयोदश्यास्तु चत्वारिंशदङ्गुले तिलोने पार्श्वे त्रिपादो-
नपात्रिंशदङ्गुलमपरम् । एतेषामर्धैः पाद्याः । तृतीयैश्च नवम्यः ।
उपादाने प्रथमे प्रस्तारे चतुश्चत्वारिंशच्छतेन द्वादशीभिर्हृदीच्यो
द्वादश रीतयः । मध्यमरीतिचतुष्टये मध्ये षोडशोद्धृत्य चतुष्पष्टिं
पाद्याः । प्रउगमुख्यामुद्धृत्य नव नवम्यः । द्विशतं प्रस्तारः ।
अपरस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदशीभिः नवपष्टिशतेन त्रयोदश रीतयः ।
तासु दशम्यां सप्तैष्टका उद्धृत्य विंशतिं पाद्याः । अष्टादश
नवम्यश्च निषेधाः । एवं द्विशतः ।

कपर्दिभाष्यम्

उभययः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्
भ्रातृव्यान्नुदेय प्रतिजनिष्यमाणानिति विज्ञायते ॥

उभयतश्शकटमेव चिन्वीत यः कामयेतोत्पन्नानुत्पत्स्यमानांश्च
शत्रून् वाधेयेति ।

यथा विमुखे शकटे ।

तावदेव दीर्घं चतुरश्रं विहृत्य पूर्वापरयोः कर-
ण्योरर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥

नित्योभभयतः प्रउगम् । प्रउगचितोक्तीः (क्तं) ।

उभयतः प्रउगा इष्टकाः कारयेत् । तावदेव सप्ता-
र्धस्य द्विगुणम् । इह तु दीर्घचतुरश्रस्य द्विगुणायामप्रमा-
णविस्तारः । पुरुषद्वयेन त्रिभिररत्निभिः षोडशभिरङ्गुलैः सार्धै-
कविंशत्या तिलैः मिता तिर्यङ्मानी द्विगुणा पार्श्वमानी । एवं
दीर्घचतुरश्रं विहृत्य तिर्यङ्मानीमध्ये च शङ्खनिहत्य शङ्खु-
रज्ज्वा वेष्टयित्वा बाह्यतस्सजेत् । सप्तषष्टिशतत्रयमङ्गुलीनां
चतुर्दशभिस्तिलैस्सार्धयीषापामाण्यम् । आसां द्वादशेन कर-
णानि कारयेत् । प्रउगचितोभयतः प्रउगेष्टकाः कारयेत् ।
उभयतः प्रउगाकाराः इष्टकाः पादाश्चोभयतः प्रउगीभूताः ।
चयनविधिरुक्तः प्रउगे । तत्र श्लोकः—

त्रिसप्तकैस्तिर्युक्तां साष्टाविंशशतत्रयीम् ।

प्रउगस्योत्तरस्याग्नेः तिर्यङ्मानीं विदुर्बुधाः ॥

तिर्यग्द्विगुणितायामे चतुरश्रे हविर्भुजः ।

शङ्खनिहत्य मध्येषु करणेषु चतुर्ष्वपि ॥

रज्जुं शङ्खुषु संयोज्य श्रोण्योरंसान् परित्यजेत् ।

शिष्टं सप्तार्धमेव स्याच्छकटे विमुखे यथा ॥

चतुर्दशतिलैर्युक्तं सप्तपट्टिशतत्रयम् ।
 प्रउगस्योत्तरस्येतदीपामात्र प्रकल्पितम् ॥
 ईपाद्वादशभागेन तथा भागोत्तरेण च ।
 उभयतः प्रउगीभूताः सपादाः कारयेदिह ॥

करविन्दीया व्याख्या

उभ—ते

उभयतः प्रउग—उभयतः शकटमुखं । प्रजातान् शत्रून्
 प्रणुदेयं जनिष्यमाणाश्च प्रणुदेय यथा न जायन्ते तथा करवा-
 णीत्यर्थः ।

श्रुतिपदं व्याचष्टे—

यथापि—तोक्ता.

विष्टुष्वे—नानामुष्वे शकटे यथा पृष्ठे सहिते तिष्ठेते तादृगाकार-
 मुभयत्र प्रउग तथा चिन्वीतेत्यर्थः । तावदेव पूर्वोक्त सारत्रि-
 नादेशश्च सप्तविधस्य द्विगुणं दीर्घं चतुरथ विहृत्य तिर्यग्धा-
 नीपार्श्वमानानि मध्ये शङ्कु निहृत्य पूर्वस्याच्छङ्को. दक्षिणं शङ्कु
 प्रत्यक्षण्या लिखेदक्षिणतः पश्चिमं पश्चिमत उत्तरमुत्तरतः पूर्व,
 एवं लिखेदुभयतः प्रउगाकृतिसेत्रं भवति । विस्तारद्विगुणायामं
 दीर्घं पञ्चपुरुषा सप्तदशाङ्गुलाशायाम., द्वौ पुरुषावष्टपट्टिरङ्गुलय
 एकविंशतितिलाश्च तिर्यग्ज्ञानी दीर्घचतुरश्रस्य ॥

उभय—येत्

करणानि चयनविधेश्च प्रउगवत् । विशेषस्तूभयतः प्रउगाः
 इष्टका । त्रय पुरुषास्सप्त चाङ्गुलय सप्तदश तिलाश्च एषा प्रमा-
 णम् । अस्य द्वादशो भागस्त्रिंशद्ङ्गुलय पञ्चविंशतितिलाश्च ।
 त्रयोदशो भागोऽष्टाविंशतिरङ्गुलय त्रिभागोना नव तिलाश्च ।

शतद्वयं अष्टाविंशतिरङ्गुलयः एकाविंशतितिलाश्चोभयतः प्रउगस्य
तिर्यङ्मानी । तस्या द्वादशभागेन त्रयोदशभागेन परिमितं करणं
यथा भवति तथा भवेत् करणम् । अर्धेष्टका द्वादशभागी-
याभिस्त्रयोदशभागीयाभिश्च आयामतस्तुल्याः विस्तारतस्तदर्थ-
विस्ताराः । पादेष्टका आयामतो विस्तारतश्चार्धाः । प्रथमे
प्रस्तारे याःपादा उपहिताः ते द्वितीये तदन्यत्रोपधेयाः ।
द्वादशभागीयापक्षे चतस्रोऽर्धेष्टकाः त्रयोदशभागीयापक्षे द्वे ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

उभयतः+शकटे

त्रिमुखे--त्रिपर्यस्तमुखे प्राक्पश्चान्मुखे यथा शकटभागे तादृगे-
षोऽग्निर्भवति ।

ताव+येत्

द्विस्तावदग्निक्षेत्रविस्तारद्विगुणायामं दीर्घचतुरश्रं विहरेत् ।
त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयो ¹द्वाविंशतितिलाश्च तिर्यङ्मानी ।
द्विगुणा पार्श्वमानी । एवं विहृत्य पूर्वापरयोः करणयोर्मध्यात्
दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये निपातयेत् । वहिष्पन्त्रमपच्छिन्द्यात् ।

सा+तोक्तः

∴ एकविधोक्त इष्टकादिः ।

उभ+रयेत्

द्वादश्याश्चत्वारि फलकानि त्रिंशदङ्गुलानि सैकविंशति-
तिलानि । एकाक्षण्या सप्तविंशसङ्गुला त्रयोदशतिलयुक्ता । द्विगु-
णाऽन्या । एवामर्थैः पाद्यास्तृतीयैर्नवम्यः । त्रयोदश्याश्चत्वारि
फलकानि सपादाष्टाविंशसङ्गुलानि, इत्येकः कर्णरज्जुः । एक-

अर्धद्वविंशति.

विधवेदेवोपधानम् । रीतयस्तु कोणादिमुखा । द्वितीयमस्तारे
मध्ये विंशतिः पाद्याः, अष्टादश नवम्यः । ता अपि मध्यस्थ-
पादाना पश्चात्पुरस्ताच्च निधेयाः ॥

कपर्दिभाष्यम्

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञा-
यते ॥ ११ ॥

यावानग्निस्तारत्विप्रदेशस्तावतीं भूमिं परि-
मण्डला कृत्वा तस्मिंश्चतुरश्रमवदध्याद्यावत्सम्भ-
वेत् ॥ १२ ॥

श्रुत्वान्तरे रथचक्रद्वयमुक्तम्, अनेनाचार्येणैकमेवोक्तम्;
तस्मात्तदेवोच्यते । यावानग्निस्तारत्विप्रदेशो द्विस्तावतीं भूमिं
परिमण्डला कृत्वा उभयतः प्रउगस्य या निर्यञ्जानी तथा चतुरश्र
करणं कृत्वा तेनेष्टकाः कारयेत् । ताश्चतुरश्रे चतुश्चत्वा
त्रिंशदधिकशतमुपधाय तासां चतुरश्रमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ।

इति द्वादश खण्ड

तस्य करण्या द्वादशनेष्टकाः कारयेत् ॥ १ ॥

तासां पट्प्रधा उपधाय शेषमष्टधा विभजेत् ॥

मधिकाश्चत्वारः । तेषु मधिकेषु पडिष्टका द्वादशेन
कारिता उपधाय शेष मधिकमष्टधा विभजेत् । अष्ट-
भिरपदध्यात् । तासां करणं वक्ष्याम — त्रयस्त्रिंशदङ्गुल-
मष्टभिस्तिर्लैरुनमेकं^१, एकत्रिंशदङ्गुल द्वादशभिस्तिर्लैरुनमेकं,

अष्टाविंशत्यङ्गुलमेकं अष्टाविंशत्यङ्गुलं तिलाभ्यां सहैकं, एतै-
 श्वतुर्भिः फलकैः एकं करणं; तस्य चतुर्थं फलकं तक्षेत् ।
 यथा धनुराकारं भवति यथा शरमष्टादशतिलमात्रं भवति ।
 तथा एकत्रिंशदङ्गुलं द्वादशभिस्तिलैरूनं, एकत्रिंशत्यङ्गुलं
 एकादशभिस्तिलैरूनमेकं, अष्टात्रिंशदङ्गुलं त्रिभिस्तिलैस्सहैकं,
 नवत्रिंशदङ्गुलं द्वादशतिलैः सहैकं, एतैश्वतुर्भिः द्वितीयं कर-
 णम् । अस्य चतुर्थं पूर्ववत्तक्षेत् । शरप्रमाणं तिलाभ्यां
 सहैकं भवति तथा तक्षेत् । ¹चत्वारिंशदङ्गुलं दशभिस्तिलैरून
 मेकं, त्रयस्त्रिंशदङ्गुलं दशभिस्तिलैरूनमेकं, द्वात्रिंशदङ्गुलं तिलेन
 सहैकं, द्वात्रिंशदङ्गुलं द्वादशभिस्तिलैस्सहैकं, अष्टाविंशत्यङ्गुलं
 एकादशभिस्तिलैस्सहैकं, ²पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलं चतुर्भिस्तिलैरू-
 नमेकं, एतैश्वतुर्भिश्चतुर्थं करणम् । तस्य चतुर्थं तक्षेत् ।
 पूर्ववच्च प्रमाणद्वयङ्गुलं त्रिभिस्तिलैरूनम्—तत्र श्लोकौ भवतः—

रज्जुः कृतान्यतः पाशा सप्ताशीतिशताङ्गुला ।

³विमानं रथचक्रस्य करोत्येषा तु मण्डलम् ।

चतुरश्रकरणी रज्जुः चतुष्पष्टिशतद्वयी ।

तिलैस्त्रयोदशैर्युक्ता रथचक्रे हविर्भुजि ॥

करविन्दीया व्याख्या

रथच + ते

रथचक्रं मण्डलाकारं भ्रातृव्यवान् तैर्वाध्यमानः तान् जेतुम् ॥

याचा+भवेत्.

अरन्निप्रादेशसहितस्य करणी द्वौ पुरुषावष्टाशीतिरङ्गुलयः विष्क-

¹त्रिचत्वा.

²पञ्चपञ्चाश

³भ्रमिता.

म्भार्धं एकाविंशतिनिलाश्च । तस्य मध्ये यावत्तमम्भवं चतुरश्रं
विहृत्य विलिख्य ॥

तस्यभ्यन्त

चतुरश्रस्य करणी द्वे शते चतुष्पष्टिश्चाङ्गुलय त्रयोदशतिलाश्च ।
तस्या द्वादशभागः सतिला द्वाविंशतिरङ्गुलयः । चतुर्भिः द्वाद-
शभागीयानां करणी । तन्मध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टका ।
तासां द्वादशभागीयानां षडिष्टका एकैकस्मिन् प्रधातुपथाय
सम्पाद्य शेष प्रधिशेषमष्टधा विभजेत् । तत्र पूर्वस्मिन् मर्धो
दक्षिणार्धे चतुरश्रकरणीसमीपे दक्षिणोत्तरास्तिस्रः द्वादशभा-
गीया । उत्तरतो व्यवलिख्य शेष मध्यर्धे चतुर्धा विभजे
दकैकस्मिन् भागे एकैकं करण तिसृणा द्वादशभागीयानां पुर-
स्ताद्द्वौ भागौ । तस्मिन् दक्षिणतो द्वौ भागौ । एव विभागे
चतुर्णां विभागानां पश्चात्तिर्यङ्मानी त्रयस्त्रिंशदङ्गुलयः एक-
तिलम् । तत्र दक्षिणभागस्य करणं त्रिभिः फलकैर्भवाति ।
तत्र तिर्यङ्मान्युक्ता चतुर्णां समेति पार्श्वमान्येकैव । सा
च षड्विंशतिरङ्गुलयः द्वादशतिलाश्च । द्वितीयं वक्तव्य द्विच-
त्वारिंशदङ्गुलयः सार्धपञ्चविंशतितिलाश्च । तादृक्कम्भार्धप्रमा-
णया रज्ज्वा कर्कटेन वऽऽलिख्य तक्षयेत् । द्वितीयदक्षिणपा-
र्श्वमानी सैव या दक्षिणस्योत्तरा । निर्यङ्मानी चोक्ता ।
उत्तरपार्श्वमानी द्विचत्वारिंशदङ्गुलय पञ्चविंशतितिलाश्च । मुखं
चतुस्त्रिंशदङ्गुलयः दश तिलाश्च । तत्पूर्वं तक्षयेत् । तान्येव
विपरीतान्युत्तरार्धे करणानि । एषोत्तरार्धे विभागकल्पना ।
तत्र सर्वेषां सैव पश्चात्तिरथी । दक्षिणमुत्तरां दक्षिणं
भवति । तान्येव मुखानि । अत्र चतुर्थवत् पञ्चमं । तृती-

यवत् षष्ठम् । द्वितीयवत् सप्तमम् । प्रथमवदष्टमम् । एवं दक्षिणोत्तरपश्चिमप्रधिषु दक्षिणोत्तरपश्चिममुखान्येतानि करणानि भवन्ति ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

रथचक्र+त्संभवेत्

विष्कम्भो मण्डलविभ्रावेव प्रपञ्चितः । मध्ये शङ्कुं निहस्य पञ्चाशीतिशताङ्गुलेन चतुर्दशतिलयुक्तेन परिमण्डलं भ्रमयेत् । तस्य परिणाहस्तिलन्यूनं पञ्चपञ्च्यधिकशतोत्तरसहस्राङ्गुलयः । तस्य मध्ये विष्कम्भार्धद्विकरण्या द्विषष्टिशतद्रयाङ्गुलया सप्ततिलसहितया समचतुरश्रमवदध्यात् । चतुरश्राद्बहिर्ध्वत्वारः प्रथयः ॥

इति द्वादशः खण्डः

तस्य+कारयेत्

द्वाविंशसङ्गुलेन पञ्चतिलोनेन समचतुरश्रकरणम् । चतुरश्रमध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टकाशरेते ।

तासां—विभजेत्.

¹प्रथमध्ये षट् चतुरश्रा उपधाय तस्य प्रधेशेषमष्टया विभजेत् । उपहितानां षण्णां पार्श्वयोर्द्वे मुखे चतस्र उदीरिताः । तासां चत्वारि करणानि । त्रिकोणमाद्यम् । तस्य तिलत्रययुक्तं ²षड्विंशत्यङ्गुलमेकं तिर्यक्फलकम् । सार्धसप्ततिलहीनं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलं द्वितीयम् । ³एकादशतिलयुक्तद्विचत्वारिंशदङ्गुलं तृती-

यम् । कर्णरूप तद्धनुरिव तक्षेत् । यथा पट्टतिलयुक्ताङ्गुलि-
 शरौ भवति । द्वितीयस्य पट्टविंशत्यङ्गुल तिलत्रययुक्तं तिर्य-
 कफलकमेकम् । एकादशतिलयुक्तं द्वित्र्यारिंशदङ्गुलपरम् ।
 'सप्ततिलोनं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलमेक पार्श्वम् । पट्टविंशक सार्वैशति-
 तिल पार्श्वान्तरम् । तद्धनुरिव तक्षेत् । यथा तिलत्रयोनाङ्गु-
 लिशरौ भवति । तृणविस्य 'सार्वविंशत्यङ्गुलमेक तिर्यकफल-
 कम् । त्रिंशक षोडशतिलहीन द्वितीयम् । 'सप्ततिलोन त्रय-
 स्त्रिंशकमेक पार्श्वम् । चतुस्त्रिंशत्पार्श्वान्तर, तद्धनुरिव तक्षेत् ।
 पञ्चाशोनाङ्गुलिशरौ भवति । चतुर्थस्य त्रिंशदङ्गुलं षोडशति-
 लहीनमेक तिर्यकफलकम् । मार्धद्रात्रिंशक द्वितीयम् । 'सप्तति-
 लोनत्रयस्त्रिंशमेक पार्श्वम् । तिलत्रयोनं त्रयस्त्रिंशक पार्श्वान्तरम्,
 तद्धनुरिव तक्षेत् । पञ्चविंशतितिलान्तस्य शरः । एतान्येव
 चत्वारि करणानि अन्यस्मिन् प्रथमे विपर्यासेन भवन्ति ।
 एवमेव चत्वारः प्रथमः ॥

कपर्दिभाष्यम्

उपधाने चतुरश्रस्यावान्तरदेशान् प्रतिम्रक्ती-
 स्तस्पादयेत् । मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे । व्य-
 त्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ ३ ॥
 गतमेतत् । एष एव प्रस्तारो मण्डले इयशाने द्रोणे च ।

द्रोणचितं चिन्वीतान्नकाम इति विज्ञायते ॥ ४ ॥

अन्नकामस्य द्रोणचिदिनि श्रुति ।

द्वयानि तु खलु द्रोणानि, चतुरश्राणि परिमण्डलानि च ॥ ५ ॥

तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य त्रिशयित्वात् ॥ ६ ॥
द्रोणशब्दो जलाधारस्य वर्तुलाकारस्य वाचकः । दारुमयस्य सत्सरुकस्य चतुरश्रस्य च । तत्रैकतरो गृह्यत इत्युच्यते । यथाकामी चतुरश्रं परिमण्डलं वा । अगृह्यमाणत्वाद्विशेषस्य चतुरश्रं परिमण्डलं वा चिनुयात् । उभयशब्दप्रवृत्तेः ॥

चतुरश्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ ७ ॥

स चतुरश्रः ॥ ८ ॥

पश्चात्सरुर्भवत्यनुरूपत्वायेति विज्ञायते ॥ ९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न विकल्पार्थः । नैष मण्डलाकारश्चेतव्यः; चतुरश्र एव चेतव्यः । यस्य गुणशास्त्रं 'द्रोणे वा अन्नं भ्रियते' इति । तच्चतुरश्रे युज्यते न वर्तुलाकारद्रोणे । अतो गुणसम्बन्धाच्चतुरश्र एव निश्चीयेत । तस्माच्चतुरश्र एव चेतव्यः । पश्चात्पुच्छस्थाने तसरुर्भवति अनुरूपत्वश्रुतेः, तथाकारसंपादनाय ।

करविन्दीया व्याख्या

उपधा—पैत्.

गतम्.

द्रोण—ते.

अन्नाधारं पात्रं द्रोणमित्युच्यते । तदाकारं चिन्वीत अन्नकामः ।

द्वयानि—च.

तुशब्दो भेदे । न प्रउगादिवेदेकप्रकाराणि द्रोणानि किन्तु

द्विपकाराणि चतुश्राणि परिमण्डलानि च । खलुशब्दः प्रसिद्धौ ॥

या—त्वात्—

गतम्

उभयत्र द्रोणशब्दप्रयोगादुभयप्रकारौ ग्राह्यौ ॥

चतुर—श्च

चतुरश्राण्येव ग्राह्याणि । कुत ? यस्येदं गुणज्ञास्त्रं स चतुरश्रः,
प्राकृतं चतुरश्रं अग्निमनूयान्नकामाय द्रोणाकारं विधीयते ।
अत्र इदमपि चतुरश्रमेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥

पश्चा—ते

आत्मनः पश्चात् पुच्छस्थाने त्सरुर्भवति । त्सरुर्मुष्टिः । प्राङ्-
त्वावस्थितस्थं पुरुषस्य पश्चात् स्थितः द्रोणोऽपि पश्चान्मुष्टि-
र्भविष्यति । एवमिहापीत्यर्थः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

उपाधाने—चतुरश्रं वा

तत्र हेतुमाह—

यस्य—स चतुरश्रः

गुणप्रापकस्सचतुरश्रः । यस्य—अग्नेः ।

पश्चास्तद—विज्ञायते ।

पश्चात्सरुर्हस्यं स तयोक्तः । असमामो वा । त्सरुशब्द उभय-
लिङ्गः । 'त्सरुः पुमान्' इति नैघण्टुकं प्रमादः ।

'दशमं त्सरु' इति निर्देशात् । अनुरूपस्य द्रोणानुरूप्यम् ।
एतच्च मण्डलचतुरश्रयोस्समानम् । तथाह भारद्वाजः—

द्रोणिचितं चिन्वीतान्नकामश्चतुरश्रं परिमण्डलं वा पश्चात्सरुर्भवति । इति । स्पष्टमेवाह कात्यायनः—

‘दशमभागो वृत्तः पश्चात्पुरस्ताद्वा मण्डलेऽप्येवमेव’ इति ।

कपर्दिभाष्यम्

सर्वस्या भूमेर्दशमं त्सरु । तस्य पुच्छेन निर्हार उक्तः ॥ १० ॥

तस्य करणया द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् । अध्यर्थाः पादेष्टकाश्च ॥ ११ ॥

द्वादशचतुर्भागीयाक्षेत्रं सारत्विप्रदेशस्य दशमोऽंशः । षष्ठ्यङ्गुलप्रमाणं तिर्यञ्जानी तस्य द्विकरणी पार्श्वमानी । तस्या क्षणया रज्ज्वा कृते चतुरश्रे द्वादशचतुर्भागीया क्षेत्रं भवति । यत्सरोः प्रमाणम् । तथैव त्रिगुणीकृतया द्रोणः ।

तस्य पुच्छेन निर्हार उक्तः—पुच्छेनैव मानमार्गो व्याख्यातः । तस्य करणया द्वादशेष्टकाः कारयेत् तस्येति द्रोणः परामृश्यते नत्सरुः । स च त्रिकोण समदेशेन चतुर्भागीयेनेत्यर्थः । अध्यर्थाः पादेष्टकाश्च अत्र विप्रतिपन्ना याज्ञिकाः अक्षण्या पादमिच्छन्ति केचित् । केचिदीर्घपदपादमर्धेष्टकाः कर्तव्याः ताभिर्विना सङ्ख्यापूरणस्याशक्यत्वात् । वक्तुमुक्तं शुल्वान्तरे ‘अर्धेष्टकाश्चेति । इहापि चकारादर्धेष्टकाश्चेति । करणानि च षट्त्रिंशदङ्गुलं तिलोनमेकं करणं; एकतोऽध्यर्थं द्वितीयं; प्रथमकरणमुभयतोऽक्षण्या चतुर्धा दीर्घं,’ तेन पादानां तृतीयं करणं, तृतीयेनैव करणेन दीर्घेण वाऽर्धेष्टकानां करणं चतुर्थम् ।

उपधानेऽध्यर्धाः पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधा-
ति ॥ १२ ॥

त्सर्वमे श्रोण्योश्च प्राचीः ॥ १३ ॥

सर्वमग्निं चतुरश्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ १४ ॥

पादेष्टकाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् ॥ १५ ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दक्षिणतः उदीचीरा-
त्मन्युपदधात्युत्तरतश्च दक्षिणाः । त्सरुपार्श्वयोर्व-
क्षिणां उदीचीश्च ॥ १६ ॥

सर्वमग्निं चतुरश्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ १७ ॥

पादेष्टकाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् ॥ १८ ॥

व्यत्यासं चिनुयात् यावत् प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

इति त्रयोदशः खण्डः ।

उपधाने यथासूत्रमध्यर्धा उपधाय पूर्वार्धे सप्तदशेष्टका
अक्षण्या छिन्धात् द्वावर्धा । यदि दीर्घाश्चेत् पादा उत्तरस्यां
रीत्या नवष्टकाः छिन्धात् यथा प्राचीः मपादाः यथा दक्षि-
णस्यामष्टौ तथैव प्राचीरेकाद्विधा । तत्र तथैव पूर्णः प्रस्तारः ।
अपरस्मिन्प्रस्तारे पश्चादात्मन्यष्टादशेष्टकाः करणे छिन्धात् ।
द्वे द्वे इष्टके द्विधाकरणेनैव । यदि दीर्घा पादाः पूर्वस्यां
रीत्या नवष्टका भिन्धात् । यथा वा उदीच्याश्श्रोण्या द्वे

द्वे त्सरोः पश्चादेवाग्रतः पाशमध्येऽर्धाः पादाश्चोदीच्यः । एवं प्रस्तारो द्विशतः । तत्र श्लोका भवन्ति—

मितास्त्रिभिस्तिलैरूना चतुर्भिश्च शतेन च ।
 द्रोणस्यैषा त्सरोर्मात्रा तस्य त्रिगुणितैव सा ॥
 पादा अर्धाश्च भेदास्युः करणानि विभावसौ ।
 द्रोणाख्ये तु स्मशाने च चतुरश्रे हविर्भुजि ॥
 प्रस्तारे प्रथमे पादा यत्र स्युस्तत्र नोत्तरे ।
 द्वावर्धौ प्रथमस्तारे चतस्र स्तूत्तरे स्तरे ॥
 निधाय चोत्तरे स्तारे अध्यर्धत्वविपूर्वके ।
 अध्यर्धा यत्र तत्र स्युः पादा दीर्घा यदि त्वथ ॥
 प्राच्यस्युः प्रथमे स्तारे उदीच्यस्तूत्तरे स्तरे ।
 अभितः पादमध्यर्धा रीतयसप्त चोत्तरे ॥ इति ॥

करविन्दीया व्याख्या

सर्व—क्तः

सर्वस्याग्निक्षेत्रस्य दशमोशः त्सरुः । छान्दसोऽनपुंसकलिङ्ग-
 निर्देशः । सारन्निप्रदेशस्य दशमोभागो द्वादशभागीयाक्षेत्रम् ।
 तस्य त्सरोर्निर्हारः समुदायात् पृथक् करणं पुच्छेन पुच्छ-
 प्रदेशेन भवेत् । स उक्तो निर्हारः चतुरश्राच्चतुरश्रं निजि-
 हीर्षन्निति । चतुरश्रस्यात्मनः करणी शतत्रयमेकादशाङ्गुलयः
 षड्विंशतितिलाश्च । त्सरोस्तुत्र्यधिकं शतमङ्गुलयः एकत्रिंश-
 त्तिलाश्च ॥

करण्यः का तस्य—कश्च

तस्यद्रोणस्य करणी दशकी षड्विंशतिरङ्गुलयः तिलोनाः ।
 द्वादशभागीयानां करणी एकतष्पड्विंशतिरङ्गुलयः तिलोनाः

अन्यत्रएकोनचत्वारिंशदङ्गुलयः अर्धधतिलोनाः द्वितीय करणं पादेष्टका द्वादशभागीयानामेव । चकारादर्धेष्टकाश्च । ताभिर्विनासह्यापूरणाशक्तेः उक्तच शुल्वान्तरे पादेष्टका अर्धेष्टकाश्चेति प्रथमकरणमक्षण्या भिन्द्यात् ॥

सापादेष्टका अथवा द्वादशभागा पार्श्वमानिका । तत्तुरीय । तिर्यक्मानिका पादेष्टका ॥

उपधाने प्राची.

आत्मनि पूर्वभागे द्वादशेष्टका प्रतीचीरूपदधाति । त्मर्वर्षे चतस्रः । श्रोण्यो मत्येकंचतस्रः । एव चतुर्विंशति रध्यर्धाः ॥

सर्व—येत्

शिष्टमसिसेत्रं द्वादशभागीयाभि मच्छादयेत् पुच्छे चतुरिष्टके द्वे रीत्यौ द्वयो पुरस्तात् पुच्छाप्य य विशयरूपैकाः चतुरिष्टकाश्च । तस्याः पुरस्ताद्विश्येका । अत्मनि द्वादशेष्टका उदीच्यो-नवरीतयः । एकविंशति शतं चतुरश्रा । चतुर्विंशतिरध्यर्धाः । उत्तरस्मिन्पार्श्वे नवचतुरश्रा उष्टस पट्त्रिंशतं दीर्घाः पादाः प्रतीचीरूपदध्यात् । दक्षिणस्मिन् पार्श्वेच नवोद्धृत्यपट्त्रिंशतं पादा । पूर्वस्या दिशि द्वादशभागीयानामुपान्त्ये उद्धृत्यद्वे द्वे चार्धे उपदध्यात् । अक्षण्यापादाश्चेत् पूर्वार्धेऽष्टादशचतुरश्रा उष्ट-त्यद्विसप्ततिपादा द्वे इष्टके उद्धृत्य द्वे द्वे चार्धे । द्विशत एष मस्तारः ॥

अपरस्मिन्—उदीचीश्च

आत्मनि दक्षिणतोद्वादश । तथैवोत्तरतः । पुच्छपार्श्वयो-श्चतस्रश्चतस्र । प्राच्योरीतय द्वाविंशत् ॥

सर्व—येत्

पुच्छे चतस्रश्चतुरश्रा आत्मनि द्वादशेष्टकाः प्राच्योनवरी-
तयः । ताद्वादशशतम् । पश्चादात्मनि । दशचतुरश्रा उद्धृत्य
द्वात्रिंशतमक्षणापादा उपदध्यात् । चतस्रश्चार्थाः दीर्घा-
श्चेत् पादाः पूर्वस्यां रीत्यां नवेष्टका उद्धृत्य षड्त्रिंशतं
पादा उदीच्य उपदध्यात् । पश्चादात्मन्यष्टादश चतुरश्राः नव-
पादा उदीचिरुपधाय तासां पुरस्तादभितो द्विपादाः सप्तार्थाः
उपधायतासां पुरस्तादष्टादशार्था उपाधायतासां पुरस्तान्नवपादा
उपदध्यात् । द्विशतएषप्रस्तारः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

सर्वस्या+उक्तः

पुच्छमिवात्मनो बहिर्भूतं पश्चान्मिनुयादित्यर्थः तत्र चतु-
रश्रद्रोणचित् द्वादशत्रिंशताङ्गुलेनाष्टतिलोनेन समचतुरश्रः तस्य
पश्चान्मध्यदेशे करणीतृतीयेन त्सरुममचतुरश्रम् ।

तस्य करण्य + कारयेत्

आत्मकरण्या द्वादशेन षड्त्रिंशत्यङ्गुलेनैकतिलोनेन समचतुरश्राः ।

अव्यर्थाः—पादेष्टकाश्च

तृतीयेन च नवम्यः पूर्ववत् ।

उपाधाने—दधाति

द्वादशीभिरुदीची रीतिः ॥

त्सर्वर्त्रे—प्राचीः

त्सर्वर्त्रे चतस्रोऽध्यर्था, श्रोण्योश्च चतस्रश्चतस्रः । एवं द्वादश ।

सर्वमग्नि—प्रच्छादयेत्

द्वादशीभिरेव प्रच्छादितेऽष्टाचत्वारिंशच्छतं भवति ।

पादेषुकाभिः—पूरयेत्

आत्मनि प्राच्यो द्वादशरीतय । तत्र ददिणस्यां पश्चाद्द्वय
दित्वा पूर्वोत्तिस्रो नवम्य उदीच्य । ततो द्वादश पाद्याः ।
ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततः प्राकपाद्या द्वादश । ततस्तिस्त्रो
नवम्यः उदीच्यः । तत प्राग्द्वादश्यध्यर्धे । एवमेव द्वादशी
रीति । एवं द्विशतः प्रस्तार ॥

अपरस्मिन्—उचीचीध्व

द्वादश द्वादश । दक्षिणेति द्वितीयावहुवचनस्वीकारः । त्सरु-
पार्श्वयोर्दक्षिणा उदीचीश्चतस्रश्चतस्र ।

सर्वमग्नि—प्रच्छादयेत्

चतुश्चत्वारिंशच्छतं भवति ॥

पादेषुकाभिः—पूरयेत्

आत्मभ्युदीच्यो द्वादश रीतय । अत्रापरस्यां दक्षिणाध्यर्ध्याया
उदत्तिस्त्रो नवम्यः प्राच्यः । ततोऽष्टौ पाद्याः । ततस्तिस्त्रो
नवम्यः । ततो द्वादशी ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततोऽष्टौ
पाद्याः ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततोद्वादशी । ततस्तिस्त्रो
नवम्यः । ततोऽध्यर्धा । एवं पूर्वा रीतिः । द्विशतः प्रस्तार ।

ध्यत्यासं—चिकीर्षेत्

अथ परिमण्डलस्य द्रोणचित्ते मकारो वक्ष्यते ।

‘ततो द्वादशी, ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततश्चतस्र पाद्या । ततस्तिस्त्रो
नवम्यः । तत पात्राधनस्र । ततस्तिस्त्रो नवम्यः । ततो द्वादशी । ततस्तिस्त्रो
नवम्यः । ततोऽष्टौ पाद्या । ततो द्वादशी । ततोऽस्त्रो नवम्यः ॥ २ ॥

इति ईदृशलेखामध्यस्थले इद पाठान्तरं दृश्यते

षट्सप्ततिशता^१ङ्गुलस्रयस्तिलोनो वेणुरुभयताञ्छिद्रः । मध्येशङ्कुं
निहत्य तस्मिन् वेणोञ्छिद्रं प्रतिमुच्य छिद्रान्तरेण परिमण्डलं
परिलिखेत् । मध्यशङ्कोः पश्चादष्टषष्टिशताङ्गुले सतिलद्वये
शङ्कुः । तस्य पश्चात्सरुः । समचरश्रं तिलद्वयोनचतुश्शताङ्गुलं
कुर्यात् । मण्डलमध्यशङ्कोः पश्चाच्चतुश्शताङ्गुले तिलत्रयोने
शङ्कुं निहत्य तस्मिन् वेणोञ्छिद्रं प्रतिमुच्यान्येन छिद्रेण
त्सरुणो दक्षिणापरकोणादारभ्य उत्तरापरकोणादालिखेत्, यथा
त्सर्वग्रं प्रध्याकारं भवति । मण्डलभ्रमणे त्सरुपूर्वान्तेऽर्धे
यावद्ध्रियते तावत्पश्चादागच्छति । ततो मण्डलमध्ये पूर्ववच-
तुरश्रं नवचत्वारिंशद्विशताङ्गुलमष्टतिलोनमवदध्यात् । तस्य
करण्या द्वादशनेष्टकाः एकविंशत्यङ्गुला नवतिलोनाः चतुर-
श्रमध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टकाश्शेरते । ततो दीर्घमेकं
करणम् । तस्य तिलोनषड्विंशत्यङ्गुला तिरश्ची । चतुस्त्रिंशकं
द्वाविंशतितिलं पार्श्वम् । ताः प्रथिमूलमध्ये चतस्रश्चतस्रो निधेयाः
पूर्वापरयोः प्रागायता दक्षिणोत्तरयोरुदगायताः । प्रधिशेषेषु
सप्तसप्तैष्टकाः । चतस्रणां मुखेषु तिस्रः । पार्श्वयोर्द्वे इति
तासां चत्वारि करणानि । त्रिकोणमाद्यं, तस्य षट्तिलोन-
मष्टाविंशत्यङ्गुलमेकं फलकं । षट्त्रिंशकम् सप्ततिलोनं
द्वितीयम् । त्र्यंशानितं षट्चत्वारिंशदङ्गुलं तृतीयं कर्णरूपं,
तद्गनुरिव तक्षेत्, यथाऽध्यर्धाङ्गुलिदशरो भवेत् । द्वितीयस्य
षट्तिलोनमष्टाविंशकमेकं तिर्यक्फलकम् । त्र्यंशानचतुश्चत्वा-
रिंशदङ्गुलमन्यत् । सप्ततिलं षट्त्रिंशकमेकं पार्श्वम् । साष्टा-
दशतिलं नवत्रिंशकं पार्श्वान्तरम् । तद्गनुरिव तक्षेत्, यथा

स^१चतुस्तिलाङ्गुलिश्शर । तृतीयस्य सतिलं नवकमेक तिर्यक्-
फलकमेकम् । सतिल पोडशाङ्गुलमन्यत् । द्वादशतिलानं प्रश्च-
त्रिंशदङ्गुलमेक पार्श्वे द्वादशतिलयुक्तं पञ्चत्रिंशकं पार्श्वान्तरैर्म्,
तद्धनुरिव तक्षेत् । त्रिंशत्तिलाश्शरः । चतुर्थस्य सतिले पोडशिके
तिरश्चरौ ^२पार्श्वे च दशतिलेनेपञ्चत्रिंशके । एफ पार्श्वे धनुरिव
तक्षेत् । एकात्रिंशत्तिलाश्शरः । एपा इष्टका प्रथिमध्ये स्थाप्या,
आभितास्तिस्रस्तिस्र पूर्वोक्ता क्रमोत्क्रमेण । एवं मण्डलक्षेत्रे
अष्टाशीतिशतमिष्टका भवन्ति । ततोऽपरप्रधेर्ध्यास्तिस्र उद्धृत्य
त्सर्वग्रे निदध्यात् । त्सरुशेषे द्वादश दीर्घेष्टकाः । द्विशतं
प्रस्तारः । एवमेवापरः प्रस्तार । चतुरश्रसक्तयस्तु महादिक्षु
भवन्ति । त्सरुणस्त्वन्ये द्वे करणे । तत्रैकस्य तिलोने पद्-
विंशत्यङ्गुले तिर्यक्फलके । ^३चत्वारिंशदङ्गुले ऽयंशे पार्श्वे ।
एकाक्षयारज्जुस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुला पद्गतिलयुक्ता । अन्या त्वेक-
पञ्चाशदङ्गुला सदशतिला । एक पार्श्वफलकं धनुरिङ्गु तक्षेत् । स
चतुस्तिलाङ्गुलिश्शरः । अन्यदपि पार्श्वमेवमेव । अन्तश्चापं तु
भवति यथैवमिष्टकारूपं, एता इष्टकाः त्सरुपार्श्वयोश्चतस्रश्च-
तस्र उदगायता । अथान्यत्तिलोनेपद्त्रिंशकं समचतुरश्र
तस्यैकं तिर्यक्फलकं धनुरिव तक्षेत् यथा पोडशतिलाश्शरो
भवति । एवमेवान्यत्तिर्यक्फलकं अन्तश्चापी तु भवति ।
यथैवमिष्टकाः त्सरुमध्ये एताश्चतस्रः प्रस्तारोः द्विशत ।

ध्यत्यस चिनुयाद्यवत प्रस्ताराश्चितीर्योत् ॥

इति त्रयोदशः खण्ड

^१ एकोनचत्वारिंशदङ्गुले तिलोने ^२चतुस्तिलोनाङ्गुलि ^३पार्श्वे च द्वादश

कपर्दिभाष्यम्

समूहं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ १ ॥

समूहन्नेवेष्टका उपदधाति ॥ २ ॥

दिक्षु चात्वाला भवन्ति । तेभ्यः पुरषिमभ्यु-
दूहतीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

समूहं इत्युपधानप्रकारविशेषो नाकृतिविशेषः । प्रकृतावेवायं
विधिः नाकृतिविकारेषु । अग्निक्षेत्रस्य परित इष्टकाः स्थापयित्वा
यथा समूहनं क्रियते तथोपदधाति सर्वत उपादायोपद-
धातीति यावत् । स एवोपधानविधिः—‘प्रतिदिशं चात्वाला
भावन्ति वीहर्वेदि । तेभ्यश्चात्वालेभ्यः पुरीषं पांसूनभ्युदूह-
तीति’ श्रुतिः ।

परिच्छाद्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञा-
यते ॥ ४ ॥

अयमप्युपधानविधिः ॥

मध्यमां स्वयमातृण्णां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः
परिचिनोति । स परिचाय्यः ॥ ५ ॥

तृतीयस्यां चित्तौ स्वयमातृण्णामुपधाय इष्टकागणैः प्रदक्षिणं
तां स्वयमातृण्णां परित उपदधाति । स परिचाय्यः ।

उपचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञा-
यते ॥ ६ ॥

परिचाय्येनोक्तः ॥ ७ ॥

पूर्ववत्परिचाय्येन व्यत्यासः ।

करविन्दीया व्याख्या

समू—ते

समूहनमत्र गुणो नाकृतिविशेषः । तमेतमग्निं चिन्वीत पशुकामः ।

समूहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह—

समूह+धाति

समूहञ्चिष उपधान इति परितोऽग्निक्षेत्रमिष्टकास्स्थापयित्वा
समूहन्—सम्पादयञ्चिष यथायथा वाह्याभ्यन्तरा इष्टकाः उन्न-
ता भवेयुः तथातयोपदध्यात् । अयमर्थः—यथा सर्वमग्निक्षेत्र-
मन्तरत उन्नत वह्निर्नितं भवति तथा पुरिषेण कृत्वा
तत्रेष्टका उपधाय सपुरीषाभिः क्षेत्रपूरणं कुर्यादिति ॥

दिक्षुचा—यते.

दिक्षु चतुष्टयपि चात्वाला । पुरीषाणां बाहुल्याच्चात्वाल-
याहुल्य दिक्ष्वेकैकं चात्वाल शम्यया विमाय काल एव
प्रकृतिवदुत्तरवेदिषु यवयति। तेभ्यः सर्वेभ्यः पुरीषाण्यादाय
चित्तिमभ्यूहयेदिति । प्रकृतान्येव विमानकरणोपधानानि ॥

परिचय—ते

परिचयनमत्र गुणः । श्रुत्यर्थं व्याचष्टे—

मध्यमा—व्यः.

तृतीयस्यां चित्तात्रारुमणादिस्वयमातृष्णान्तमूपधाय द्विरण्येष्ट-
काभिर्गणैः प्रदक्षिणैः प्रदक्षिणं स्वयमातृष्णां परिचिनुयात् ।
प्राकृतानां स्थानानां बाधकं परिचयनम् । एष द्विशतः ।

उप—क्तः

उपचयनमपि गुणः । उपचयनं समीपे चयनम् । तान्येव विमानकरणोपधानानि । सर्वं परिचाय्यवत् । अयं भेदः—आद्यस्य वहिरारभ्य स्वयमातृण्णासमीपे समाप्तिः । द्वितीयस्य स्वयमातृण्णासमीप आरभ्य वहिस्समाप्तिः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथ चतुर्दशः खण्डः

समूह+धाति

अग्निक्षेत्रं परित इष्टकास्स्थापयित्वा समूहन् एकत्र राशीकुर्वन्निवोपदधाति ॥

दिक्षु चात्वाला+स परिचाय्यः

स्वयमातृण्णामुपधायान्यास्सर्वा इष्टकास्स्वयमातृण्णां परित उपदधाति । न तु प्राचीः प्रतीचीरित्यादयो विशेषाः । पूर्वःपूर्वो गणस्स्वयमातृण्णासमीपे । ततस्ततो वहिरुत्तरउत्तरः । अनयोस्समूहपरिचाय्ययोः प्रकृतिवदेव रूपं इष्टकाश्च विशेषावचनात् । अथवा समूहस्य परितस्स्थित्वा समूहने क्रियमाणे मण्डलरूप इष्टकाचयो भवतीत्यर्थान्मण्डलरूपत्वमग्रे भवति । परिचाय्यस्यापि स्वयमातृण्णापरिचयनं मण्डलरूप एवाग्रावुपपद्यते इति अर्थादेव मण्डलरूपत्वं । तथाच बोधायनः—समूहपरिचाय्यौ पूर्वेण रथचक्रचिता व्याख्याताविति ।

उपचा—क्तः

पूर्वस्यैवेदं शाखान्तरीयं संज्ञान्तरमित्यर्थः ।

कर्पादिभाष्यम्

श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक
ऋध्नुयामिति विज्ञायते ॥ ८ ॥

पितृलोके ऋध्यासामिति यः कामयेत स एवं चिनुयात् ।

द्वयानि खलु श्मशानानि चतुरश्राणि परिम-
ण्डलानि च ॥ ९ ॥

तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य त्रिशयित्वात् ॥

चतुरश्रं वा । यस्य गुणशास्त्रं ॥ ११ ॥

स चतुरश्रः । त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः ॥ ६२ ॥

चतुरश्राकाराणि सन्ति श्मशानानि परिमण्डलाकाराणि च ।
तत्रैच्छातः प्रवृत्ति शब्दस्योभयप्रवृत्तेः । यदि वर्तुलाकारः
रथचक्रवत् । चतुरश्रं वेति—गतमेतत् ॥ यस्य गुणशास्त्रं
पितृलोकसम्बद्धं तच्चतुरश्रे श्मशाने न वर्तुले । खाला हि
तत्र निक्षिप्यन्ते । येषु पैतृमेधिकक्रिया तेषां पितृणां
सम्बन्धः ऋध्या च । तस्माच्चतुरश्र एव चेतव्यः यदि
चतुरश्रस्तदा त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः—तत्सर्वं द्रोणचित्येव व्या-
ख्यातम् ॥

^{१७} छन्दश्चिन्तं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥

छन्दोभिरेव यत्रेष्टकाश्रीयन्ते तं छन्दश्चिन्तं पशुकामश्चिनुया-
दित्यभ्याः श्रुतेरर्थं श्रुतिद्वयेन व्याचष्टे—

सर्वैश्छन्दोभिश्चिनुयादित्येकम् । प्राकृतैरित्य-
परम् ॥ १४ ॥

चतुर्दशः खण्डः

सर्वैश्छन्दोभिर्दाशतयीभिश्चेतव्य इत्येका श्रुतिः । प्राकृतैः—प्रकृतौ
यानि छन्दांसि अग्रिर्मूर्धेत्यादीनि तैरेवेत्यपरा श्रुतिः ॥

इत्यापस्तस्वसूत्रविवरणे शुल्वाख्यप्रश्ने कपर्दिस्वामिभाष्ये
चतुर्थः पटलः

करविन्दीया व्याख्या

श्मशा—ते

श्मशानमिव चिन्वीत पितृलोके वृद्धिं कामयमानः ।

द्वयानि—यित्वात्

गतं । अग्रचायतनप्रकाररूपाणि द्वयान्यपि श्मशानानि लोके
दृश्यन्ते चतुरश्राणि परिमण्डलानि च ।

चतुरशः—श्रः

प्रकृतित्वाच्चतुरश्रमेव चिन्वीत न मण्डलमिति समास उक्तः ।
श्मशानानि द्रोणचितेतिवत् कर्तव्यानि । त्सरुं वर्जयेद-
न्यत्सर्वं द्रोणवत् विमानानि । द्वादशभागीया अध्यर्धाः अर्धाः
पादाश्च द्वादशभागीयास्सप्तविंशतिरङ्गुलयः त्रयोदशतिलाश्च ।
अध्यर्धा एकतस्तादृशाः अन्यत एकचत्वारिंशदङ्गुलयः त्रयश्च
तिलाः अर्धाः पादाः एकतो द्वादशभागीयासदृशाः अन्यतस्त-
दर्धाः । पादा एकतो द्वादशभागीयासदृशाः अन्यतो नवा-
ङ्गुलयः साधिकाश्चत्वारस्मितलाश्च । उपधाने प्रथमप्रस्तारे पुर-
स्तात् पश्चाच्चाध्यर्धाः चतुरश्राभिः प्रच्छादनं । पादाभिर-

र्धाभिश्च सङ्ख्यापूरण । द्वितीये दक्षिणत उत्तरतश्चाध्यर्धा-
भिश्चतुरश्राभिः प्रच्छादनादि पूर्ववत् ॥

छन्द—ते

छन्दोभिः ऋग्भिश्चीयते इति च्छन्दीश्चित् एतावानेव विशेषः ।
अन्यत् सर्वं प्रकृतिरेव ॥

सर्वे—कम्

सर्वदेशतयीगनश्छन्दोभिश्चिनुयात् । तानि सहस्रधा विभज्य
तेषामेकैकेन भागेनैकैकामिष्टकामुपदध्यात् । यजुषा स्थाने
छन्दांसि भवेयुः । तत्र यावत्य यजुष्मत्यः इष्टकाः
तावत्यश्छन्दांसि विभज्य तेषामेकैकेन विभागेनैकैकामिष्टकां
यजुष्मतीरुपदध्यात् । लोकम्पृणास्तु पूर्ववदेव । अथवा
दशतयीगतैस्मर्वश्छन्दोभिर्गायत्रीभिस्त्रिष्टुप्त्रिजगतीभिरनुष्टुप्त्रिभृ-
हतीभिरुष्णिगिभ पङ्क्तिभिरक्षरपङ्क्तिभिर्विपुरुषाभिस्त्रेधा विभक्ता-
भिरतिच्छन्दोभिस्त्रिधा विभक्तैस्सर्वाभिर्द्विपदाभिश्च पुस्तैतादारम्य
याज्ञमेनीभिरुपदध्यात् ॥

प्राक्—नाम्

प्राक्तै अग्निकाण्डगतै अग्निर्मूर्खैत्यनुवाकस्यैर्गायत्र्यादिभिः न
दशतयीभिरित्यपरम् । नाम्मात्पर विभज्यत इति सिद्धान्तितम् ।
अत्र श्लोकाः—

एकैकवृद्धा एकैकधा तत्रय क्रमश्च एकशतम् ।

पटले तृतीय उदितास्तेषा भेदाश्चतुर्थादौ ॥

प्रकृतिस्त्ववहीनामेकविधा वाय सप्तविधाः ।

एकविधप्रकृतित्वे तदा पण्णा न पक्षपुच्छानि ॥

सप्तविधप्रकृतित्वे भवति च तेषां सपक्षपुच्छत्वम् ।
 सप्तविधप्रभृतीनां सैव भवेत्प्रकृतिरेकशतविधात् ॥
 करणीनां द्वादशांशैः तैरुक्तांशयुतायुतैः ।
 पृथगुत्पन्नरूपाभिरिष्टकाभिस्त्रिधोपधैः ॥
 त्रैधमेकविधादीनां चातुर्विध्यं सपक्षतः ।
 एवं प्रउगयुग्मस्य त्रैधं नान्यदपक्षतः ॥
 द्वौ चतुरश्रौ प्रउगौ रथचक्रद्रोणचित्समूह्यश्च ।
 पर्युपपूर्वौ चान्त्यौ श्मशानचिच्छन्दश्चित्शियेनौ ।
 कङ्चिदलजौ सप्तविधाः पञ्च पूर्ववद्दशदहनाः ॥
 प्रउगचिदुभयप्रउगो रथचक्रो द्रोणचिच्छ्मशानाग्निः ।
 एते त्वपक्षपुच्छाः कूर्मचिदाद्याः परोक्ताश्च ।
 अन्ये सपक्षपुच्छा अग्नय उक्ताः प्रवक्ष्यमणाश्च ॥
 श्येनप्रमुखाननलान् व्याख्यास्ये पटलयोरिहोत्तरयोः ॥
 इति कराविन्दस्वामि कृतायां शुल्बप्रदीपिकायां
 चतुर्थः पटलः

सुन्दरराजीया व्याख्या

(श्मश—यते) (द्वया—त्वात्) (चतु) क्तः ।

अत्र चतुरश्रत्वे त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलाः एकविं-
 तितिलाश्च करणी । तस्या द्वादशेन सप्तविंशत्यङ्गुलेन त्रयोदशति-
 लयुक्तेन द्वादशभागीयाः । तदर्धेन पाद्याः तृतीयेन च नवम्यः ।
 अधार्थं पूर्ववत् । उपाधानेऽध्यर्था द्वादशपुरस्तात्प्रतीच्यः ।
 पश्चाद्द्वादश प्राच्यः । शेषं द्रोणदेव । तत्र सर्वाभावात् षोडशे-
 ष्टका हीयन्ते । अतोऽग्निमध्ये द्वे उद्धृत्याष्टादशनवम्यो निधेयाः ।

द्विशतः प्रस्तारः । एवमेवापर । प्राच्युदीच्योस्तु विपर्यासः ।
पण्डले श्मशानचिद्रथचक्रचिता व्याख्यात

छन्द.+यते

छन्दोभिश्चीयत इति छन्दश्चित् । छान्दसः करण उमपदे
किप् । अन्यत्र कर्मण्यग्रव्याख्यायामिति ।

सर्वे परं

तत्र सर्वैर्गायत्र्यादिभिश्चतुरुत्तरैः अतिधृति पर्यन्तैः चतुर्दशभि-
रुत्कृतिपर्यन्तैर्वैकविंशत्या त्रिवृत्ककुभादिविशेषयुक्तैर्दाशतयीभ्य
आहृतैश्छन्दोभिः सर्वा इष्टकाश्चिनुयादित्येकं मतं । प्राकृतैराग्नि-
र्मूर्धेत्यनुवाकाधीतैर्याज्ञसेन्यर्थैः पुनः पुनरभ्यस्तैरित्यपरं मतं ।
अस्याग्रे मकृतिवदेव रूपं । केचित्तु त्रयसां वा एष प्रतिम-
येत्यस्यापि नितत्वाद्द्वयस आकारमपीच्छन्ति । यथाह—वोधा-
यन —तस्य रूप इयेनाकृतिर्भवतीति ॥

इति श्रीमत्सुन्दरराजरुतायां शुल्बप्रदीपिकाया

चतुर्थ पटलः

कपर्दिभाष्यम्

इयेनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञा-
यते ॥ १ ॥

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ २ ॥

इयेन इव चेतव्यः इयेनचित् तदाकारं चिन्वीत । आकृत्याः
फलमाकारसंपादनं स्वयमेव वक्ष्यति । अनृजुपक्षः व्यस्तपु-
च्छोऽसङ्कोचितपुच्छ । कथं वक्रता?—

पश्चात्प्राङ्दूहति ॥ ३ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्मुदूहति ॥ ४ ॥

एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भव-
तीति विज्ञायते ॥ ५ ॥

उच्यते पुरस्तात्प्रत्यङ्मुदूहति । एवमेव वक्राः पक्षा यस्य स
वक्रपक्षः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । एवमिव-एवमेव वयसांमुत्पततां
मध्ये पक्षनिर्णामो नमनं भवतीति श्रुतिः ॥

यावानग्निस्सारत्विप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यते ।

प्रादेशं चतुर्थमात्मनश्चतुर्भागीयाश्चाष्टौ ।

तासां तिस्रश्शिरः । इतरत्पक्षयोर्विभजेत् ॥

अत्रिणां प्रादेशेन च वर्धितोऽग्निः प्राकृतो यावान् संपद्यते
प्रादेश इति गृह्णीयादिति शेषः । सारत्विप्रादेशाश्चौ यत्प्रा-
देशं पुच्छे आत्मनि चतुर्थं पुरुषक्षेत्रं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ
शिष्टे पुरुषे^१ चतुर्भागीयाः क्षेत्रं च गृहीत्वा तासां चतुर्भा-
गीयानां तिस्रश्चतुर्भागीयाश्शिरसि निधातव्याः । इतरत्सर्वं
पक्षयोर्विभज्य क्षिपेत् । षडङ्गुलमात्रं प्रादेशे । षष्ट्यङ्गुलं पुरुषे ।
चतुर्भागीयासु पञ्चसु पादोनं नवदशाङ्गुलम् । एतदेवैकैक-
स्मिन् पक्षे क्षिपेत् ।

पञ्चारत्विः पुरुषः । चतुररत्विः व्यायामः । चतु-
र्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्विः । तदर्थं प्रादेश इति क्लृप्तिः ।

पञ्चेति-एतत्पुरुषस्य प्रमाणम् । चतुरिति-एतदरत्विप्रमाणम् ।

^१ त्रिपुरुषे—B.

कलामि — एवं कल्पना । इतिशब्दः प्रकारे । अनेन मार्गेण कल्पयेदित्यर्थः । त्रिंशदङ्गुलं चतुर्भागीयम् ।

करविन्दीया व्याख्या

श्येन—ते

श्येन — पक्षिविशेष । तदाकारमग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । वयसा वा एष प्रतिमया वीयत इति वयोपात्रसदृशः प्राकृतोऽग्निः । अयं तु श्येनसदृशः । कीदृशः श्येन इत्याह—

वक्र—ते

वक्रौ—अनृजू पक्षौ यस्य स वक्रपक्षः । व्यस्त विस्तीर्णं पुच्छं यस्य मूलादारभ्य उपर्युपरि विस्तीर्णं स । पश्चात् प्राडुद्वीति उद्गहनमुन्नयनं प्रथमपक्षार्धं मूलादारभ्य पश्चात्प्रभृति प्रागुन्नयेत् । पुरस्तात्प्रत्यङ्गुद्गृहति । द्वयं पक्षार्धं म-यादारभ्य पुरस्तात् प्रभृति प्रत्यङ्गुन्नयेत् । एवामिवहीति निपातसमुदायः प्रसिद्धौ । वयसां मध्ये—श्येनानां पक्षयोर्मध्ये । निर्णाम—निर्णामन निर्गत्य प्रहीभावः । विज्ञायते—श्रूयते दृश्यते वा । पक्षनिर्णाम इति वचनसामर्थ्यात् पक्षयोर्मध्ये इति गम्यते । यद्वा वयसां पक्षिणां मध्ये श्येनानां पक्षयोर्मध्ये निर्णाम दृश्यते—पक्षिणां दृश्यते इति ॥

यावान—जेत्

प्राकृतमग्निमात्मपक्षपुच्छांशिरस्सु विभजेत् । कान् विभागानि-
त्याह—पुच्छात् प्रादेशक्षेत्रमात्मनश्चतुष्पुरुपादेकपुरुषक्षेत्रम् (प्रौ)
ष्टादशचतुर्भागीयाः यावति क्षेत्रे उपधीयन्ते तावच्चात्मक्षेत्रं
सगृह्य तासां चतुर्भागीयानां तिस्रो(त्रि)त्रे शिरः कुर्यात् ।
अवशिष्टपञ्च दश(विंशति)चतुर्भागीयाः पुरुषः प्रादेशश्च

प्राकृतयोः अध्वरत्रिपुरुषयोः पक्षयोर्विभजेत्—क्षिपेदित्यर्थः ।
एवं सत्यर्धदशमा अरत्रयश्चतुर्भागोनाङ्गुलिश्चैकैकः पक्षः । अर्ध-
तृतीयपुरुष आत्मा । पुरुषमात्रं पुच्छं । तिस्रश्चतुर्भागीयाश्चिरः ॥

पञ्चार—कलृप्तिः.

‘पञ्चारत्रिरग्रौ पुरुषः । यावान् पुरुष ऊर्ध्ववाहुस्तावान् भवतीति
पुरुषप्रमाणविशेषविधेः । अन्यत्र चतुररत्रिः । चतुर्विंशतिर-
ङ्गुलयोऽरत्रिः । तदर्धं प्रादेशः । स च द्वादशाङ्गुलः । कलृप्तिः—
अचार्यस्य समयः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

श्येन+यते

तैत्तिरीयके काम्यप्रकरणे पठितोऽप्ययं श्येनचित् नित्य एव
स्वर्गफलकत्वात् चतुरश्राश्रित्तस्यापि स्वर्गफलकत्वं । ‘सुव-
र्गाय वा एष लोकाय चीयते । यदग्निः’ इति लिङ्गानि चात्र
प्रागेव दर्शितानि ।

वक्र+यते

श्रुत्यन्तरमिदं श्येनचिद्वाक्यस्य शेषभूतं । तत्र वक्रता पक्षमध्ये ।
व्यासः पुच्छाग्रे । पक्षयोर्वक्रीकरणप्रकारमपि श्रुतिरेवाह—

पश्चात्प्राङ्मुहति पक्षमध्ये । पुरस्तात्प्रत्युङ्मुहति पक्षा-
ग्राप्ययोः ।

एवमिव हि वयसां पक्षस्य मध्ये मध्येपक्षं निर्णामो वक्रता ।
मध्येपक्षनिर्णामः—वयसामुत्पततां पक्षमध्ये निर्णाम एवमिव
हि दृश्यत इत्यर्थः ।

याचा+ते

सारत्रिप्रोदशश्चतुरश्रोऽग्निर्यावान् सम्पद्यते तावानेवायं श्येन-
चिद्भवति । सारत्रिप्रादेशग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तमेव ।

तत्र—

प्रादे+ष्टौ

आदधीतेति शेष । पुच्छे पुरुषादधिक प्रादेशमात्मनश्चतुर्थं पुरुष
चतुर्भागीयाश्चाष्टौ आत्मन एवादधीत । शिष्ट आत्मा । अर्ध-
तृतीयं पुरुष । पुच्छं पुरुषप्रमाण(मात्र)मेव ।

ता—शिरः.

तासा तिस्रश्चतुर्भागीयाः शिरः प्रकल्पयेत् ।

इतर+जेत्

पुच्छादात्मनश्चात्र शेषं द्वेषा विभज्य पक्षयोर्निद्वयात् ।
एकैकस्मिन् पक्षे प्रादेशार्धं पङ्क्तुल आत्मचतुर्थादर्थं पष्टि-
रङ्गुलयः । पञ्चानां चतुर्भागीयानां मध्ये पुरुषायामे पक्षे न्यस्ते
पादोना एकान्नत्रिंशतिरङ्गुलय प्राकृतं पक्ष । चतुश्चत्वारिं-
शदधिकशताङ्गुलयः । एभिः सहित पादोनेकान्नत्रिंशच्छतद्वेषा-
ङ्गुलः सम्पद्यते । तदेतद्द्रक्षपति अर्धदशमा अरन्नय इत्यादि ।

पञ्चा+कल्पि

सार्वत्रिकी चैषा कल्पि ।

कर्पदिभाष्यम्

अर्धदशमा अरन्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागीनाः

पक्षायामः ॥ ५ ॥

प्रादेशदशमा अरन्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागीनाः पक्षायाम —पक्ष-
योरायमः । प्राकृता पङ्क्तयः अर्धपुरुषे प्रादेशमहिनारनिद्व-
यमष्टादशाङ्गुलाश्चतुर्भागीनाश्च प्रादेशे पङ्क्तुलाः । ता अष्टाद-
शभिस्सहारत्रिः सर्वं सम्भूयार्धदशमा अरन्नयोऽङ्गुलाश्च चतु-
र्भागीनाः । एष पक्षयोरायामः ।

द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशां करोति । मध्ये
लक्षणम् । पक्षस्यापरयोः कोट्योरन्तौ नियम्य
लक्षणेन प्राचीनमायच्छेदेवं पुरस्तात् । स नि-
र्णामिः । एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

द्विपुरुषप्रमाणां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं ; कुर्या-
दिति शेषः । अनेनैव मार्गेणोत्तरस्यापि पक्षस्य नमनं व्याख्या-
तम् । एषा पक्षयोर्वक्तृता ॥ ७ ॥

आत्मा द्विपुरुषायामोऽर्धपुरुषव्यासः ॥ ८ ॥
पुच्छेऽर्धपुरुषव्यासं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् ।
तस्यै दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥ ९ ॥

द्विपुरुषायाम आत्मा अर्धपुरुषव्यासः । एवं दीर्घचतुरश्रं
विहृत्य पुच्छस्थानेऽर्धपुरुषा तिर्यङ्मानी पुरुषप्रमाणा पार्श्व-
मानी भवति यथा तथा यच्छेत्—कुर्यादित्यर्थः । तस्य
चतुरश्रस्य दक्षिणपार्श्वेऽन्यं तादृग्विधं चतुरश्रमुत्तरतश्चान्यम् ।
एवं त्रीणि चतुरश्राणि अर्धपुरुषव्यासानि ।

तावक्षण्या व्यवलिखेत । यथाऽर्धपुरुषोऽप्यये
स्यात् शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः
करण्या अर्धात्तावति दक्षिणयोर्निपातयेत् ॥ १० ॥

तौ चतुरश्रौ यौ पार्श्वस्थौ । तावक्षण्या कर्णेन आलिखेत्, यथाऽप्यये आत्मपुच्छसन्तौ अर्धपुरुषमात्रं कृतं पूर्वस्य भवति । प्राच्यमिव दक्षिणं प्राच्यमिवोत्तरम् । एव कृतेऽप्ययेऽर्धपुरुषमात्रं भवति । शिरस्स्थानेऽर्धपुरुषप्रमाणेन चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्यां कर्ण्या अर्धादारभ्य तावत्येवार्धे मध्ये निपातयेत्—आलिखेत् । तिस्रः परिशिष्यन् इत्युपरितने वक्ष्यति । अत्रापि तिस्रः शिरसीत्युक्तम् ।

पञ्चदश. खण्डः

करविन्दीया व्याख्या

अर्धदश—याम

अपरेण यूपावटदेशं संचरमवशिष्येत्यादि विमाय पक्षाप्येषु शङ्कुं निहस्य दक्षिणोत्तरया रज्ज्वा नवारत्नान् प्रादेशमङ्गुलं चतुर्भागीनां चायामं कृत्वा पक्षाग्रेषु शङ्कुं निहन्यात् । एवमेकादशभिरङ्गुलीभिः प्रादेशेन च पुरुषो हीयते । तत्रार्धाष्टमाभिरङ्गुलीभिरेका चतुर्भागीया भवति । तदर्धेनार्धद्विपुरुषायामां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा पक्षस्यापरकोटिशङ्कोः प्रतिमुच्य लक्षणेन प्राचीमपसार्य शङ्कुं निहन्यात् । एवं तस्यैव पूर्वयोः कोट्योः प्रतिमुच्य लक्षणेन प्रतीचीमपसार्य तत्र शङ्कुः । एवं कृते पश्चिमपार्श्वमान्यापुरस्तात् पक्षमध्ये चतुर्विंशत्यङ्गुले सार्धसप्ततिले लक्षणं निपातति पुरतश्चैवं । स निर्णाम—निर्णमनं पक्षस्य । अर्धदशमा इत्यादि सन्निर्णाम इत्यन्तेनोत्तरमपि पक्षं कुर्यात् ॥

आत्मद्वि—व्यासः

आत्मानं प्राक्त्वेन द्विपुरुषायाममुदक्त्वेनाध्यर्धपुरुषमनुपृष्ठ्यं
मिनुयात् ॥

पुच्छे—येस्यात्

पुच्छे पुरुषायामानि तदर्धविस्ताराणि प्रत्यगायतानि
त्रीणि चतुरश्राणि दक्षिणोत्तराणि विहृत्य दक्षिणं चतुरश्रं
दक्षिणापरकोटिं प्रत्यक्षणयालिखेत् । एवमुत्तरापरकोटिं प्रति ।
एवं कृते पुच्छमूलेऽर्धपुरुषविस्तारमग्रेऽध्यर्धपुरुषविस्तारं पुरुषमा-
त्रायामं चतुरश्रं भवति ॥

शिरः—येत्

आत्मनः पूर्वकरणीमध्ये पुच्छवदर्थायामविस्तारं चतुरश्रं कृत्वा
तत्पूर्वकरणीमध्याद्दक्षिणोत्तरकरणयोर्मध्ये रेखां निपातयेत्-
रेखयोर्वाहिस्त्यजेत् ॥

पञ्चदशः खण्डः.

सुन्दरराजीया व्याख्या

अर्धद—यामः

व्यासः पुरुषमात्र एव । अथ तस्य निर्णामः—

द्विपु—र्णामः

कोट्योरग्राप्यययोरेवं पुरस्तात्पूर्वयोः कोट्योरन्तौ नियम्य
यत्पश्चादपच्छिद्यते तत्पुरस्तादागच्छति ।

एतेन—व्यातः+आत्मा—व्यासः

एवमेवात्मानि त्रयः पुरुषाः स्थिताः ।

पुच्छे—येत्

आत्मनः पुरस्ताच्छिरः ।

इति पञ्चदशः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्

अप्ययान् प्रति श्रोण्यंसानपच्छिन्द्यात् ॥ १ ॥

अप्ययशब्देन पक्षपुच्छशिरसां मन्थिरुक्तः । तान्मसंमोच्छिन्द्यात्—श्रोण्यंसान्चजेत् । शिरसोऽप्ययाद्गारभ्य पक्षाप्ययं प्रति । एव श्रोण्योरसे च । एव द्वे द्वे चतुर्भागीये निरस्ति भवतः । वक्ष्यति चत्वारिंशत्परिशिष्यन्त इति ॥

एवमिव हि श्येनः ॥ २ ॥

प्रसिद्धः । वक्ष्यति च 'यावदात्रानसारूप्यम्' इति ।

करणं पुरुषस्य पञ्चमायामं पष्ठव्यासं कारयेद्यथायोगनतं तत्प्रथमम् ॥ ३ ॥

पुरुषपञ्चमायामं पुरुषपष्ठव्यास—अरिन्निमात्री पार्श्वमानी पद्भगाः तिर्यङ्मानी यथा युज्यते तथा नतः ; नतशब्देन प्रजम्भनमुच्यते । तथा प्रजम्भयेत् । एकामङ्गणादीर्घा^१ कुर्यात् । यथा युज्यत इति यथायोगः । तत्प्रथमं करणम् । प्रथममित्यस्य सज्ञा ।

ते द्वे प्राचीं सहिते । तद्वितीयम् ॥ ४ ॥

ते द्वे विपर्यस्ते उपसृत्य मध्यमफलके मष्ट्रे यथा तिष्ठतः तथाविधं करणं द्वितीयम् ।

प्रथमस्य पद्भागमष्टभागेन वर्धयेत् । यथायोगनतं तत्तृतीयम् ॥ ५ ॥

प्रथमस्य पद्भागकरणमष्टभागेन वर्धयेदीर्घं कुर्यात् । मात्रा ?

तमक्षणया छिन्द्यात् । छिन्ना यथा युज्यते नमनं तथा योगः ।
यथा पक्षनमनेऽध्यर्धं युज्यते तथा नतं वक्रं तृतीयकरणम् ।
चतुर्भागीयाऽध्यर्धा । तस्याश्चतुर्भागीयामात्र-
मक्षयया छिन्द्यात् । तच्चतुर्थम् ॥ ५ ॥

चतुर्भागीयाध्यर्धं भूमावालिरुय चतुर्भागीयां न सज्जेत् ।
तथाभूतेष्टका येन करणेन क्रियते तच्चतुर्थं करणम् । षोडशीं
चतुर्भिरिति वक्ष्यति । तदेतत्करणम् ॥

करविन्दीया व्याख्या

अप्य—इयेनः

अभ्ययशब्देनात्मनः पक्षपुच्छशिरसां सन्धिरुच्यते । शिर-
सोऽप्ययादिरभ्य आपक्षाययात् पुच्छाप्ययादारुभ्य आपक्षा-
प्ययात् । एवमिवहीति गतम् ॥

कर—प्रथमम्

पुरुषस्य पञ्चमं चतुर्विंशतिरङ्गुलय एकतः । अन्यतो
विंशतिरङ्गुलयः प्रथमं करणम् । यथायोगनतं भवेत्—उपधाने
यथायुज्यते तथा कुर्यात् । नमनप्रकारश्चोपरि इयेने वक्ष्यते ।
प्रथमादयश्शब्दा व्यवहारसौकर्याय ॥

तेद्वे—यम्

प्रथमकरणे प्रागायते दक्षिणमेकमुत्तरमेकमिति संहिते
चतुर्विंशत्यङ्गुले पार्श्वमान्यौ चत्वारिंशदङ्गुले तिर्यङ्मान्यौ । तयो-
रेकानमनविधिना मध्ये निर्णता एकपार्श्वे उन्नता । तद्वितीयं
करणम् ।

प्रथ—तीयम्

प्रथमकरणस्य पद्भागो त्रिंशत्यङ्गुलमष्टभागेन पञ्चदशाङ्गुलेन यथायोगनतेन वर्धयेत्, यथा पद्भाग पक्षानुरोधी वक्रस्यादष्टमभाग आत्मानुरूप ऋजुर्भवेत्तृतीय करणम् ॥

चतुर्भा + थ

चतुर्भागीयाऽणूकाख्या । साऽयर्धा कार्या । तस्याश्चतुर्भागीयामात्रमक्षयामात्रमक्षयया छिन्धात् । एतदुक्तं भवति— पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलायाम त्रिंशदङ्गुलव्याम कृत्वा त्रिंशदङ्गुलमक्षयया छिन्धात् । एवमेका पार्श्वमानी । पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलयः एका तिर्यङ्मानी त्रिंशदङ्गुलय एकाऽक्षयया स्थिता द्विचत्वारिंशदङ्गुलय चतुर्दश तिलाः । एतच्चतुर्थं करणम् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अप्य—छिन्धात्

पक्षपुच्छशिरोऽप्ययेभ्य अन्योन्य मत्यक्षयया परिच्छिन्धात् । एवमात्मनोऽर्धपुरुषो निरस्तो भवति ।

एवमिव—प्रथमम्

चतुर्विंशत्यङ्गुल । पार्श्वफलकम् । त्रिंशत्यङ्गुल तिर्यङ्फलकम् । यथायोगनत यथा युज्यते पक्षे तथा नतम् । तस्यैकाक्षययारज्जु पञ्चत्रिंशिका त्रिंशतितिलयुक्ता । अपरा पद्द्विंशिका पद्दतिलयुक्ता । एवं कृते पक्षायामस्य द्वादशभाग एकान्नविंशतिरङ्गुलय तिलौ च इष्टकाव्यासो भवति । तदेतत्प्रथमं करणम् । अरविमादेशरहितमकृतिके पक्षायामस्य त्रिंशदङ्गुलहानिः । तदनुगुणं चेष्टकानां नमनं भवति । तत्र कर्णा एकविंशकं कान्नविंशकौ तिलत्रययुक्तौ ।

तेद्वे—द्वितीयम्

यथा षडश्री भवति तथा संहिते ।

प्रथ—तृतीयम्

पञ्चदशाङ्गुलव्यासं अरत्रचायामं समकर्णं दीर्घचतुरश्रं प्रागायतं भूमौ लिखित्वा प्रथमेन प्रागायतेन युञ्ज्यात्तृतीयम् । ऋज्वत्रस्थितमेव प्रथमापेक्षया नतामित्युच्यते यथायोगनतमिति ।

चतुर्भाग—चतुर्थम्

एका पार्श्वमानी पञ्चदशाङ्गुला । अन्या पञ्चचत्वारिंशदङ्गुला । एका तिर्यङ्मानी त्रिंशदङ्गुला । अन्या द्विचत्वारिंशदङ्गुला सचतुर्दशतिला ।

कपर्दिभाष्यम्

चतुर्भागीयार्धं पञ्चमम् ॥ ६ ॥

एकतस्त्रिंशदङ्गुलमन्यतः पञ्चदशाङ्गुलं तत्पञ्चमम् ।

तस्याक्षगया भेदषष्ठम् ॥ ७ ॥

तस्य पञ्चमस्याक्षगया कर्णेन विभज्यत इति भेदषष्ठम् ।

पुरुषस्य पञ्चमभागं दशभागव्यासं प्रतीचीन-
मायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च । ताव-
क्षगया दक्षिणावरयोः कोट्योरालिखेत् । तत्सप्त-
मम् ॥ ८ ॥

अरत्रिमात्रायामं प्रादेशव्यासं प्रतीचीनं प्रत्यागायतमाय-
च्छेत् । भूमौ दक्षिणपार्श्वेऽन्यं तथाविधमृत्तरतश्चान्यं तथाविधम् ।

तावक्षण्या कर्णेन दक्षिणावरयोः कोट्योरारभ्य ¹सुच्यवदा-
लिखेत् । तत्सप्तमम् ॥

एवमन्यत् । उत्तरं तूत्तरस्याः कोट्यां लिखे-
त्तदष्टमम् ॥ ९ ॥

एवमेव कृत्वोत्तर चतुरश्रमुत्तरस्याः कोट्या आरभ्य
दक्षिणा कोटिं प्रत्यालिखेत् सौववत्तदष्टमम् ।

चतुर्भागीयाक्षणाभयतो भेदो नवमम् ॥ १० ॥
अक्षण्या उभयतः कर्णेन भेदने खण्डन तस्याश्चतुर्भागीयायास्त-
थाविधं नवमं करणम् । पादमात्रं पादेष्टका त्रिभिरिति ॥

उपधाने पटिष्पष्टिः पक्षयोः प्रथमा उदीची-
नि(रुप)दध्यात् ॥ ११ ॥

पुच्छपार्श्वयोरष्टावष्टौ पक्ष्यस्तिस्त्रोऽग्रे तत
एकान्ततस्तिस्त्रः तत एका ॥ १२ ॥

पुच्छाप्यये चतुर्थ्यै विशये । तयोस्तु पश्चा-
त्पश्चम्यावनीकसंहिते ॥ १३ ॥

उपधानकाले एकस्मिन् पक्षे पष्टिः प्रथमा उदीचीरुदगा-
यता निदध्यात्—उपदध्यात् त्रिंशत्त्रिंशद्विपर्यस्य कारिताः । एव-
मुत्तरपक्षेऽपि । पुच्छस्य पार्श्वयोरुभयोष्पष्टय अष्टाविकस्मिन्
पार्श्वेऽपरस्मिन्वाष्टौ । कथमित्याह—पुच्छाग्रे तिस्र तासां
नृप्तादेकाम् । एवमुत्तरस्मिन् पार्श्वे विपर्यस्य कारिताः । पुच्छे

चात्मनि च स्थिते तिर्यक्—तयोश्चेति तयोः पश्चात्पुच्छे
अनीकसंहिते—मुखसंहिते ¹मेषयूथवत् ।

∴

षोडशः खण्डः

करविन्दीया व्याख्या

षतु—मम्

त्रिंशदङ्गुलायामं पञ्चदशव्यासं यत्तत्पञ्चमं करणम् ॥

तस्या—षष्टम्

पञ्चमस्याक्षण्या भेदं कृत्वा षष्ठं करणं भवति सा पादे-
ष्टका । तस्यैकत्रिंशदङ्गुलमन्यत् पञ्चदशाङ्गुलमन्यदक्षण्या एको-
नविंशतितिलाधिकं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलम् । एतत् षष्ठं करणम् ॥

पुरुष—मम्

चतुर्विंशत्यङ्गुलायामं तदर्धविस्तारं चतुरश्रं कृत्वा तस्य
दक्षिणत उत्तरतश्च तादृशे चतुरश्रे । एवं त्रीणि चतुरश्राणि
कृत्वा दक्षिणोत्तरचतुरश्रे दक्षिणापरकोटी प्रत्यालिखेत् । एवं
पार्श्वमान्यौ षड्विंशत्यङ्गुले अष्टाविंशतितिलाधिके । तिर्यक्मान्यौ
चतुर्विंशत्यङ्गुले । एतत्सप्तमं करणम् ॥

एवम—ष्टमम्

सप्तमवत्रीणि चतुरश्राणि कृत्वा दक्षिणं दक्षिणापरकोटिं
प्रत्यालिखेदुत्तरमुत्तरापरकोटिं प्रति । एवमपि ते एव पार्श्वमान्यौ
पूर्वं पार्श्वं द्वादशाङ्गुलं पश्चिमं तु षड्विंशदङ्गुलं । यदेवं तदष्टमं
करणम् ॥

चतुर्भ—मम्

चतुर्भागीयाया उभयतो भेदोऽक्षण्या भवेत् । इयमपि पादे

ष्टका । पार्श्वमान्यो अक्षया एकविंशत्यङ्गुले सप्ततिलसहिते
तिर्यगेक त्रिंशदङ्गुलम् । एवं नवम करणम् ।

अथोपधानमुच्यते—

उप—ध्यात्

उपधानकाले दक्षिणे पक्षे षष्टिः प्रथमा उटीचीर्निदध्यात् ।
उत्तरे च षष्टिम् । छान्दसो विभक्तिव्यसय ।

पुच्छ—ष्टया.

षष्ठकरणोत्पन्ना अष्टावष्टौ पुच्छपार्श्वयो ।

उपधानप्रकारमाह—

तिस्रो—काम्

पुच्छपार्श्वयोरित्येव । तिस्रोऽग्रे पुच्छस्य दक्षिणश्रोण्या-
मेका प्राची बाह्यविशेषा । तस्या उत्तरतो द्वे नानाग्रे विशेषसहिते ।
तयो. पुरस्तादेका बाह्यविशेषा प्रागग्रा । तस्या पुरस्तात्पूर्वव-
त्तिस्रः । तासां पुरस्तात् पूर्ववदेका । एवमुदकपार्श्वेऽपि ॥

पुच्छा—ये

पुच्छात्मसन्धौ द्वे चतुर्थ्यां विशये । अविशेषादात्मनि
पुच्छ च समे ॥

तयो—हिते

तयोश्च पश्चात् द्वे पञ्चम्यावर्धेष्टके । अनीकं मुखम् । तेन सहिते
मेपयुद्धवत् ॥

षोडश मण्ड

सुन्दरराजीया व्याख्या

चतु—पञ्चमम्

त्रिंशदङ्गुलायाम् पञ्चदशाङ्गुलव्यास । समकर्णं दीर्घचतुरश्रम् ।

तस्या—पष्टम्

पुरुष—मम्

यथा पुरस्तात्प्रोदेशस्तिर्यञ्जानी पश्चात्तु प्रादेशत्रयम् । सप्त-
माष्टमयोरुभयोरपि पार्श्वफलकानि सप्तविंशकानि षट्प्रतिलोनानि ।

चतु—मम्

चतुर्भागीयामुभयतोऽक्षण्याभिन्नायां चत्वारो नवमा
भवन्ति त्रिकोणाः । तेषामेकं करणं नवमं । तस्यैकं फलकं
त्रिंशदङ्गुलं । अन्ये एकविंशके सप्ततिले ।

उप—ध्यात्

प्रथमाः प्रथमकरणकृताः । एवं षष्ट्य इत्यादिषु उदीचीरु-
दगायताः ॥

पुच्छ—पष्ट्यः

प्रागायता एताः । आसामुपधानप्रकारमाह—

तिस्र—काः

तिस्रणां द्वे प्रागग्रे । एका प्रत्यगग्रा ।

पुच्छा—ये

उदगग्रा दक्षिणाग्रा च । ते आत्मानं पुच्छं च पञ्च-
दशाङ्गुलावेते ।

तयो—हिते

अनीकसंहिते मुखसंहिते । उदगायते ।

षोडशः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्

शेषे दश चतुर्थ्यः श्रोण्यंसेषु चाष्टौ प्राचीः
प्रतीचीश्च ॥

पुच्छशेषे चतुर्थ्यो दश तिर्यगायता । श्रोण्यसेषु चाष्टौ
श्रोण्याश्चतस्रः प्रागायता । उत्तरस्यां दक्षिणस्या च-विपर्यस्य
कारिताः । अंसयोश्चैवम् ।

शेषे च षड्विंशतिरष्टौ षष्ठ्यश्चतस्रः पञ्चम्यः ।

आत्मनि शेषे शिष्टे देशे षड्विंशतिश्चतुर्थ्यः । अष्टौ चतस्रः
पञ्चम्यः । तासामुपधानमार्ग उच्यते—विशयानां मार्गे तिर्यग्
त्मनि चतुर्दश चतुर्थ्यः । तासा पार्श्वयोर्द्वे द्वे प्राच्यौ प्रतीच्यौ च
विपर्यस्य कारिते । उत्तरे पार्श्वे चतुर्दशानामेव पार्श्वयोर्मध्ये
द्वे द्वे तिर्यक् । एताप्पड्विंशतिश्चतुर्थ्य उपहिता । चतस्रश्चतु-
र्भागीयाकोणेषु स्थिता । तासु चतस्र पञ्चम्यः तिर्यक् ।
षष्ठ्यश्चाष्टौ तिर्यगेव ॥

शिरसि चतुर्थ्यो विशये । तयोश्च पुरस्तात्प्रा-
च्यौ । एष द्विशतः प्रस्तारः ॥

तयोर्विशययोः पुरस्तात्प्राच्यौ चतुर्थ्यो विपर्यस्य कारिता
दक्षिणतः । एषेति । किमर्थमिदम् यावता द्विशत एव ?
परिभाषेयम् । योऽय प्रस्तारो द्विशत(स्स) इति परिभाष्यते ।
सङ्ख्या पूरयेदित्युक्ते द्विशत एव पूर्यते । इतरथा का सङ्ख्या
पूरयितव्येति न ज्ञायते । अस्ति सहस्रसहस्रेति चेन्न । प्रति
प्रस्तारं पूरयेदिति वचनमनर्थक सम्पद्यते । तस्मात्परिभा-
षेयमिति ॥

अपरस्मिन्न प्रस्तारे पञ्चपञ्च निर्णामयोर्द्वितीयाः)

अप्यययोश्च तृतीयाः आत्मानमष्टभागावेताः ॥

द्वितीया वक्त्रीभूताः । निर्णामो वक्रप्रदेशः । तस्मिन् प्रदेशे
पञ्चपञ्च द्वितीयाः । अप्यययोश्च तृतीयाः—पक्षाप्यययोस्तृतीया
आत्मानमष्टभागावेता व्याप्ताः । चतुर्भागीयेष्टकामात्रमात्मानि
स्थिताः । पञ्चपञ्च विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षाप्यये ।

शेषे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राचीः ।

दक्षिणे पक्षे पञ्चविंशतिः । दक्षिणे पक्षे उत्तरे पार्श्वे पञ्च-
विंशतिरुत्तरे पक्षे विपर्यस्य कारिता दक्षिणे पक्षे विंशतिः ।

पुच्छपार्श्वयोः पञ्चपञ्च सप्तम्यः ।

उत्तरे पक्षे विपर्यस्य कारिताः ।

द्वितीयचतुर्थयोश्चान्यतरतः प्रतिसंहितामेकैकाम् ॥

द्वितीयायां रीत्यां चतुर्थ्यां च रीत्यां अन्यस्मिन्पार्श्वे
एकैका सप्तमी । एका दक्षिणे पार्श्वे विपर्यस्य कारिता ।
अपरा उत्तरे पार्श्वे ॥

शेषे त्रयोदशाष्टम्यः । पुच्छदेशे त्रयोदशा-
ष्टम्यश्शरते । श्रोण्यंसेषु चाष्टौ चतुर्थ्यो दक्षिणा
प्राचीश्च ॥

दक्षिणस्यां दक्षिणायते विपर्यस्य कारिते । उत्तरस्यां
श्रोण्यां उदगायते । दक्षिणेंऽसे दक्षिणायते । उत्तरेंऽसे उदगायते
विपर्यस्य कारिते ॥

शेषे च विंशतिस्त्रिंशत् षष्ठ्यः एकां पञ्चमीम् ॥
चकारेण चतुर्थ्योऽनुकृष्यन्ते । त्रिंशत् षष्ठ्यः एका च पञ्चमी ।
तासामुपाधानदेश उच्यते—आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे दश चतु

र्थः । पञ्च प्राची पञ्च प्रतीचीः एवमुत्तरे पार्श्वे । मध्ये त्रिंशत्
पष्ठ्य. प्राचीः एका च पञ्चमी । तासां पञ्चदश प्राची¹ ॥

शिरसि चतुर्थ्यै तयोश्च पुरस्ताच्चतस्रो नवम्यः
एव द्विशतप्रस्तारः ॥ ४६ ॥

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

नवम्यश्चतस्रः पुरस्तात् । एषेति— गतमेतत् । किमर्थ-
मिदम् ? नियमार्थम् । किमत्र नियम्यते ? विषमद्विशतप्रस्तारो
नियम्यते नोपरि श्येन । श्येन एव नियम्यते नान्यः । कथ-
मवगम्यते नान्य इति ? प्रस्तारपूरणवचनात्—तत्रापि व्यत्यासं
चिनुयादित्येतदेवोक्तं न पूरणवचनम् । तस्मादन्ये द्विशत-
प्रस्ताराः । अत्रैव परिभाषितत्वात् । इष्टकाकरणे पञ्चचत्वारिं-
शदङ्गुल दक्षिणेन गृहीत्वा चतुर्थो कारयेत् । विपर्यस्ता. सव्ये ।
व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् इति । गतमेतत् ।

अत्र श्लोका भवन्ति—

एकोनविंशतिस्तिर्यङ्गङ्गुल सतिलद्वयम् ।

यथा भवेत्तथा कार्या यथायोगनत तु तत् ॥

यथोदीच्येव पदभागे पठभागेन वर्धनम् ।

करणस्य तृतीयस्य यथायोगनत भवेत् ॥

स विशेषश्चतुर्थस्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ।

चतुर्दशतिलैर्युक्तं करणस्य भविष्यति ॥

षष्ठस्य कर्णफलकं स्यान्नयस्त्रिंशदङ्गुलम् ।

अष्टादशतिलैर्युक्तं इतरे मूत्रचेदिदिते ॥

पार्श्वस्थाः सप्तमस्येयं विंशत्यः सह सप्तभिः ।
 षड्भिरेव तिलैरूनं फलकेऽष्टाष्टमस्य च ॥
 प्रथमेन तृतीयेन विपर्यस्य पुनः पुनः ।
 तथा सप्तमषष्ठाभ्यां कारयेदिष्टकाः क्रतौ ॥
 पञ्चत्रिंशद्विपर्यस्य चतुर्थेनापि कारयेत् ।
 एतावदेव कुशलाः इष्टकाकरणे विदुः ॥
 पुच्छे तिर्यङ्निघातव्याः चतुर्थ्या दश चोदिताः ।
 ययोश्चान्तरा तिर्यक् चतुर्थ्यस्स्युश्चतुर्दश ॥
 चतुर्थ्यः पार्श्वयोस्तासां षट्षट्तिर्यक्तु मध्यमाः ।
 कोणेषु तिर्यक् पञ्चम्यः षष्ठश्चाष्टौ तथाविधाः ॥
 आपुच्छस्याप्ययात्तद्रत् शिरसि त्रिंशदिष्यते ।
 प्राच्यश्चैव प्रतीच्यश्च प्राचीष्वेव च पञ्चमी ॥
 चतुर्थ्यः पार्श्वयोस्तासां तथा शिष्टे च विंशतिः ।
 अन्यत्सर्वं यथासूत्रं प्रस्तारो द्विशतः क्रतौ ॥
 श्रोण्या चैव तथैवांसौ षट्सु त्वेव तथाविधा ।
 चतुर्थ्यो... .. दक्षिण न पैताः ॥
 श्रोण्योर्दक्षिण विज्ञेयं तथा चैवांस उत्तरे ॥

इत्यापस्तम्ब सूत्रविवरणे कपर्दिस्वामिभाष्ये शुल्बाख्यप्रश्ने
 पञ्चमः पटलः.

करविन्दीया व्याख्या

शेषे—र्थः

पुच्छे दश चतुर्थ्यकरणनिष्पन्नाः तिर्यगायताः ॥

श्रोण्य—श्च

एव श्रोण्योश्चतस्र उत्तरपार्श्वे विपर्यस्य कारिता ॥

शेषे—म्य

शेषे चेति चकाराचतुर्थ्योऽनुपज्यन्ते । आत्मशेषे पट्विंशतिश्चतुर्थ्य । अष्टौ च पष्ठ्य । चतस्र पञ्चम्य । ता एता अष्टाविंशत् । असामुपधानमुच्यते—

शिरमि—स्ता

पुच्छगतविशयाना मध्ये तिर्यगात्मनि चतुर्दश चतुर्थ्य प्राच्यो रीतय । तामा पार्श्वयोः पश्चाद्द्वे पुरस्ता द्वे दक्षिणत उत्तरतश्च । ता अष्टौ । अष्टाना चतस्र प्राच्यश्चतस्र मतीच्य । चतुर्दशानामेव पार्श्वयोर्मध्ये दक्षिणत उत्तरतश्च द्वे । ताश्चतस्र । एव पट्विंशतिश्चतुर्थ्य । अत्रानुपहिताः कोणेषु चत्वारश्चतुर्भागीयादेशा । तेषु चतस्र पञ्चम्यः तिर्यम् । पष्ठिथाष्टौ तिर्यगेव । शिरमि प्रत्येक दक्षिणोत्तरत प्राच्यौ तयोर्विंशत्यो पुरतः प्राच्यो चतुर्थ्यौ । एव बाह्यविशेषे ॥

एष द्विशत प्रस्तार

उपधानत्रिधिगतदेशादिसरयासमुदायवशेन प्रस्तारे शतद्वये सिद्धेऽपि द्विशत प्रस्तार इति वचन प्रस्तारे द्विशतत्वसिद्धिकरणाय ॥

अप—क्रिया

निर्णमि पक्षयोर्मध्ये वक्रप्रदेश इत्युक्तम् । तस्मिन् द्वितीयाः दक्षिणोत्तरपक्षयो पञ्चपञ्च निर्णामानुरूपमुपधेयाः ॥

अप्य—उता

तृतीयकरणावेत्ता पञ्चपञ्चैवाष्टभागेन वर्धितेनात्मानमत्र गताः षड्भागेन पक्षम् ॥

शेषे—प्राचीः

दक्षिणपक्षस्य दक्षिणभागे पञ्चविंशतिः । उत्तरपक्षस्य उत्तरभागे पञ्चविंशतिः दक्षिणे विंशतिः ॥

पुच्छ—म्यः

पुच्छस्य दक्षिणे पार्श्वे पञ्च सप्तम्यः । उत्तरे पञ्च प्राच्यो रीतयः ॥

द्विती—काम्

अनेनान्ययोः सप्तम्योरुपधानमुच्यते । पुच्छपार्श्वगत-सप्तमीरीत्योरन्यतरस्यां रीत्यां द्वितीया । प्रतिसंहितामेकाम-न्यस्यां चतुर्थीप्रतिसंहितां चैकां सप्तमीमुपदध्यात् । एवं द्वादश सप्तम्य उपहिता भवन्ति ॥

शेषे—ष्टम्याः

पुच्छशेषे अष्टमकरणात्पन्नाः त्रयोदशोदीच्यः पञ्च रीतयः । पुच्छाग्रे पार्श्वगतयोस्सप्तम्योर्मध्ये पञ्चाष्टम्यौ । ननाग्रा द्विती-यायाम् । तिसृणां सप्तमीनां मध्ये तिस्रोऽष्टम्यः । तृतीयायां च तिस्रः । चतुर्थरीत्यां तिसृणां सप्तमीनां मध्ये एका । पञ्चमरीत्यां सप्तम्योर्मध्ये एका । एवं त्रयोदशाष्टम्यः यथा-योगं प्रागग्राः प्रत्यगग्राश्च भवेयुः ॥

श्रोण्यंसेभ्यश्च श्रोण्यं—श्च

श्रोण्योश्चतस्रः प्रत्येकं द्वे द्वे दक्षिणयोर्दक्षिणा उत्तरयो-रुत्तराः । सर्वा वाह्यविशेषाः ॥

शेषे—मीम्

आत्मशेषे विंशतिः । चकारेण वचनाभावे शिरसि चतुर्थ्यौ । तयोश्च पुरस्तात् चतस्रो नवम्यः ॥

एष द्विशत प्रस्तारः.

प्रस्तारशतद्वयानिपमशङ्कानिराकरणाय द्विशतवचनम् ॥

व्यत्यासं—पैत्

गतम् ॥

अथ फलकानां प्रजम्भनमुच्यते—प्रथमकरणस्य विंशत्यङ्गुला तिर्यङ्मानो प्रजम्भिते यथैकोनविंशतिरङ्गुलयस्साष्टादशतिलद्वय च ऋज्ववस्थिता भवति, तथा करण प्रजम्भयेत् । चक्ष्यमाण-प्रकारेण द्वितीयस्य करणस्य पक्षनमनी चतुर्विंशत्यङ्गुला मार्ध-मस्ततिला । तस्याप्पष्टो भागश्चतस्रोऽङ्गुलय सपादतिलश्च । तेन द्वितीयकरणस्य दीर्घतया चत्वारिंशदङ्गुलयोः फलकयोर्मध्ये चतु-र्विंशत्यङ्गुले एकस्मिन्ननुत्तिं च कुर्यात् ; यथा तस्य भागद्वय-मेकैकशः पूर्वकर्णसदृश भवति तथेति । तृतीयस्य तु पष्ठाष्ट-भागसन्धौ नमन । पष्ठं भाग पूर्ववन्नपयेत्¹ । अष्टमस्य तु नमन-मात्मानुरूप ऋज्ववस्थानमेव । तस्मिन्नमनं पष्ठापेक्षया ।

तत्र श्लोका —

इथेने प्रथम आश्रस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।

द्वितीयस्य तृतीयस्य चोच्यते फलकानतिः ॥

अस्मिन् इथेने त्वादिमस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।

पुच्छस्य² पक्षकरणी पष्ठस्यासौ यथार्जवम् ॥

द्वितीयस्य तृतीयस्य पक्षकाणा नते. फलम् ।

व्यासस्य पक्षकरणीं पष्ठतानादिमे नतिः ॥

एकोनविंशत्यङ्गुलयस्साष्टांश च तिलद्वयम् ।

तिर्यङ्मानी यथा सा स्यात्तथा रज्ज्वा प्रजम्भयेत् ॥

सपादतिलसयुक्तचतुरङ्गुलमात्रत ।

पक्षस्य नमनी षष्ठः तेन स्यात्फलकानतिः ॥
 एवं द्वितीयश्येनोक्तमार्गेणोन्नीय जम्भनम् ।
 करणस्य विधातव्यं फलकानमनं तथा ॥

इति करविन्दस्वामिकृतायां शुल्बप्रदीपिकायां
 पञ्चमः पटलः

सुन्दरराजीया व्याख्या

शेषे—र्थः

पुच्छ उदगायताः ।

श्रोण्यं+श्च

आत्मनः श्रोण्यंसेषु द्वेद्वे बाह्यविशेषे ।

शेषे+पञ्चम्यः

आत्मशेषे षड्विंशतिचतुर्थ्यः प्राच्यः प्रतीच्यः । तत्र
 मध्यरीत्योः सप्तमत्तोद्गग्रा दक्षिणाग्राश्च । द्वितीयपञ्चमरीत्योः
 पञ्चपञ्च मताः । सममध्ये दक्षिणोत्तरे अन्याः प्राक्प्रतीच्यः ।
 आद्यन्तरीत्योर्मध्ये एकैकचतुर्थ्यौ दक्षिणोत्तरयोः पश्चात्पुरस्ताच्च
 द्वेद्वे षष्ठ्यौ । ताश्चाष्टौ दक्षिणोत्तराः । तद्वीत्योः शेषे चतस्रः
 पञ्चम्य उदगायताः ।

शिरसि+चतुर्थ्यौ विशये

अप्यये पुच्छाप्ययवत् ।

तयो+च्यौ

बाह्यविशेषे चतुर्थ्यौ ।

एप+स्तारः

अतोऽत्र संख्यापूरणाय कर्तव्यो यत्र इत्यर्थः ।

अपर+तामेकैकाम्

अन्यतरतः दक्षिणे पार्श्वे उत्तरे वा द्वितीयचतुर्थाभ्यां
सप्तमीभ्या सहितामिकां सप्तमीमन्तरुपदध्यात् ॥

शेषे+ष्टम्य

पुच्छ शेषे ।

श्रोण्यं+चीश्च

द्वेद्रे बाह्यविशेषे ।

शेषे+पञ्चमी

आत्मशेषे त्रिंशत्तिश्चतुर्थ्यः प्रागायता । मध्ये प्रागाय-
ताभिः षष्ठीभिर्द्वात्रिंशता द्वे रीती । तयोर्दक्षिणस्या द्वे उद्धृत्य
एका पञ्चमी निदध्यात् ॥

द्विरसि चतुर्व्यं

उदगायते ॥

तयो+भ्यः

उदगायताः ॥

एष+स्तार —व्यत्या+र्येत्

इति श्री मुन्दरराजकृतायां शुल्बप्रदीपिकायां
पञ्चमः पटलः

कपर्दिभाष्यम्

श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ।
वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति । पश्चात्प्राडुदूहति ।
पुरस्तात्प्रत्यङ्गुदूहति । एवमिवहि वयसां मध्ये
पक्षनिर्णयो भवतीति विज्ञायते ॥

अस्याः श्रुतेः पुरुरूपन्यासो मार्गान्तरं प्रतिपादायेतुम् ।
अथवा अन्यैवैषा श्रुतिः । इयमेवाकारमार्गता । वक्रोति-गतमेतत् ।

पुरुषस्य षोडशभिर्विंशं शतं सारत्त्रिप्रादेशास्तप्त-
विधस्संपद्यते । तासां चत्वारिंशदात्मनि तिस्रश्चिंश-
रसि पञ्चदश पुच्छे एकत्रिंशद्दक्षिणे पक्षे तथोत्तरे ॥

पुरुषस्य षोडशभागः षोडशी । ताभिर्विंशोत्तरं शतं संपद्यते ।
परिगणनायां क्रियमाणायां एतावत्यः षोडश्यः सप्तार्धे शेरते ।
सप्त स्थापयित्वा षोडशीभिर्गुणिते द्वादशोत्तरं शतम् । अर्ध-
पुरुषे द्वादशसु अष्टौ । क्षिप्ते विंशतिः । एवं विंशोत्तरं शतं
सम्पन्नम् । तासामिति — तासां षोडशीनां चत्वारिंशदात्म-
न्युपधेयाः ; तिस्रश्चिरसि ; सर्वत्र निधेया इति शेषः । पञ्चदश
पुच्छे । दक्षिणे पक्षे एकत्रिंशत् तथोत्तरे । एकत्रिंशदुत्तरे
पक्षे । कथमेता निधेया इत्युच्यते—

अध्यर्धपुरुषस्तिर्यग्द्वावायामत इति दीर्घं चतु-
रश्रं विहृत्य श्रोण्यंसेभ्यो द्वे द्वे षोडश्यौ निरस्येत् ।
चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते । स आत्मा ॥

अध्यर्धपुरुषा तिर्यङ्मानी द्विपुरुषा पार्श्वमानी । एवं दीर्घ-
चतुरश्रं विहृत्य श्रोणीभ्यामंसाभ्यां च द्वे द्वे षोडश्यौ प्रत्येकं
निरस्येत्—त्यजेत् । अक्षण्या . . . यथा श्रोण्यंसेषु चत्वारि
चतुरश्राणि अर्धपुरुषप्रमाणानि कृत्वा अक्षण्यान्यार्थानि निर-
स्येत् । शिष्टं चत्वारिंशत् । स आत्मा ॥

शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः कर-
ण्या अर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥

गतमेतत्—

तिस्रः परिशिष्यन्ते । तच्छिरः ।

तिस्रश्शिष्या । तच्छिरः ।

पुरुषस्तिर्यग्द्वावायामतः षोडशभागश्च दक्षिण-
पक्षः । तथोत्तरः ॥

पुरुषमात्रा तिर्यग्भ्यानी । द्विपुरुषा पार्श्वमानी । पुरुष-
षोडशमात्राश्चार्धेनाष्टाङ्गुलमात्रं दक्षिणे पक्षे चामाम' । तद्द-
देवोत्तरपक्षः ॥

पक्षाग्रे पुरुषचतुर्थेन चत्वारि चतुरश्राणि कृत्वा
तान्यक्षण्या व्यालिख्यार्धानि निरस्येत् । एक-
त्रिंशत्परिशिष्यन्ते ॥

पक्षयोरग्रे प्रत्येकं पुरुषचतुर्थममाणेन चत्वारि चतुरश्राणि
कृत्वा तान्यक्षण्या कर्णेनालिख्य अर्धानि निरस्येत् । स्रुच्यव-
दक्षिणपक्षाग्राणि बहिर्भूतानि निरस्येत् । द्विपुरुषायामे द्वात्रिं-
शत् षोडशयो भवन्ति । षोडशभागेन चेका । तामृद्वयोस्स-
क्तयोः एकत्रिंशत्परिशिष्यन्ते ॥

पक्षाग्रमुत्सृज्य मध्ये पक्षस्य प्राचीं लेखामा-
लिखेत् ॥

पक्षाग्रमिति पुरुषचतुर्थेन कृतानि चतुरश्राणि लक्ष्यन्ते ।
पक्षायामे पुरुषचतुर्भागार्धमुत्सृज्येत्यर्थः । मध्ये पक्षस्य प्रगायतां
लेखामालिखेत् ॥

पक्षाप्यये पुरुषं नियम्य (लेखायां) पुरुषान्ते
नितोदंकुर्यात् । नितोदात्माचीनं पुरुषान्ते नितोदं
नितोदयोर्ना(गा)नान्तावालिखेत् । तत्पक्षिनमनम् ।
एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥

आत्मपक्षसन्धौ पुरुषमात्रं वेणुं नियम्य लेखायामेव
पुरुषस्यान्ते वेणोरन्ते लक्षणं कुर्यात् । तस्मान्नितोदात्प्रागायतं
प्राचीनं वेणुं लेखायामेव निधायान्ते छिद्रे शङ्कुं लक्षणं वा
निहत्य नितोदयोरन्तौ नाना आलिखेत् । अपरस्मान्नितोदादा
रभ्यापरान्तमालिखेत् । पूर्वस्मान्नितोदाच्चारभ्य पूर्वान्तमिति ।
तत्पक्षनमनं पक्षस्य वक्तता । एतेनेति उत्तरपक्षनमनमप्येवं
कुर्यात् ॥

अष्टादशः खण्डः

द्विपुरुषं पश्चादर्धपुरुषं पुरस्ताच्चतुर्भागोनः पुरुष
आयामोऽष्टादशकरण्यौ पार्श्वयोस्ताः पञ्चदश
परिगृह्णन्ति । तत्पुच्छम् ॥

पश्चात्तिर्यञ्जानी द्विपुरुषा । पुरस्तादर्धपुरुषा । पादोन-
पुरुषायामा । पार्श्वयोरष्टादशषोडशीः करोति । अष्टादश-
करणी सा पार्श्वयोः । ता एताः पञ्चदशषोडशीः परिगृह्णन्ति ।

कथमर्धपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायामा पट्टकरोति? तस्याभितो द्वे
चतुरश्रे समे सर्वत पादोनपुरुषमात्रे । तावक्षण्या लिखेत् ।
एकैकमर्धं त्यजेत् । शिष्टं प्रत्येकमर्धपञ्चमं करोति । अर्ध-
पञ्चमं अर्धपञ्चमं नव । नवसु पट्टसु क्षिप्तेषु पञ्चदश ।
तत्पुच्छम् ॥

करविन्दीया व्याख्या

इयेन—यते

द्वितीयइयेनमुपदेष्टुं सैव श्रुति पुनरपि पठिता । तत्र

विशेषमाह—

पुरुषस्य—त्तरे

पोडशीः—पोडशभागपरिमिताः । ताभिः पोडशीभिः ।

सारत्रिमादेशस्तप्तविधोऽग्निर्वैशातिशतं सपद्यते । तथाहि—सप्त
स्थापयित्वा पोडशीभिर्गुणिते द्वादशोत्तरं शतं भवति । अर्धे
पोडशीभिर्गुणिते अष्टौ । तेष्वष्टसु क्षिप्तेषु विंशत्युत्तरं शतं
पोडश्यो भवन्ति । तामा चत्वारिंशदात्मनि चत्वारिंशत् पोडशि-
नीक्षेत्राण्यात्मेत्यर्थः । तिस्रस्त्रिंशरासि पोडश्यस्युः । पञ्चदश
पुच्छे । पञ्चदशपोडश्यः पुच्छक्षेत्रम् । एकात्रिंशदक्षिणे पक्षे ।
तथोत्तरे पक्षे । एकात्रिंशत् पोडशीक्षेत्रे दक्षिण पक्षे उत्तरश्च ।
एवं विभज्य विमानमाह—

अध्य—त्मा

अनुपृष्टघं चत्वारिंशद्वे शते चाङ्गुलय आयामः । विस्तारोऽग्नीतिशतमङ्गुलयस्तिर्यक । एवं दीर्घं चतुरश्रं विहृत्य श्रोण्यं-
सेष्वर्धपुरुषप्रमाणानि चत्वारि चतुरश्राणि कृत्वा तान्यात्म-
पार्श्वमानीनिष्ठकोणतः तिर्यङ्मानीनिष्ठकोणं प्रत्यक्षण्यालिखेत् ।

लेखानां बहिर्भूतास्त्यजेत् । चत्वारिंशदवशिष्यन्ते । स आत्मा
भवति । कथम्? आयामतोऽष्टौ षोडशयः । तिर्यक् षट् ।
अष्टौ षड्गुणिता अष्टाचत्वारिंशत् । तत्र श्रोण्यंसेभ्यो द्वेद्वे
निरस्याष्टौ निरस्ता भवन्ति । शिष्टाश्चत्वारिंशदात्मनि भवन्ति ॥

शिरस्य—च्छिरः

शिरः प्रदेशे आत्मनोऽस्योः पुरतः पृष्ठयायामर्धपुरुषेण
चतुरश्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्याः इत्यादिकृते तिस्रः परि-
शिष्यन्ते । तच्छिरो भवति ॥

पुरु—त्तरः

पुरुषमात्रं तिर्यगायामः । द्विपुरुषमात्रमर्धाष्टमाङ्गुलयश्च ।
एवं दक्षिणे पक्षे दीर्घचतुरश्रं कृत्वा । तथोत्तरेऽपि ॥

पक्षाग्रे—न्ते

पक्षस्याग्रे पुरुषचतुर्थेन त्रिंशदङ्गुलेन चत्वारि चतुरश्राणि
कृत्वा तानि प्रत्येकं दक्षिणाप्रत्यग्यवलिख्य पूर्वाण्यर्धानि
निरस्येत् । एवमेकोत्रिंशत् षोडशयः परिशिष्यन्ते । स दक्षिणः
पक्षः । कथं? पक्षे द्वात्रिंशत्षोडशयः । षोडशो भागश्चैकः ।
तास्त्रयस्त्रिंशत् । ताभ्यां चतुर्ध्वरेषु निरस्तेषु एकत्रिंशत्परि-
शिष्यन्ते । एवमेवोत्तरः पक्षः । तत्र चतुरश्राण्युत्तराप्रत्यगक्ष-
याधिलिख्य पूर्वाधार्नि निरस्येत् ॥

पक्षाग्र—मनम्

पक्षाग्रमुत्सृज्य त्रिंशदङ्गुलमपहाय मध्ये पक्षस्य मूर्च्छी
लेखामालिखेत् । पक्षाग्रे उत्सृष्टे शेषः पक्षः अर्धतृतीयाङ्गुलोन-
विंशत्याधिकशतद्वयाङ्गुलम् । तस्य मध्ये सपादाङ्गुलोनदशा-

धिकशताङ्गुलेन पश्चादारभ्य प्रगायना लेखा पक्षमतीत्यालि-
 खेत् । पश्चिमे पक्षाप्यये पुरुषमात्र वेणु निशय नियम्यापरं
 वेणोरन्तर दक्षिणापारु लेखाया निपातयेत् । स पश्चिम-
 पक्षान्तात् प्राक्पञ्चाशदङ्गुले पञ्चविंशतितिलाधिके निपतति ।
 तत्र नितोदं—विन्दुं कुर्यात् । तस्माच्च प्राचीनलेखायामेव पुरुष-
 मात्रे द्वितीयं नितोद कुर्यात् । नितोदयोः नानान्तावालिखेत् ।
 नितोदयोरारभ्य पक्षान्तावधि नानापृथक् आलिखेत् । पश्चि-
 मान्नितोदादारभ्य पश्चिमपक्षाग्र पक्षाप्ययं च प्रत्यगालिखेत् ।
 तत्पक्षनमन—तदेतत्पक्षस्य नमन भवति । पूर्वस्मान्नितोदा-
 दारभ्य पूर्वं पक्षाग्र पक्षाप्ययं च प्रत्यगालिखेत् । तत् पक्ष-
 नमनं—पक्षस्य नमन भवति ।

एते—त

ऋजुः ॥

द्विपु—च्छम्

पुच्छस्याग्रं द्विपुरुषप्रमाणम् । तस्य मूलमर्धपुरुषप्रमाणं ।
 आयामश्चतुर्भागोन पुरुषः । अष्टादशकरण्यौ पार्श्वयो । अष्टादश
 करोतीत्यष्टादशकरणी । षोडशीना प्रकृतत्वात्तासा अष्टादशानां
 करणी । ते खलु त्रिषोडशीप्रमाणनवसङ्गुलसप्तचतुरश्रस्याक्ष-
 याभूते । तथाहि—पुच्छमूलादक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वमानी
 तिर्यङ्मानी चतुर्भागोनपुरुषप्रमाणोपेता । त्रिभिर्नवेति नवषोड-
 शीक्षेत्रस्याक्षयारज्जुभूते । अत्र चतुरश्रस्याक्षयारज्जुः द्विस्ता-
 वर्ती भूमिं करोतीति तेऽष्टादशकरण्यौ षोडशीनाम् । ता
 एताश्चतस्र करण्यः । द्विषोडशिकाष्टषोडशिके तिर्यङ्मन्यावष्टा-
 दशकरण्यौ पार्श्वमान्यौ पञ्चदश षोडशी परिगृह्णन्ति । कथम् ?—

अर्धपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायासा षट्करोति । तस्याभितो
द्वे चतुरश्रे समे सर्वतः पादोनपुरुषमात्रे । तावक्षण्या लिखेत् ।
शिष्टं प्रत्येकमर्धपञ्चमं करोति । अर्धपञ्चममर्धपञ्चमं च नव ।
नवसु षट्सु क्षिप्तेषु पञ्चदश । तत्पुच्छं—पुच्छसंज्ञं भवति ।
करणान्युच्यन्ते ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथोक्तमेव श्येनचितं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं ब्राह्मणं
पुनरुपन्यस्यति—

श्येन—यते

पुरुषस्य—घते

षोडशयः—षोडशांशाः । ताश्चतुर्भागीया इष्टकाः विंशत्य-
धिकं शतं । 'शदन्तविंशतेश्चेति' डः । सारान्निप्रदेशः सप्तविधोऽग्निः
पुरुषक्षेत्रस्य षोडशीभिर्विंशत्यधिकं शतं सम्पद्यते ॥

तासां—त्मनि

आत्मनि चत्वारिंशत् षोडशयो भवन्ति ॥

तिस्रः—त्तरे

अथात्मनो विमान आह—

अध्यर्ध+आत्मा

षोडशीनां निरसनप्रकारोऽप्ययान् प्रति श्रोण्यंसानित्युक्तो
वेदितव्यः ।

शिर+त्तरः

षोडशभागोऽर्धाष्टमा अङ्गुलयः । अरन्निप्रदेशरहित-
प्रकृतिके तु पूर्ववत् पक्षायामस्य त्रिंशदङ्गुलहानिर्द्रष्टव्या ।

द्विपुरुषायामे द्वात्रिंशत् षोडशः । षोडशभागेन चैका । एवं त्रयात्रिंशत् । तत —

पक्षा—प्यन्ये

दक्षिणेवा दक्षिणपूर्वाण्यर्धानि निरस्येत् । उत्तरेषामुत्तर-
पूर्वाणि ।

पक्षा+नमन

पक्षाग्र त्रिंशदङ्गुलं चतुरश्रकृतमुत्सृज्य शिरासि पक्षस्य
मार्धसप्तदशाद्विशताङ्गुलस्य मध्ये लेखा कृत्वा पक्षाध्ययस्या-
परान्ते पुरुषमात्र वेणुं नियम्य तस्या लेखाया निपातयेत् ।
सा यत्र निपतति लेखाया तत्र नितोर्दं कुर्यात् । शङ्कु
निहन्यात् । तत्र पुरुषं नियम्य तत्र पुरस्तात्पुरुषान्ते नितोर्दं
कृत्वा तदनुगुण पूर्वापरावन्तावालिखेत् । पूर्वद्वयेने द्विपुरुषा
रज्जुमित्युक्तमेव संनमनमत्र प्रकारान्तरेणोक्तमुनसन्धातव्यम् ॥

एते—ख्यात.

द्विपु—पुच्छं

अष्टादशाना षोडशीना करण्यौ नत्र तिलपुक्ते सप्तविं-
शतिशताङ्गुले पार्श्वयोरक्षगयारूये भवतः । पुच्छात्मशिरसां
षोडशी संख्या भूमौ लिखित्वा द्रष्टव्या ॥

कपर्दिभाष्यम्

षोडशीं चतुर्भिः परिगृहीयात् ।

पुरुषस्य षोडशभागे वा तिष्ठति सा षोडशी । ता चतुर्भिः
फलकः वक्ष्यमाणैः परिगृहीयात्—कारयोदिति यावत् ।

अष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थसविशेषेणे-
ति ॥ १० ॥

अर्धेष्टकां त्रिभिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां चतुर्थसवि-
शेषेणेति ॥ ११ ॥

पादेष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषार्धा-
भ्यां चेति ॥ १२ ॥

पक्षेष्टकां चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमाभ्यां
चेति ॥ १३ ॥

पक्षमधीयां चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां द्विसप्त-
माभ्यां चेति ॥ १४ ॥

पक्षाग्रीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं
चतुर्थसविशेषसप्तमाभ्यां चेति ॥ १५ ॥

पुरुषस्याष्टमेन पञ्चदशङ्गुलेन । त्रिभिरष्टमैः—तेनैव त्रिगुणितेन
पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलेन । चतुर्थसविशेषेण—चतुर्भागसविशेषेण ।
'प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्' इत्यादिना वर्धितेन द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन
चतुर्दशतिलयुक्तेन । एवमेनैश्चतुर्भिः कारिता षोडशी । अर्धेष्टकां
त्रिभिः परिगृह्णीयादिति सर्वत्र शेषः ॥

द्वाभ्यामिति—त्रिंशदङ्गुलाभ्यां । सविशेषेणोक्तप्रमाणेन ।
एतैस्त्रिभिः कारयेत् । पादेति—गतयेतत् । चतुरिति—चतुर्थेनैकं ।
चतुर्थस्य सविशेषः चतुर्थसविशेषः । तस्यार्थाभ्याम् । पक्षेति—

पक्षार्थमिष्टका—पक्षेष्टका । तां चतुर्भिः परिगृहीयात् । द्वाभ्या
चेति—द्वाभ्या चतुर्थाभ्या पुरुषमसमाभ्या । अस्य नमनमुप-
रिष्टादक्षयते । पक्षमध्य-गतं चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्या वक्र-
भूताभ्यामित्येतैश्चतुर्भिः पक्षम-यीया करोति । पक्षेति—गतम् ।
चतुर्थेनेति—पुरुषचतुर्थेनेक चतुर्थमसमाभ्या वक्रभूताभ्यामेक चतु-
र्थसविशेषसप्तमाभ्यामेव ॥

करचिन्दीया व्याख्या

पोड—णेति

पुरुषस्य पोडशभागे या तिष्ठति सा पोडशी । ता
चतुर्भिः चतुष्प्रकारं फलकैःपोडशीं परिगृहीयात्—सम्पादयेत् ।
अष्टमेन—प्रकृतत्वात् पुरुषस्य । पञ्चदशङ्गुलेनेति यावत् । त्रिभि-
रष्टमैः पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलैः । चतुर्थेन त्रिंशदङ्गुलेन । चतुर्थम-
विशेषेण द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन सार्धचतुर्दशतिलाधिकेन अक्ष्ण
यावस्थितेन । इतिशब्दश्चाप्ये । एतेनचेतेन चेति—अष्टमी
त्रिरष्टम्यां पार्श्वमा-र्या । चतुर्थतरसविशेषौ तिर्यक्मा-र्या । चतुर्थ-
स्यैव सविशेषप्राप्त्यर्थं चतुर्थशब्द ॥ एवमेतैश्चतुर्भिः फलकैः
पोडशीं कारयेत् ॥

अर्धे—चेति

परिगृहीयादिति शेष । अर्धेष्टका त्रिभिः फलकैः परि-
गृहीयात् । त्रिंशदङ्गुलाभ्या द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन सचतुर्दशतिलेन
च त्रिभिः फलकैः ॥

पादे—चेति

एकविंशत्यङ्गुलाभ्या मसप्ततिलाभ्या त्रिंशदङ्गुलेन चैकेन
चेति त्रिभिः ॥

पक्षा—ति

त्रिंशदङ्गुलाभ्यां सप्तदशाङ्गुलाभ्यां पञ्चतिलाधिकाभ्यां चेति । पक्षेष्टकां द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां समाभ्यां च कारयेत् । अस्य च नमनमुपरिष्ठाद्द्रक्ष्यति ॥

पक्ष—ति

पक्षमध्यमयोग्या पक्षमधीया । तां त्रिंशदङ्गुलाभ्यां चतुस्त्रिंशदङ्गुलाभ्यां द्विसप्तदशाङ्गुलाभ्यां दशतिलाधिकाभ्यां चेति चतुर्भिः ॥

पक्षा—ति

पक्षाग्रयोग्या पक्षाग्रीया । तां त्रिंशदङ्गुलेनैकं पञ्चतिलाधिकमसत्त्वारिंशदङ्गुलेनैकं तथैकोनत्रिंशतितिलाधिकेन एकोनपष्टचङ्गुलेनैकामिति त्रिभिः फलकैः परिगृहीयात् । एवं षट्करणान्युक्तानि । पक्षेष्टकाः पक्षमधीयाः पक्षाग्रीया इति त्रयाणां तत्र तत्रोपधाने योग्यत्वाय क्षेत्रसमत्वाय

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथकरणानि—

षोडशीं—णेति

पूर्वश्येनचतुर्थेषा । एतां चतुर्भिः फलकैः परिगृहीयात् । तत्राप्येन त्रिभिरष्टमैरिति पार्श्वफलके । उत्तरे तिर्यक्फलके । साविशेषं चतुर्थं चतुर्थस्य द्विकरणी चतुर्दश तिलाः द्विचत्वारिंशदङ्गुलाः ।

अर्धे+णेति

पादे+चेति

पूर्वश्येननग्रन्थेषा ।

पक्षे+चेति

चतुर्थे त्रिंशदङ्गुले पार्श्वफलके । सप्तमे सपञ्चतिलसप्त
दशाङ्गुले तिर्यक्फलके ।

पक्षमर्ध्या+चेति

द्वे पक्षेष्टके । समस्ते एषा । पुत्रशयेने द्वितीयावद्रूप ।

पक्षा+चेति

पक्षेष्टका-अर्धेष्टका । समस्ते एका ।

कपर्दिभाष्यम्

पक्षकरणयास्सप्तमं तिर्यङ्मानी । पुरुषचतुर्थं
पार्श्वमानी । तस्याक्षणया रज्ज्वा करणं प्रजम्भयेत् ।

दीर्घांकुर्यात् । अनयेति करणी । पक्षकरणी—पक्षस्य
करणी पक्षकरणी इष्टका । तस्या उक्त करणं पुरुषसप्तमं
तिर्यङ्मानी पुरुषचतुर्थी पार्श्वमानीति । पक्षेष्टकां चतुर्भिरिति ।
तमेव दीर्घाभूतं करणं प्रजम्भयेत्—दीर्घांकुर्यात् । कथमेकया
क्षणया रज्ज्वायतया दीर्घांकुर्यात्करणम् ?

पक्षनमन्यास्सप्तमेन फलकानि नमयेत् !

पक्षनमनीति नितोदलेखामूलयोरन्तरालम् । तत्सप्तधा
विभज्य एकेन भागेन । किमुक्तं भवति? यावत्प्रजम्भितेन
तस्यास्मप्तमी तिर्यग्भवति तावत्प्रजम्भयोदिति । एवं यथा भवति
तथा फलकानि नमयेत् । नत¹ नमनं कुर्यात् ।

पक्षनमनी मा पक्षाग्राणामप्येवमेव । तत्र श्लोकः--

तिल्लैप्पोडशभिर्न्यूनं तिर्यक्स्यात्षोडशाङ्गुलम् ।

तथा तथा चतुर्भ्यां च सप्तमाभ्यां च नामयेत् ॥

उपधाने चतस्रः पादेष्टकाः पुरस्ताच्छिरमि ॥

अपरेण शिरसोऽप्ययं पञ्च ॥ १९ ॥

पूर्वेण पक्षाप्ययावेकादश ॥ २० ॥

अपरेणैकादश पूर्वेण पुच्छाप्ययं पञ्चापरेण पञ्च
पञ्चदश पुच्छाग्रे ॥ २१ ॥

उपदध्यादिनि शेषः । पुरस्ताच्छिरामि घोणाकारे एका ।
तस्याः पश्चात्तिस्रः । अपरेणेति—कर्णाभरणवत् । पादेष्टका
एव । पूर्वेति—आत्मनि पक्षाप्यययोः पुरस्तादेकादश अपरेण
पक्षाप्ययावेकादश एता एव । पूर्वेति—पुच्छस्याप्ययस्य
पुरस्तात् पञ्च पश्चाच्च पञ्च । पञ्चदशेति—पुच्छाग्रे पञ्चदश ।
ता एवैताः षट्पञ्चाशत्पादेष्टकाः ॥

एकोनविंशः खण्डः

करविन्दीया व्याख्या

च वक्रता कार्येत्याह—

पक्षक—येत्

प्राथम्यात् सामर्थ्याच्च पक्षेष्टकाकरणीविषयमिदम् लिखया
विभक्तस्य पक्षार्थस्य करणी पक्षकरणी । सा सपादाङ्गुलीन-

दशशताङ्गुला । तस्यास्सप्तम साष्टादशतिला पञ्चदशाङ्गुला ऋज्व-
वस्थिता प्रजम्भमानस्य करणस्य यथा तिर्यङ्मानी भवति
तथा तत्करण ऋज्वक्षणाया प्रजम्भयेत्—प्रकर्षेण नमयेत् ।
पार्श्वमानी तु प्रजम्भमानेऽपि करणे पुरुषचतुर्थमेव । प्रजम्भति
रत्रापि मानार्थ एव । एतदुक्तं भवति—करणस्य एकस्या
कोट्या रज्जु प्रवक्ष्य ता कोटिमिनारा कोटिं प्रति अक्षणाया
बलेन कर्षयेत् । यथा आक्षपण कृते द्वयोः कोट्यो
सन्निकर्षेण पार्श्वमान्योरन्तरालमृज्जुत्वेन पक्षकरण्यास्सप्तम भवति
न न्यून नाप्यधिक तथा प्रजम्भयेत् । तिर्यङ्मानीयोरन्तराल-
मृज्जवस्थितमपि पुरुषचतुर्थमेव । अनन तिर्यङ्मान्या हास-
क्रियते वक्रत्वाय क्षत्रममत्वाय च । अथवा साष्टादशतिल
पञ्चदशाङ्गुल तिर्यङ्मानी ऋज्वा त्रिंशदङ्गुल पार्श्वमानी च
कृत्वा ताभ्या चतुश्च विह्वय तस्याक्षणयारज्जु पक्षेष्टकाकरण
प्रजम्भयेत् । एतदुक्तं भवति—उक्तमकाराक्षणयारज्जुधिका रज्जु
मीत्वा तथा पक्षेष्टकाकरणस्यैका कोटिं यथा ता कोटिं अन्या
कोटिं प्रत्यक्षणाया जम्भयेत्—नमयेत् । यथा तयो कोट्या
रन्तराल एतदक्षणयारज्जुस्सम्भवति तथा नमयेदित्यर्थः । एव
कृते अस्य करणस्यैकाऽक्षणयारज्जु सार्धद्व्यङ्गुलन द्वावीपमी
भवति । अन्या तैर्नैव हसीयसी भवति ॥

व्याख्या द्वितीया ये कैश्चिदुक्ता नाज्ञस्यभागिनी ॥

पक्षेष्टकाकरणस्य प्रजम्भनेन नमनत्रिभिर्मूला पक्षमयीया
पक्षमयीयाकरणयोर्नमननिद्धयर्थं तत्फलकाना नतिरुच्यते—
पक्षनमनी—यथा मात्रया पक्षो नम्यते सा पक्षनमनी ।
सा च प्रथमचलेखाया प्रथमनितीदात् पश्चिममात्रा । सा

च पञ्चविंशतितिलाधिकपञ्चाशदङ्गुलेत्युक्ता । तस्यास्सप्तमं
सार्धाष्टतिलं सप्ताङ्गुलं । तेन फलकानि पक्षमध्यायापक्षग्रीया-
करणयोर्दीर्घानि यानि फलकानि तानि नमयेत्—वक्त्रीकुर्यात् ।
अयमर्थः—यथा मध्ये कृतेन नमनेन पक्षमध्यायाभागद्वयं
पक्षकरण्या सप्तमं निर्यङ्मानी पुरुषचतुर्थं च पार्श्वमानीत्युक्त-
प्रकारं भवति । तथा द्विसप्तफलकयोर्मध्ये सप्तममात्रे पक्षनमन्या-
स्सप्तमेन एकस्मिन् फलके नतिमेकस्मिन्नुदञ्चं कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

पक्षेष्टकायाः करणं तथा रज्ज्वा प्रजम्भयेत् ।
तस्य तिर्यग्यथा पक्षकरण्यास्सप्तमं भवेत् ॥
पक्षमध्यायाकरणे द्राघीयः फलकद्वये ।
नमनीसप्तमेन स्यान्नतिस्सप्तममात्रके ॥
पक्षग्रीयाकरणस्याप्येवैव नमनक्रिया ।
सप्तमेऽंशे नतिस्तस्य भागोनेऽन्यो भवेदङ्गुः ॥
साष्टादशतिलं तिर्यग्यथा पञ्चदशाङ्गुलम् ।
भागानामिष्टकानां च तथा स्यान्नमनक्रिया ॥
आद्यत्रयेने त्वादिमस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
फलं षष्ठः पक्षकरणी षष्ठव्याप्तो यथा भवेत् ॥
द्वितीयस्य तृतीयस्य षष्ठानां नतेः फलम् ।
व्यासस्य पक्षकरणी षष्ठता नाष्टमे नतिः ॥

आद्यत्रयेनविषयमिदं श्लोकद्वयम् ॥

पक्षेष्टकाः चतस्रोऽत्र पदच पादेष्टका अपि ।
चोडानाकसदामर्धजनोर्दशमकारिताः ॥

उप—रसि

उपधानकाले चतस्र पादिष्टकादिशर(सि)मः पूर्वभागे पुर-
स्तादुपदध्यात् । तासां चतसृणामेका पुरस्तात् वाद्यविशेषात्
प्रागग्रा । तत पश्चात्तिस्र । तासु मध्यमा प्रत्यगग्रा ॥

अप—पञ्च

शिरसोऽप्ययस्य परतः पञ्च । प्रत्यगग्रे द्वे । अपृच्छा-
त्पादाप्यये इत्येव ॥

पूर्वे—दश

पूर्वेण—पञ्चाप्यययो पुरतः । आत्मनैकादश । पञ्च
प्रत्यगग्रा ॥

अपञ्च—श

अपरेण पश्चिमपञ्चाप्यययोः पश्चादेकादश । पञ्चप्रत्य-
गग्राः ॥

पूर्वे—च

पृच्छाप्ययस्य पुरतः पञ्च । तासु प्रत्यगग्राः तिस्र ॥

अप—च

पृच्छाप्ययस्य परतः पञ्च । तासु प्रत्यगग्रे द्वे ॥

पञ्च—त्रे

पृच्छाग्रे पञ्चदश उपधेया । तासु सप्त प्रत्यगग्रा । ता
पञ्चाप्ययान्तपादिष्टकाः ॥

सुन्दरराज्ञीया व्याख्या

पञ्च—येत्

पञ्चकर्णी—पञ्चार्धस्य त्रिर्यद्द्विमान्नी पादोननवशताङ्गुल्या ।
अरे तस्य सप्तम पञ्चदशाङ्गुल माष्टादशातिर्ल । तस्य करणस्य

यथा तिर्यङ्घानी भवति पार्श्वमानी त्रिंशदङ्गुलैव तथाऽक्षण्या
रज्जा करणं¹ प्रजम्भयेत्—नमयेत् । एकः कर्णः चत्वारिंशदङ्गुलो
द्वादशतिलान्वितः । अपरः सप्तविंशको त्रिंशतितिलयुक्तः ।
आरत्नि (प्रादेश) रहिते (ष्वे) (त्वे) एकः कर्णः सार्धत्रयोविंशकः ।
अन्यः पञ्चतिलोनस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुलः इष्टकाव्यासश्च त्रयोदशा-
ङ्गुलस्रयोदशतिलयुक्तः । अथ पक्षाग्रीयापक्षमध्ययोर्नमनमाह—

पक्ष+येत्

पक्षनमनी—पुरुषमात्री । तस्याः सप्तमेन पक्षाग्रीयापक्षम-
ध्ययोः पक्षेष्टकांशस्य तिर्यक्फलकानि नमयेत् । तस्य साष्टादश-
तिलपञ्चदशाङ्गुलव्यासस्य पक्षेष्टकांशस्य तिर्यक्फलके यथा सपञ्च-
तिले सप्तदशाङ्गुले भवतः तथा फलकानि तक्षेत् । द्वे पक्षेष्टके
पार्श्वसंहिते पक्षमधीया पडश्रिः पक्षेष्टकामुत्तरपूर्वदीर्घकर्णा
भूमौ लिखित्वा तस्या दक्षिणतः त्रिंशदङ्गुलं समचतुरश्रं कृत्वा
तस्य दक्षिणपूर्वमर्धं अ (पूर्वम) क्षणयाजह्यात् । सा पक्षाग्रीया पञ्च-
कोणा । अत्राणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वक्ष्यमाणत्वात्
अणूकसंज्ञे द्वे कंरणे कार्ये । त्रिंशदङ्गुले द्वे स मचतुरश्रे दक्षिणोत्तरे
लिखित्वा दक्षिणस्य दक्षिणपूर्वमर्धमक्षणा निरस्येत् ।
उत्तरस्योत्तरापरं । एतदेकमणूकं । त्रिकोणं द्वितीयं । तस्य
षष्ठ्यङ्गुलमेकं फलकं । अन्ये चतुर्थसविशेषे ॥

अथोपधानं—

उप—शिरसि

अग्रेणैका । तस्याः पश्चात्तिस्रः ।

¹ दीर्घचतुरश्रस्य समकर्णस्याकपणेन विषमकरणक्षेत्रसम्पादनं प्रजम्बनम् ॥ पा ।

अप—पञ्च

पादेष्टका. । उदीची रीतिः ।

पूर्वे—एकादश

उदीच्येव रीतिरात्मन्येव ।

अप—त्रे

एता पदूपञ्चाशदप्युदगायता ॥

एकोनविंश सण्डः

कपर्दिभाष्यम्

चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रियाः पक्षाग्रयोः पक्षाप्यय-
योश्च विशयाः ॥ १ ॥

ता आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिष्पोडशीभि-
र्यथायोगं पर्युपदध्यात् ॥ २ ॥

विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षे । चतस्रश्चतस्रो विशयाः ।
पक्षसन्ध्योर्दक्षिणपक्षाप्यये विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षेष्टका
मात्रम् । पक्षयोरात्मन्यर्थेष्टकामात्रं । ता इति विशया. प्रत्यवमृ-
श्यन्ते । आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिष्पोडशीभिः विपर्यस्य कारि-
ताः । दक्षिणपक्षाप्ययस्था यथा तैरेनाभिश्चतसृभिरुपदध्यात् तथा
चतसृभिरुत्तरपक्षाप्ययस्था । प्रतीत्यस्मिन्नर्थे परिशब्दः ॥

चतस्रश्चतस्रः पक्षमधीयाः पक्षमध्ययोः पक्षे-
ष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥ २४ ॥

पक्षमध्ये भवा वक्रभूताश्चतस्रो दक्षिणे पक्षमध्ये चतस्र
 एवोत्तरपक्षमध्ये । पक्षेष्टका उक्तलक्षणाः । ताभिः प्रागा-
 येताभिः पक्षौ प्राच्छादयेत् । पक्षयोरुपदध्यात् । विपर्यस्य
 कारिताश्चत्वारिंशत् ॥

अवशिष्टं षोडशीभिः प्राच्छादयेत् ॥ ५ ॥

शिष्टमग्निक्षेत्रं षोडशीभिः उपदध्यात् ॥

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र शिरसः । अप-
 रस्मिन् प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरसि द्वे षोडश्यौ बाह्य-
 विशेषे उपदध्यात् ॥

अन्ते भवा अन्त्याः—अग्रचन्तस्याः । ता बाह्यविशेषाः
 बाह्यतस्सविशेषाः । अन्यत्र शिरसः—शिरो वर्जयित्वा ।
 आत्मनि मध्ये षट् प्राच्यः षट् प्रतीच्यः । आत्मनि रीतिद्वयम् ।
 अवशिष्टं पुच्छे च । तामु यदि षोडशीभिरेवोपधीयन्ते सङ्ख्या
 पूर्यते किं तु भिद्यते । चतसृष्वपि रीतिषु भेदो वर्जनीयः ।
 तस्मादर्धाश्वोपधीयाः । कथमनुच्यमाना उपधीयन्ते नोच्यमानाः ?
 उक्ता एव 'यच्चतुरश्रं त्र्यश्रि वा सम्पद्येत्तार्थेष्टकाभिः
 पादेष्टकाभिर्वा प्राच्छादयेत्' इति वदता । ननु यद्यर्धा-
 श्वोपधीयन्ते अतिरिच्यते सङ्ख्या; नैष दोषः; ऊनाधिकप्रस्तार
 इत्युक्तं पूर्वस्मिन् पटले । पुच्छे रीतिद्वयम् । तिस्रस्तिस्त्रोऽ-
 र्थेष्टका उपधाय षोडश्यः पुनश्चोत्तरे पार्श्वे एकैकोऽर्थः ।
 एवमात्मनि द्वयो रीत्योर्दक्षिणवस्तिस्त्रोऽर्थेष्टकाः । ततो द्वे
 षोडश्यौ एकैकोर्थः । शिरसि तिर्यग्द्वे षोडश्यौ । एवमष्टोत्तरं

गतद्वयं । अपरास्मिन्निति—पूर्वभागे द्वे षोडश्यां वाह्यतस्स-
विशेषे घोणाकारे उपदध्यात् । विपर्ययस्य कारिता दक्षिणतः ॥

तेऽपरेण द्वे विशये अभ्यन्तरविशेषे ॥ ७ ॥

द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां यथायोगं पर्युपदध्यात् ॥

ताभ्यां पश्चादात्मनि अर्धेष्टकामात्रं; शेषं शिरसि ।
अभितो युज्यते यथा तथोपदध्यात् । चतस्र एता विशयाः ॥

करविन्दीया व्याख्या

चत—यो.

प्रत्येक चतस्रः ॥

पक्षा—या.

चकारेण पक्षाग्रीया अनुकृष्यन्ते । पक्षाप्यययोः चतस्र-
श्चतस्रः पक्षाग्रीया विगया स्यु । ताः सप्तमेन पक्षयो-
शेरते । अवशिष्टे चतुर्थेनात्मनि ॥

ता आ—ध्यात्

आत्मनि प्रविष्टपक्षाग्रीयापरितश्चतस्राभिः¹ षोडशीभिः
यथा युज्यन्ते तथोपदध्यात् । पक्षाग्रीयाणां च यथा विशेषा-
स्सहिता भवेद्युस्तथोपदध्यादित्यर्थः ॥

चत—यो.

यथायोगमित्येव । गतम् ॥

पक्ष—दयेत्

यथायोगमित्येव । चत्वारिंशता चत्वारिंशता पक्षेष्टकाभिः
प्रागायताभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥

¹ ता पक्षाग्रीया आत्मनि आत्मप्रदेशे चतस्रभिश्चतस्राभिः — C

अव—येत्

अवशिष्टं अनुपहितमग्निक्षेत्रं पुच्छावशिष्टं षोडशीभिः
प्रच्छादयेत् । पुच्छमध्ये द्वे रीसौ । पूर्वाश्चतुरिष्टकाः । पश्चि-
माष्पडिष्टकाः । द्वे द्वे विशेषसहिते स्यातां । ता एता दश
आत्मनि । आत्ममध्ये तिस्रो रीतयः । प्राच्यश्चतुरिष्टका
आत्मन्येव । पश्चात्पुरस्ताच्चोदीच्यौ द्वे रीत्यौ चतुरिष्टके ।
ता विंशतिः । शिरसि द्वे षोडश्यौ ॥

अन्त्या—रसः

अन्ते उपधेया अन्त्याः । पुच्छे चतस्रः आत्मनि चतस्र ।
वाह्यविशेषाः—वर्हिर्गतविशेषाः । न चात्र सङ्ख्यापूरणं; सङ्ख्याः
याःस्थाने द्विशतविनियोगात् । तथाहि—षट्पञ्चाशत् पादेष्टकाः—
अष्टावष्टौ पक्षाग्रीयाश्चत्वारिंशच्चत्वारिंशत्पक्षेष्टकाः । अष्टौ ।
पक्षमधीयाश्चत्वारिंशत् षोडश्यः । एवं द्विशतः ॥

अप—ध्यात्

द्वितीये प्रस्तारे शिरसः पूर्वभागे प्रागग्रे वाह्यविशेषे
द्वे षोडश्यौ ॥

तेअ—पे

तयोष्पोडश्योः पश्चात् प्रागग्रे शिरस्यर्धपादेष्टकामात्रे
विशये विशेषेणात्मनि । एवं विशये द्वे षोडश्यावन्तविशेषे ॥

द्वाभ्यां—ध्यात्

ते इत्येव । ते विशये इष्टके द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां विश
याभ्यां यथायोगं परिगृह्णीयात् । षोडश्यार्धेष्टकयोश्च यथा
विशेषास्संहिता भवेयुः तथोपदध्यादित्यर्थः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

चत—त्रयो.

तासामर्धेष्टकामात्राण्यात्मनि ।

ता + ध्यात्

दक्षिणाग्राभिः दक्षिणाप्ययस्था उदीचीरितराः ॥

चतस्र—र्ध्याया

पक्ष—दयेत्

अशीत्या प्रागायताभिः ॥

अव—दयेत्

अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वक्ष्यमाणत्वात्
अणूकाभिः सह प्रच्छादनभेदपरिहाराय तत्र पुच्छात्मशिरसु पूर्व-
निहितभिः पादरीतिभिस्तद्द्वयोः पौडश रीतयः उदीच्यः । पुच्छाग्ने
पादरीतिरुक्ता । द्वितीयस्यां पार्श्वयोरणूके मध्ये चतस्रः पौडश्यः ।
एवं तृतीयापष्ठीत्रयोदशयोऽणूकाभिरेव द्विप्रकाराभिः सन्ध्यन्त-
राले द्वादश पौडश्यः प्रागायताः शिरसोऽपरार्धे द्वे पौडश्यौ-
द्विशतं प्रस्तारः ॥

अन्त्या—शिरसः.

च शब्दोऽनाध्याहर्तव्यः । द्वाभ्यां विशेषाः । अन्तेषु
या उपधेयास्ता बाह्यविशेषाः पौडश्यो भवेयुः । एतच्चात्मन्येव ।
पक्षयोरशक्यत्वात् पुच्छभेदसम्भवाच्च । तस्मादात्मनः श्रोत्र्य-
सेष्वष्टौ पौडशीर्दक्षि(णाग्रा)णा उदगग्राश्चोपध्यात् । एकैकत्र
द्वे । अस्मिन् पक्षे यच्चतुरश्र इयञ्चि वेत्ति वक्ष्यमाणाभिः
पाद्याभिः सङ्ख्यापूरणं । तत्र पुच्छाप्ययस्य पुरस्ताद्वे अर्धे
शिरसोऽप्ययस्य पश्चाद्वे अर्धे । तासां मध्ये चतुर्विंशतिः पाद्याः ।

पार्श्वयोः षट् षट् षोडश्यः । यद्वा एताः पाद्याः षोडशीश्चः
षट्त्रिंशत्मुद्धृत्य षट्त्रिंशद्(धर्मा)र्धा निधेयाः । तत्र दक्षिणपार्श्वस्था
प्रागुत्तराविशेषाः विपरीता उत्तराः । पुच्छमध्ये षट् षोडश्यः
प्रागायताः । ततः पा(तत्प्रा)र्श्वयोश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः । शेषं पूर्ववदेव ।
अ(त)त्र आत्मनि प्राच्यः पञ्चरीसः उदीच्यो वा अष्टौ ॥

अपर—दध्यात्

तेअप—शेषे

एते अपि प्रागग्रे ।

द्वाभ्यां—दध्यात्

तयोः षोडश्योर्मध्ये शिरसोऽध्यये द्वे अर्धेष्टके इत्यर्थः ।

कपर्दिभाष्यम्

बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात् ।

उभयत्र तृतीयापदश्रवणात् विध्यन्तरमेतत् न पूर्वयोर्वि-
श्लेषणम् । चशब्दोऽध्याहर्तव्यः बाह्यविशेषाभ्यां चेति । बाह्य-
विशेषाभ्यां चार्धेष्टकाभ्यां परिगृह्णीयात् । शिरस्यनवकाशा-
दात्मन्येव ।

आत्मनः करणीनां सन्धिषु षोडश्यो बाह्य-
विशेषा उपदध्यात् ॥ ८ ॥

आत्मनः करण्यः, तासां सन्धिषु श्रोण्यंसेषु चतस्रः
षोडश्यो बाह्यविशेषाः प्रसन्तविशेषाः ॥

चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः पक्षाग्रयोः ॥ ९ ॥

नखाकारेष्वर्धेष्टकाश्चापधेयाश्चतस्रश्चतस्र ॥

पक्षेष्टकाभिरुदीचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ।

उदगायताभिः पक्षयो रूपदध्यात् । पद्पञ्चाशद्विपर्यस्य
कारिताः ।

तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टका. पुच्छपार्श्वयोः ॥ १० ॥

तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपार्श्वयोर्वाह्यविशेषाः ॥

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ ११ ॥

अवशिष्टमग्निलेत्रं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥

अन्त्या वाह्यविशेषा अन्यत्र पुच्छात् ।

गतमेतत् । पुच्छं वर्जयित्वा ।

करविन्दीया व्याख्या

वाह्य—यात्

ते इत्येव । ते एव षोडशी वाह्यविशेषाभ्यामन्याभ्या-
मर्धाभ्यां परिगृहीयात् । एते अर्धे शिरस्यनवकाशादात्मनि
भवत । एतदुक्तं भवति—विशयषोडश्यो. पुरस्ताद्विशयभूते
वह्निर्विशेषे द्वे अर्धे तथाऽऽत्मनि विशयषोडश्योर्दक्षिणत उत्तरतश्च
वह्निर्विशेषे अन्ये अर्धे इति ॥

आत्म—ध्यात्

आत्मन. करण्य आत्मकरण्यः । तासां सन्धिषु श्रोण्यं-
नेषु षोडश्यः चतस्रः । सर्वत्र छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ।
आत्मनि पक्षाप्यययोस्तमीपेषु वाह्यविशेषाश्चतस्रः षोडशरूप-

दध्यात् । अन्त्या बाह्यविशेषा इति वक्ष्यमाणेऽपि बाह्यवि-
शेषग्रहणं सङ्ख्यापूरणाय । पादानां चार्थानां च उपधानार्थं
षोडशीनामुद्धरणे प्रसक्ते आसामुद्धरणं मा भूदित्येवमर्थम् ॥

चत—योः

प्रतिपक्षं चतस्रोऽर्धेष्टकाः बाह्यविशेषा इत्येव ॥

पक्षे—दयेत्

पक्षयोरुदीच्यः पक्षेष्टकाः सप्त रीतयः ॥

तिस्र—श्वयोः

बाह्यविशेषा एव ॥

अव—येत्

अवशिष्टमात्मनि त्रयस्त्रिंशत् षोडशीस्थानं पुच्छद्वादश-
षोडशीस्थानम् ॥

अन्त्य—च्छात्

अन्त्यास्सर्वा बाह्यविशेषा भवेयुः पुच्छादन्यत्र । पुच्छे
त्वन्त्याषोडश्योऽभ्यन्तरविशेषा एव ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

बाह्य—गृहीयात्

ते षोडश्यौ बाह्यविशेषाभ्यां द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां दक्षिणत
उत्तरतश्चात्मनि परिगृहीयात् ॥

आत्म—दध्यात्

अष्टाश्रेरात्मनोऽष्टौ करण्यः । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वकरण्योः
श्रोण्यंसकरणीभिः सह चत्वारः सन्धयः । तत्र श्रोणिसन्धयोर्द्वे
प्रत्यग्रे षोडश्यौ । अंससन्धयोर्द्वे प्रागग्रे । एवं चतस्र्षोडश्यः ।
ये तु चत्वारः पूर्वापर(क्रौञ्चोः) करण्योस्सन्धयः तत्र पूर्वयो-

स्तावद्वाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयादित्यर्धेष्टके उक्ते । अपरयो-
रपि पूर्वसादृश्यार्थं भेदपरिहारार्थं चाध्यर्धे एवोपधेये ।

चतस्र—यो

पथे—इयेत्

एकैक पट्पञ्चाशता ।

तिस्र—यो.

वाह्यविशेषा ।

कपर्दिभाष्यम्

यच्चतुरश्रं त्र्य (त्रि) श्रं वा सम्पद्येतर्धेष्टकाभिः
पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् ॥

सर्वत्र षोडश्य एव शेरते । यदि तथा क्षिप्येरन्
भिद्येत सर्वत्र । अतो भेदपरिहाराय यत्रे क्रियमाणे त्रिकोणं
चतुरश्रं वा प्रकारद्वयं सम्पद्यते । पूर्वस्मिन् प्रस्तारे चतुरश्रं
सम्पद्यते त्रिकोणं च । इह त्रिकोणमेव । तत्र अर्धेष्टकाभिः
पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् उपदध्यात् । पुच्छाप्यधे चतस्रः
षोडश्यो विशया । प्राच्यौ द्वे प्रतीच्यौ द्वे । तासां पश्चात्
दश षोडशयः । तिर्यक्पुच्छेऽपि । विशयानामभितो द्वावर्धा द्वावा-
त्मनि¹ । तामां पुरस्ताच्चतस्रं षोडश्यः प्राच्यश्चतुर्ध्वः² प्रस-
र्पिता । तासां पुरस्ताद्दष्टादश षोडश्यो दक्षिणायता. उद-
गायताश्च पुरस्ताद्विपर्यस्ता षडुत्तरे पार्श्वे । तासां पुरस्ता-
च्चतस्रोऽर्धेष्टका । तासां पुरस्ताच्चतस्रः षोडश्यः प्रतीच्यस्ताभिः
प्रसर्पिताः । तासां पुरस्ताद्द्वे षोडश्यौ नानाग्रे प्राच्यौ ।

तयोर्मध्ये द्वावर्धौ । आत्मन्यर्धपादेष्टकामात्री¹ । आत्मनि
द्वावर्धौ विशयावभितः । अर्धषोडश्याौ सहितौ² । एवं द्वाद-
शोनं शतद्वयम् । इह केचिदीर्घायुपस्सूत्रमेतदनादृत्य स्वमनी-
षिकया करणान्तरमुत्पाद्य सङ्ख्यापूरणमेव कुर्वन्ति । किं
नाम तेषामशक्यम्³ ? वयं तु सूत्रकारमतानुसारेणोक्तं⁴ गृह्णीमः ।

करविन्दीया व्याख्या

एवं क्षेत्रपूरणं कृत्वा प्रकृतितः प्राप्तं सङ्ख्यापूरणं एवं
कर्तव्यमित्याह —

यच्च—दयेत्

एवं षोडशीभिः प्रच्छाद्यमाने सङ्ख्यापूरणाय कासु-
चिदुद्धृतासु च यत् क्षेत्रं चतुरश्रं त्र्यश्रि वा सम्भवेत् तत् क्षेत्रमर्धे-
ष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत्—ताभिस्सङ्ख्यां पूरयेदित्यर्थः
ननु प्रच्छादयेदिति वचनेन सङ्ख्यापूरणं कथम् ? उच्यते।
तत्तदशौ प्रच्छादनविध्यनन्तरं सङ्ख्यां पूरयेदिति विधानात् ।
इह च षोडशीभिः प्रच्छादिते सङ्ख्याया असमाप्तेस्तत्पूरणा-
पेक्षया द्वितीयप्रच्छादनवचनं सङ्ख्यापूरणार्थमेवेति गम्यते ।
किञ्च द्विविधः प्राकृतोऽग्निः सप्तचतुरश्रमात्रेष्टका असप्तचतुः-
श्रमात्रेष्टकाश्च । प्रथमे चतुरश्राशौ पञ्चदशभागीयाभिरर्धेष्टका।
मिश्र सङ्ख्या पूरिता । द्वितीये पादेष्टकाणूकाषड्भागीया-
भिश्च पूरिता । तदिहापि पादा अर्धा अणूकाश्च विहि।
तास्सन्ति । तस्मात् पादेष्टकाभिरर्धेष्टकाभिश्च सङ्ख्या पूरिता -
द्वितीये षोडशीभिश्च यथा योगं सङ्ख्यापूरणं युक्तमिति गम्यते ।

¹ मात्रे—B. ² आत्मनि षोडश्याौ यदाभितः—B. ³ तेषां शक्यं—A&

B. ⁴ णानुक्तं न—A.

किञ्च सङ्ख्यापूरणस्य न्यायत्वे सति अत्रोपदिष्टेष्टकाभ्योऽ-
न्याभिस्सङ्ख्यापूरणस्याशक्यत्वात् पादाभिरर्धाभिश्च सृकरत्वा-
त्ताभिरेव सङ्ख्यापूरणं युक्ततरम् । अतः प्रच्छादितासु काश्चिदु-
द्धृत्य पादार्धषोडशीभिर्यथायोगं यावत्सङ्ख्यमुपधेया इति ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अव+दयेत्

यच्चतुरश्रं त्रयश्रि वेति पाद्यार्धाभिः सङ्ख्यापूरणं, तत्रा-
(र्धा) र्धाभि पूरणपक्षे आत्मानि प्राच्यः पङ्करीतयः । तत्र दक्षि-
णोत्तरयोर्मध्ये षट् षड्(र्धा)र्धाः । द्वितीयस्यां पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे
अर्धे उक्ते । तयोः समीपे द्वे षोडश्यौ प्रागायते । तयोर्मध्येऽष्टावर्धे-
ष्टका । एवमेव पञ्चमी रीति । प्रागायताभिः द्वादशाभिः षोडशी-
भिर्मध्यरीती द्वे । पुच्छाप्यये द्वे षोडश्यौ । प्रथमग्रपुच्छं पञ्चदशा-
ङ्गुलेन प्राप्ते । तयोः पश्चाद् द्वे प्रागग्रे आत्मानं पञ्चदशाङ्गुलेन प्राप्ते
तयोः पश्चाच्चतस्र षोडश्यः उदगायताः । पुच्छाग्रे दक्षिणतोऽ-
र्धेष्टका पूर्वमुक्ता । तस्या उदक् षोडश्युदगग्रा तस्या उदग्द्वे
अर्धे ततो द्वे षोडश्यौ ततो द्वे अ(र्धे)र्धे ततः षोडशी ।
ततो(र्धा)र्धा पूर्वमुक्ता । एव द्विशतः प्रस्तार । पाद्याभिः पूरणपक्षे
आत्मानि दक्षिणपार्श्वे द्वादशाध्या उद्धृत्य वा अष्टौ चतस्रः
षोडश्यो निधेयाः । एवमुत्तरपार्श्वेऽपि । अस्मिन्नपि प्रस्तारे
प्रकारान्तरमाह—

अन्त्य—च्छात्

अत्रापि वाशब्दोऽध्याहार्यः । यथा पूर्वस्मिन् प्रस्तारे

अन्त्या वाह्यविशेषा इति षोडशयो विहिताः तथाऽत्रापि श्रोण्यं-
सेषु द्वे द्वे षोडशयौ प्राग्ग्रे प्रसगग्रे चेत्यष्टौ निधेयाः । एतदप्यश-
क्यत्वात्पक्षयोर्न भवति । अस्मिन् पक्षे शिरोऽप्यये अर्धेनोपधेये ।
पुच्छाप्ययेऽप्यर्धे द्वे उपधेये । पार्श्वस्थाश्चतस्रो रीतयोर्धेऽष्टकाभिःपू-
रणीयाः । मध्यमरीत्योः षोडशषोडशयः पुच्छाग्रमध्ये षट् षोडशयः ।
ततः पूर्वस्यां मध्ये द्वे षोडशयौ । शेषेऽर्ध्याः । ततः पूर्वस्यां मध्ये
द्वे प्राच्यौ षोडशयौ । शेषं पूर्ववदेव । एष द्विशतः । पाद्याभिः
पूरणपक्षेऽपि पूर्ववत्सर्वत्राविशेषात् पाद्याभिः सम्भवेऽपि विपरी-
तविशेषा उपधेयाः । केचित्तु अन्त्या वाह्यविशेषा इति पूर्वमुक्तम् ।
तयोरेव प्रस्तारयोः शेषमाहुः । तदनुपपन्नं, अन्त्यानां षोड-
शीनां अनियतविशेषाणामभावात् । उभयास्मिन् प्रस्तारे प्राहुः
अन्त्या इति न केवलं षोडशय एव गृह्यन्ते । अपितु याः
काश्रान्त्या उपधेयाः ताश्च वाह्यविशेषाः कार्या इति । तेषां
शिरसि द्वे षोडशयौ वाह्यविशेषे वाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात् ।
आत्मकरणिनां सन्धिषु षोडशयो वाह्यविशेषा इति वाह्यविशेष-
शब्दकं अनर्थकं स्यात् । अन्यत्र शिरसोऽन्यत्र पुच्छादिति च
; विरुध्येते । शिरसि पाद्यानां पुच्छपार्श्वयोरर्ध्या(र्धा)नां च
वाह्यविशेषाणामेवेष्टत्वात् ॥

यच्चतु—येत्

प्रस्तारद्वयसाधारणमिदम् । षोडशीभिः पूरयितुमशक्येपि
यावद्विशतपूर्ति अर्धाः पाद्या उपधेयाः । तत्रार्ध्यारहिताभिः
पाद्याभिः सङ्ख्यां पूरयितुमशक्यत्वात् । तस्मादर्ध्याभिः संमिश्रा-
भिर्वा पाद्याभिः पूरणम् । तत्प्रकारश्च पूर्वमेवोक्तः ॥

कपर्दिभाष्यम्

अणूका. पञ्चदशभागीयानां स्थाने ॥ १३ ॥

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

स्थानशब्दः प्रयोगवाची । अणूकाश्चतुर्भागीयाः सङ्ख्या-
पूरणे चोदिता पञ्चदशभागीयाश्च सङ्ख्यापूरणे चोदिता
इति यावत् । अस्मिन् प्रस्तारे सङ्ख्या न पूरिता सूत्रकारेण ।
तत्र ताभिस्सङ्ख्या पूरयितव्या यदि ताभिः पूर्यते । अस्मिन्नग्नौ
तावता न शक्यते अणूकाभिस्सङ्ख्या पूरणम् । शक्यते तु मकृतौ ।
तस्मात्प्रकृतयो योग । तत्र शक्यते द्वितीये प्रस्तारे ताभिः
पूरयितुम् । तत्र द्विशतपूरणमत्रय कर्तव्यम् । मतिप्रस्तार
पूरयेदिति वचनात् । इह तु सदस्रसङ्ख्यायैव पूरयितव्या इत्युक्तं
पूर्वस्मिन् पटले । तस्मात्प्रकृतौ योग । तत्र श्लोका —

पसेष्टकाना करणं विपर्यस्यार्षमिष्यते ।

पक्षाग्रीयास्तथैवार्धं विपर्यस्यैव कारयेत् ॥

विपर्यस्यैव कर्तव्याष्पोद्वयः षोडशीद्वयम् ।

साहस्रेऽथ द्विपाहसे पञ्चपष्टिं विदुर्बुधाः ॥

उपधाने यथामूत्र यथा वात्मनि पक्षयोः ।

पुच्छे शिरसि शिष्टे च षोडशीना विदुर्बुधाः ॥

पद्मशच्यः पद्मतीच्यश्च आत्मनि द्वादश क्षिपेत् ।

शीर्ष्णिं द्वयं क्षिपेत्त्रियं गुक्ता एव चतुर्दश ॥

शिष्टं रीतिद्वयं पुच्छे तथा चात्मन्यापि द्वयम् ।

षोडशार्धेष्टकास्तास्तु क्षिपेच्च त्रिषु रीतिषु ॥

एकैकमुत्तरे पार्श्वे तिस्रस्तिस्रस्तु दक्षिणे ।
 शिष्टे तिर्यग्दशैव¹ स्यादष्टोत्तरशतद्वयम् ॥
 पुच्छाप्यये तु विशयाश्चतस्र्षोडशीः क्षिपेत् ।
 षोडश्यावप्यये प्राच्यौ ते चाग्रे शिरसि क्षिपेत् ॥
 मध्ये तयोश्च द्वावर्धौ चतस्रो विशयाः क्षिपेत् ।
 आत्मनश्शेषे² द्वावर्धौ षोडश्याौ शिरसि क्षिपेत् ॥
 अन्यत्सर्वं यथासूत्रं द्वादशानं शतद्वयम् ।
 आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे चतस्रो दक्षिणायताः ॥
 द्वितीये चोत्तरे पार्श्वे षट् द्वे श्रोण्यंसयोरपि ।
 शिरसश्चाप्यये चैका शिरस्यपि³ च दक्षिणा ॥
 एता निधेयाष्पोडशो विपर्यस्तास्तरे द्वये ।

करविन्दीया व्याख्या

अणू—ने

परिभाषेयम् । पञ्चदशभागीयाः प्रथमचतुरश्रे उक्ताः ।
 तासां स्थाने कार्यसङ्ख्यापूरणे अणूका भवेयुः । तस्याः परि-
 भाषाया अत्रोपदेशः कथम् ? इहोपदिष्टाः षोडशोऽपि क्षेत्र-
 साम्यादणूकाशब्देन ग्राह्या भवेयुः इत्येवमर्थम् । तेन अणूकाभि-
 श्चतुरश्रेऽग्नौ सङ्ख्यापूरणम् । इह तु षोडशीभिश्चोति सिद्धम् ।
 केचिच्चतुरश्रं त्र्यश्रि वा सम्पद्यते इत्येतदपि परिभाषामिच्छन्ति ।
 तेन तत्रतत्राग्नौ तदपेक्षया ताभिरपि सङ्ख्यापूरणं मन्यन्ते ।
 अत्र पुनः प्रच्छादयेदिति वचनं प्रच्छादनेऽपि चैता यथा
 भवेयुरित्येवमर्थम् । तेन तत्रतत्राग्नौ सति सम्भवे सत्यां

¹ द्वितीयं—B. ² स्थिमिता आत्मनश्शेषे—B. ³ शिरसापि—A.

चापेक्षयां ताभिस्सहैभिरपि प्रच्छादनं स्यात् । उपधान-
 क्रम द्वितीयचिसां शिरसि प्राञ्चुखे बाह्यविशेषे द्वे षोडश्यां
 उपदध्यात् । तयो पश्चात् प्राञ्चुखे बाह्यविशेषे विशये द्वे अर्धे । तयोः
 पश्चात्तद्विशेषश्लिष्टविशेषे द्वे षोडश्यां विशये आत्मानि । तयो-
 र्दक्षिणस्या दक्षिणतो बाह्यविशेषमेकमर्धम् । उत्तरस्या उत्तरतश्च
 बाह्यविशेषमेकमर्धम् । तयोर्दक्षिणत उत्तरतश्च बाह्यविशेषेणैकै-
 कमर्धम् । ततः पश्चादात्मानि प्राच्यप्पड्शीतयः । तत्र
 दक्षिणस्यां रीत्या पुरस्तात् बाह्यविशेषा प्रागग्रैका षोडशी ।
 पश्चाच्च बाह्यविशेषा प्रत्यग्रैका । तयोर्मध्ये षडर्धेष्टकाः ।
 तासां तिस्रः प्रतीच्यस्तिस्त्र उदीच्य । द्वितीयस्यां रीत्यां
 पश्चात् बाह्यविशेषेण दक्षिणामुखे द्वे अर्धे । तत्पुरस्तादर्ध-
 विशेषयुक्तविशेषात् प्रत्यञ्चुखैका षोडशी । तस्याः पुरस्तात्
 षडर्धाः । तासां तिस्रस्तिस्त्र प्राच्यः प्रतीच्यश्च । तत्पुरस्ता-
 दुत्तरतो विशेषा प्रागग्रैका षोडशी । तत्पुरस्तात्तद्विशेषश्लिष्ट-
 विशेषमेकमर्धम् । तत्पुरस्तात् पूर्वोपहितमर्धमस्त्रेवेति द्वादशेष्टका
 एषा । तृतीयस्यां रीत्या शिरोऽप्ययषोडश्या पश्चादारभ्य
 आपुच्छाप्यमष्टौ षोडश्य उपधेयाः । तासां चतस्रः प्राच्य-
 श्रतस्रः प्रतीच्यः । एवमेवोत्तरास्तिस्रो रीतयः । तत्र
 तृतीयात्रचतुर्थी । द्वितीयात्रत्यक्षमी । प्रथमात्रत् षष्ठी ।
 तत्र तिस्रणां दक्षिणरीतीनां दक्षिणं पार्श्वमुत्तररीतीनामुत्तरं
 पार्श्वम् । दक्षिणानामुत्तराणां च दक्षिणा पार्श्वरीतिद्वयगता ।
 अत्र प्रतीच्यो मुकुत्तात्मका । तत्प्रतीपमुखाः प्राच्यः । एवं
 शोभां वितन्वते । पुच्छे मध्यमरीत्यन्तयोर्विशयषोडश्यार्दक्षिणत
 उत्तरतश्च द्वे अर्धे बाह्यविशेषे । ततः पश्चान्मध्ये द्वे षोडश्यां ।

ते अभित(स्तित्त्व)स्तित्त्वोऽर्धेष्टका इत्यष्टेष्टकाः । ततः पुच्छाग्रे
 पद्भिः षोडशीभिरभितोऽर्धाभिरष्टेष्टकाः । पक्षाग्रयोश्चतत्त्व-
 श्चतत्त्वोऽर्धेष्टकाः । पक्षद्वये पञ्चेष्टकास्सप्त रीतयः । ता द्वादश-
 शतमिष्टकाः । पादेष्टकाभिश्च पूरणपक्षे एता एव रीतयः । तत्र
 विशेषः पुच्छगतोपान्तरीत्यां बाह्याश्चतत्त्वोऽर्धेष्टका द्विधा कुर्यात् ।
 आत्मानि प्रथमद्वितीयपञ्चमपष्ठेषु तन्मध्यगतार्धेषु पश्चिमतो
 द्वे द्वे अर्धे । अवशिष्टान्येष्वर्धस्थानेषु षोडशीयुग्मान्युपदध्यात् ।
 द्वितीयापञ्चम्योश्चार्धा द्विधा भिद्यात् । ननु भेदो वर्जनीय
 इति तत्रतत्राशौ यत्नेन परिहृतः । न इदानीं पुच्छे प्रादु-
 र्बुभूषति ? नैतत्मारम् । नियतलोकानामिष्टकानामसंबाधेन
 समुदिताभिरिष्टकाभिस्सङ्ख्यायां पूरितायां यदीष्टकैकदेशे भेद
 उपजायते स भेदो मर्षणीय एव, अवर्जनीयत्वादेकदेशभेदस्य ।
 अत एव भेदवर्जनं स्वकण्ठेनोक्तमाचार्येण द्विशत एव इति ॥

व्यत्या—पैत्

गनम् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अणून्ने

प्रकृतौ चतुरश्राद्यो पञ्चदशभागीयानां कार्यं भेदपरि-
 हारेण सङ्ख्यापूरणम् । इह तु तत्कार्ये अणूका उपधेयाः । तत्र
 समचतुरश्राणामणूकानामुपधाने द्विशतः कर्तुं न शक्यते ।
 तस्मादणूकक्षेत्राणां ग्रहणम् । तत्रापि षोडश्या न गृह्यन्ते ।
 अवशिष्टं षोडशीभिरित्येव सिद्धत्वात् भेदसम्भवाच्च । तस्मा-
 द(न्याअ)णूकक्षेत्रादि(द्वि)प्रकारा इष्टकाः कर्तव्याः । दर्शिते च
 तासां करणे (पूर्वमेव) । आचार्येण तु करणे नोपदिष्टे । अन्त्या

वाह्यविशेषा इत्यस्मिन् पक्षे अणूकानामनुपयोगात् । उक्तश्रो-
पधानप्रकारः । अणूकानिर्विनैव तस्मिन् पक्षे प्रथम एव प्रस्तारे
अणूकानामुपयोगः कर्तव्यः ॥

कपर्दिभाष्यम्

कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातौ ॥

कङ्कः पक्षिविशेष अलजश्च । कङ्क इव चेतव्यः
कङ्कचिन् । अलज इव चेतव्याऽलजचित् । तौ श्येनचिता
व्याख्यातौ—पूर्वेष्वेव श्येनेन व्याख्यातौ । मुख्यत्वाद्द्विशतप्रस्तार-
त्वाच्च तस्यैवाकृति तान्येव करणानि स एवोपधानमार्गः ।
मङ्कल्प एव भेद श्येनोऽलज कङ्क इति ॥

एवमिव हि श्येनस्य वर्षीयांसौ पक्षौ पुच्छा-
द्वकौ सन्नतं पुच्छं दीर्घ आत्माऽमण्डलं शिरश्च ।
तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥ २ ॥

हिशब्दः प्रसिद्धो । श्येनोऽप्येवमेव । वर्षीयांसौ—वृहन्तौ ।
पक्षौ । कस्मात् पुच्छादीर्घो? न केवलं वृहन्तौ किं तु तौ
चक्रा । सन्नतं सम्यहनत आत्मममीपेऽल्पीय अग्रे श्येने
पृथु उच्यते तत्सन्नतमिति । दीर्घ आत्मा न समचतुरथ
न मण्डलः नापि दीर्घचतुरथः । अमण्डलमिनादीर्घचतुरथ
भूत शिर । एवम्प्रकारो लोके श्येन । एवमेव कङ्कालजो
लोके । तस्मात्तदाकारायेव कङ्कालजा तेनैव व्याख्यातौ । श्रुति-

सामर्थ्यात् । सामर्थ्यमभिधानशक्तिः । एतावदेव श्रुत्याऽभिधीयते । अशक्यत्वात्सर्वसाम्या (संपा) पादनस्य । न ह्यशङ्कनीयमर्थं वेदो विदधाति ॥

अशिरस्को वाऽनाम्नानात् ॥ ३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अशिरस्क एव चेतव्यः । कुत इत्याह—आनाम्नानात् । न हि शिर आम्लायते । तस्य कथमनाम्नानमित्यत्राह—

ज्ञायते च ॥

कङ्कचित्तं शीर्षण्वन्तं चिन्वीत यः कामयेत सशीर्षोऽमुष्मिन् लोके सम्भवेयमिति विद्यमाने कथं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

यदि शिरस आम्लानमस्ति शीर्षण्वन्तं चिन्वीतेति कथं ब्रूयादेवेत्यर्थः । यदि शिरस आम्लानं नास्ति तदा युज्यत एवैतद्विशेषणम् । इतरथा विशेषणमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादशिरस्क एव चेतव्यः । यद्यशिरस्कः किमाकारस्स इत्याह—

प्राकृतौ वक्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं विकारश्रवणात् ॥ ५ ॥

प्राकृत्यां भवौ प्राकृतौ । तावेव पक्षौ वक्रौकर्तव्यौ । कुतः ? विकारश्रवणात् । सन्नतं पुच्छं—पुच्छं च सन्नतं कर्तव्यम् । वक्रपक्षौ व्यस्तपुच्छ इति विकारश्श्रूयते । पक्ष-

पुच्छाना च वक्रता व्यस्तता च प्रकृतौ नास्ति । तस्मा-
द्विकारत्वं पक्षपुच्छानाम् ॥

यथाप्रकृत्यात्माऽविकारात् ॥ ६ ॥

यथाप्रकृत्यात्मा । कुतः? अविकारात् । न हि तत्र
विकारश्श्रूयते । तस्मात्प्रकृतिप्रदेवात्मा चतुःपुरुषस्समचतुर-
श्रश्च । अरन्निनाऽर्धप्रादेशेन वा पक्षौ विवर्धयेत् । द्विपुरुषां
रज्जुमित्यादिश्येनवत् । ननु प्रकृतावरन्निना वर्धयेदित्युक्तम् ।
किमिदमुच्यते अरन्निनाऽर्धप्रादेशेन चेति ? अरन्निनेत्यर्ध-
विकारत्वमतिपादनपर, न पक्षपुच्छानां तावन्मात्रमायाममा-
पादयितुम् । आत्मनश्चतुर्थं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ इत्युपधातव्य-
मिति श्येनमतिपादितं न कर्तव्यम् । यथाप्रकृत्येवात्मा
कर्तव्य । किं च प्राकृतं पुच्छमिति उच्यते उपधानविधिश्च
न घटते । श्येन इव चेतव्य इत्येव क्रियमाणे प्रथम-
द्वितीयानामेव विकारो नेतरेषाम् । इतरथा चतुर्धादयोऽपि
विकृता भवेयुः । तथाभूताश्च कर्तव्या भवेयुः । तस्माच्च¹
करणानुप्रवेशेन² चेतव्य इत्युक्तम् । श्येनवदेव पुच्छम् ।
करणान्युच्यन्ते—चतुर्थपट्टाभ्या यथायोगनतं तत्प्रथमम् । द्वे
पूर्ववत्संहिते द्वितीयमित्यादि । अयोपदानविधिः—अष्टाचत्वारिंशत्प्रथमा उदीचीः पक्षयोः । श्येनवत्पुच्छम् । आत्मन-
श्श्रोण्योस्तिस्तिस्तिः पञ्चम्य उदीच्य । नतस्सप्तसु रीतिपु
पट्टपञ्चाशच्चतुर्थ्य दक्षिणायता उदगायताश्च । तामा पुरस्ता-
दष्टौ पञ्चम्यः उदगायता । श्रोण्योश्चतस्र पञ्चम्य अक्षयता

भिन्द्यात् । अष्टौ षष्ठ्यस्सम्पद्यन्ते । एष द्विशतः प्रस्तारः ।
 अपरस्मिन् प्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो द्वितीया निर्णामयोरप्यययोश्च
 विशयास्तृतीयाः । चतस्रश्चतस्रः पूर्ववदष्टभागावेताः । पक्षे-
 ष्टकाभिः पक्षौ^१ प्रच्छादयेत् । तद्वासप्ततिः पुच्छे श्येनवत् ।
 सप्ताष्टमाभिश्श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे पञ्चम्यौ प्राचीः प्रतीचीश्च ।
 प्राच्य^२स्सप्त रीतयः । चतुर्भिस्तृतीयापञ्चम्यो रीत्योर्मध्ये त्रिंशत्
 षष्ठ्यः एका च पञ्चमी । एकत्र षोडशापरत्र चतुर्दश । एवं
 द्विशतः प्रस्तारः । अथवा स एवानुपुच्छमर्धपुरुषव्यासं समादेशं
 पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमित्यादिना श्येन-
 वत्पुच्छं कुर्यात् । पक्षौ प्राकृतौ द्विपुरुपायामौ । करणानि
 वक्ष्यामः—द्रादशाङ्गुला यथा भवति तथा तिर्यक् चतुर्थषष्ठाभ्यां
 नमयेत् । प्रथमं ते एव संहिते यथा तिष्ठतः तथा कारयेत् ।
 द्वितीयं तृतीयमपि यत् षड्भागेनाष्टमभागेन वा वर्धयेदिति त एव
 वा पुच्छे चतुर्थं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलाविस्तारं पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलायामं
 चतुर्दशतिलैरूनं सविशेषं पञ्चमं अर्धसप्ताङ्गुलव्यासं षट्पार्श्वं
 त्रयस्त्रिंशत्कर्णं षट्त्रिंशदङ्गुलमष्टाभिस्तिलैस्सह सप्तमाष्टमयोः पार्श्वं
 एकोनत्रिंशदायामं तु षट्त्रिंशदङ्गुलं चतुर्दशतिलैस्सह पुच्छाप्यये
 विशययोः अष्टादशाङ्गुलं पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमेव । आत्मानि
 चतुर्थादयो वैकृताः । पुच्छे तु प्राकृता एव । आत्मन्युपधान-
 विधिस्स एव । तत्र श्लोकाः—

अर्धं त्रयोदशं व्यासमाशिरस्के हविर्भुजि ।

तथा चतुर्थषष्ठाभ्यां नमयेत्प्रथमं तु तत् ॥

ते द्वे तु संहिते प्राची द्वितीयं करणं भवेत् ।

^१ कामिः प्रतीचामि प—B.   ^२ प्राच्याः—B.   ^३ व्यासं शिरस्को वा हवि—B.

तृतीयमपि पङ्कभागमष्टभागेन वर्धितम् ॥
 पक्षेष्टकाश्चतुर्थस्यु पुच्छ पुच्छत्रदुच्यते ।
 पट्टपञ्चाशच्चतुर्थस्युस्तिर्यग्दक्षोद्¹गायताः ॥
 अष्टौ पुरस्तात्तिर्यग्च श्रोण्या पट्टपञ्चमी क्षिपेत् ।
 श्रोण्याश्चतस्र पञ्चम्यो भेदवद्विशतस्तथा² ॥
 श्येनवत्पक्षपुच्छेषु निधायात्मन्यपि क्षिपेत् ।
 प्राच्या चैव प्रतीच्या च त्रिंशदेका च पञ्चमी ॥
 तामामेवोत्तरे पार्श्व चतुर्थ्यः षोडशद्वयम् ।
 प्राच्यश्चैव प्रतीच्यश्च तथा षोडश दक्षिणे ॥
 प्राचीश्चैव प्रतीचीश्च शिष्टे पञ्चमी क्षिपेत् ।
 करणम्य त्रिपर्याप्त चतुर्थस्यैव नेष्यते ॥
 समादेशेऽपि वा पुच्छे विस्तारो द्वादश भवेत् ।
 तथा चतुर्थपष्ठाभ्या नमयेत्प्रथम तु तत् ॥
 ते द्वे तु सहिते प्राची द्वितीय करण हि तत् ।
 तृतीयमपि पङ्कभागमष्टभागेन वर्धितम् ॥
 द्वात्रिंशतिर्द्विगुणित तिलाना चापि त्रिंशति ।
 सविशेषश्चतुर्थस्य तिर्यक्कसत्याधिक³ भवेत् ॥
 पञ्चम प्राकृत वियात् पष्ठस्य विकृतास्त्रय ।
 पष्ठम्य पार्श्व त्र्यधिक कर्ण पट्टत्रिंशदष्टभिः ॥
 सप्तमाष्टमयो पार्श्वमूनत्रिंशमिद्वेष्टयते ।
 आयामश्चापि पट्टत्रिंशच्चतुर्दशतिलैस्तद्व ॥
 चतुर्थाद्यास्तु विकृताः पुच्छे चैवात्मनि क्षिपेत् ।
 अष्टादशाङ्गुल पुच्छे शययोरन्यदात्मनि ॥

¹ श्यगष्टादगा—A

² स्तर—A

³ तिर्यक्त्वं त्रिभि नमयेत्—B

करविन्दीया व्याख्या

कङ्क—तौ

कङ्कालजौ पक्षिविशेषौ । कङ्कवचीयते अलजवचीयते इति कङ्कचिदलजचितौ श्येनचिता व्याख्यातौ । तयोर्द्विमानेषुका-
करणोपधानानि श्येनस्यैव कार्याणीत्यर्थः । मुख्यत्वात् पूर्व-
श्येनेनेति केचित् । आनन्तर्याद्वितीयश्येनेनेत्यन्ये । अविशेषा-
दुभाभ्यामित्यपरे । उक्तं श्येनस्वरूपमनुभापते अत्रैव शिरसो
भावप्रतिपादनार्थम् ॥

एव—थ्यात्

एवमिवहीति गतम् । श्येनस्य वर्षीयांसौ दीर्घतरौ
पुच्छाद्रक्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं आत्मसमीपे हृसीय अग्रे व्यस्तं
दीर्घं आत्मा न समचतुरश्रः अमण्डलः न मण्डलाकारः—
ईषन्मण्डलः । न वा शिरश्च विद्यते । तच्चापि न मण्डलं
नापि समचतुरश्रम् । एवमिव श्येनो लोके दृश्यते । एता-
वदेव श्येनसादृश्यमग्रेः । कुतः? श्रुतिसामर्थ्यात्—सामर्थ्य-
मभिधानशक्तिः । एतावदेव श्येनश्रुत्या विधीयते । यदे-
तद्वक्रपक्षता व्यस्तपुच्छता दीर्घात्मताऽमण्डलता सशिरस्कता
च । तस्मात् कङ्कालजावपि तदाकारौ चेतव्यावित्यर्थः ॥

अशिर—नात्

अशिरस्कौ वा श्येनः अनाम्नानात् । नहि पक्ष-
पुच्छात्मगतवक्रतादिवच्छिरस आम्नानमस्ति । श्येनविधानसा-
मर्थ्याच्छिरसो विधानमस्तीति गम्यत इति केचित् । वयसां
वा एषं प्रतिमया चीयत इति प्रकृतावपि पक्षादिवत् शिरोविधानं
प्रसज्येत । नैष दोषः । तत्र हि पक्षपुच्छविधानं परिसङ्ख्या-

नार्थम् । तर्ह्यत्रापि तच्चोदकागनमेवेति तस्मात् सशिरस्कश्चेन ।
 किञ्च विज्ञायते च कङ्कचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीतेति । यदि
 चोदकप्राप्तया कङ्के शिरो विद्यते तत्कथं ब्रूयात् ब्राह्मणं
 कङ्कचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीतेति ? न ब्रूयादेवेत्यर्थः । तस्माद्-
 शिरस्कः श्येनः । कङ्के शिरोविधानात् । तथा ते वयोमात्र-
 सादृश्ये प्रकृते प्राप्ते श्येनप्राप्तिविधानसामर्थ्यादेव श्येने शि-
 रोऽप्यस्तीति गम्यते । 'त्रिवृत्ते अग्न शिरः' इत्यादिना शिर-
 स्युपधानदर्शनाच्च । अतस्तयोर्विकल्प इति मन्वानः वाशब्दं
 ब्रूते । तत्र कङ्कश्चेनोऽलज इति सङ्कल्पमात्रभेदः नाकारे ।
 दाक्षायणयज्ञादिवत् अशिरस्कश्चेन इत्युच्यते ॥

प्राकृत—रात्

प्रकृतिर्वेदेव पक्षो वक्तो पुच्छात् सन्नतं वरुपक्षो
 व्यस्तपुच्छ इति विकारश्रवणात् । आत्मा तु यथा प्रकृत्या ।
 यद्वा यथाप्रकृतिरविकृत समचतुरश्र चतुष्पुरुष इत्यर्थः ।
 अविकारात्—न हि विकारः श्रूयते । पक्षपुच्छेषु विकारग्रहणं
 नात्मनि । तस्मात् प्राकृत एवात्मा । अरुत्विनार्धप्रादेशेन
 च एकैकं पक्षं प्रवर्धयेत् । यद्यपि प्राकृतौ पक्षावित्युक्तं
 तथापि पुच्छस्याप्राकृतत्वश्रवणादुक्तप्रकारा पुरुषमात्रना गम्यते ।
 तस्मात्पुच्छे प्रादेशमुपधाय पक्षयोर्विभजेदिति केचिन्मन्यन्ते ।
 केचित्पक्षयो प्रकृतित्वविधानादात्मनोऽविकारत्वाच्च पुच्छं स-
 प्रादेशं मन्यन्ते । उभयस्मिन् पक्षेऽप्युक्तप्रकारेणाभ्युत्थेया इत्या-
 चार्यो मन्यते । अत्र पुच्छस्याप्रकृतित्वपक्षे मयमहितीय-
 करणानां विकारः । इतरथा तेषामपि करणान्युच्यन्ते ।
 चतुर्यपष्टाभ्यां प्रथमं करणं यथार्धत्रयोदशव्यासं भवति तथा

प्रजम्भयेत् । ते द्वे प्राची संहिते । तद्वितीयं प्रथमस्य षड्भाग-
मङ्गुलं¹ तृतीयम् । उपधानमुच्यते—दक्षिणेः पक्षे अष्टाचत्वारिंशत्प्रथमा उदीचीस्तथोत्तरे दक्षिणाः ३ पुच्छेऽशिरस्कंपक्षो-
क्तमेव । त्रिंशदात्मानि । श्रोण्योस्तिस्त्रैस्तिस्त्रः पञ्चम्यः उद्-
गायताः दक्षिणायताश्च । तासां पुरस्ताच्चतुर्थी²थीनामर्धेष्टकाः
सप्त रीतयः । ताः षट्पञ्चाशत् । तासां पुरस्तादष्टौ पञ्चम्यः ।
श्रोण्यंसेषु चतस्रः । पञ्चमीरक्षणयाभिन्धात् । द्विशत एष
प्रस्तारः । द्वितीयप्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो द्वितीयाश्चतस्रश्चतस्र
आत्मानमष्टभागावेताः । पक्षेष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ।
एकैकस्मिन् पक्षे षट्त्रिंशत् । पुच्छे तु पूर्ववद्द्वादश सप्तम्यस्त्रयो-
दशाष्टम्यश्च । श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे पञ्चम्यौ प्राच्यौ । आत्मशेषे
चतुर्थीना³मष्टेष्टकाः प्राच्यस्सप्त रीतयः । तृतीयपञ्चमरीत्वोर्मध्ये
चतस्रश्चतुर्थीरुद्धृत्य त्रिंशतं षष्टिमिकां पञ्चमीमुपदध्यात् । तासा-
मेकत्र षोडश षष्टिरिति । तत्र चतुर्दश एकत्र पञ्चमी ।
एष द्विशतः प्रस्तारः । सप्रादेशपक्षे पुच्छे पुरुषव्यासं प्रादेशपुरुषं
प्रतीचीनमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्चेत्यादिना
पुच्छं कुर्यात् । पक्षौ प्रकृतावेव । करणविशेषो यथा
तिर्यग्जुत्वेन द्वादशाङ्गुलं भवति तथा प्रथमं करणं प्रजम्भयेत् ।
ते द्वे प्राचीत्यादिना द्वितीयम् । तृतीयस्यापि षड्भागमष्ट-
भागेन वार्धितम् । चतुर्थादीनि द्विविधानि—पुच्छचतुर्थे त्रय-
स्त्रिंशदङ्गुलविस्तारं । तस्य सविशेषः चतुश्चत्वारिंशदङ्गुलयः त्रिंशति
तिलाधिकाः । पञ्चममर्धसप्तदशाङ्गुलव्यासम् । षष्ठस्य पार्श्व

¹ षड्भागमिति. ² चतुर्दशाना. ³ षष्टिः । एकत्र चतुर्दश चतुर्दशः एतां-

त्रयास्त्रिंशदङ्गुलकम् । ताप्पद्त्रिंशदङ्गुलय । साष्टमयोस्म एव
 व्यास । पार्श्वमान्यावक्ष्णयावभिधते एकोनत्रिंशदङ्गुले ।
 आयामप्पद्त्रिंशदङ्गुलय चतुर्दश तिलाश्च । पुच्छाप्ययावशय
 योरष्टादशाङ्गुलम् । पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमात्मानिलचतुर्थ्यादयो
 विकृता पुच्छ उपधेया । प्राकृत एवात्मानि उपधानावधि ।
 स एष द्वितीयश्चेन । विकृते तत्रोक्तकरणाभ्येवमुन्नीय कृश्या
 चेतव्यम् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

व्यत्या—चिन्वीतेत्

कङ्क—स्याती

‘कङ्कचित शीर्षेणन्त चिन्वीत यः कामयेन शीर्षेणान
 मुष्मिन् लोके स्यामिति’ । अलजाचत चिन्वीत चतुस्सीत
 प्रतिष्ठाकाम’ इति श्रुतावग्नी इयेनचिना पूर्वेणोत्तरेण वा व्या
 स्याती । अथोक्तस्यैव इयेनचित प्रकारान्तर विधित्सन् उक्तौ
 तावत्प्रकारा युक्ततराविति दर्शयितुमाह—

एवमिव—मर्थ्यात्

यथाऽस्माभिरुक्त एवमिव हि पतत इयेनस्य पत्नौ पुच्छा-
 दूर्पीयासौ वर्को च म यत पुच्छ च सन्नतमप्ययप्रदेशे आत्मा
 च आमण्डल ईप-मण्डलरूप शिरश्चैव भवति । तस्मात्—
 तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः कार्य । यस्मादर्थे वा हिशब्दः ।
 यस्मादेवरूपः इयेनस्य पक्षपुच्छादि प्रत्यक्षेण दृश्यते तस्मात्
 इयेनचित चिन्वीतेति श्रुतिसामर्थ्यादेवरूपपक्षपुच्छात्माशिरस्कः
 इयेनचिदित्युक्त इत्यर्थः ॥

अशि—ज्ञानात्

अशिरस्कौ वा श्येनचिद्रवितुमर्हति । अनाम्नानात् ;
न (हि) च श्येनचित्प्रकरणे शिर आम्नायते । आत्मनोऽप्यविकार-
स्येतद्वुपलक्षणम् । अशिरस्क (त्वे) कल्पे प्रमाणान्तरमस्तीत्याह—

विज्ञा—व्रूयात्

यदि श्येनाकृतिविधानमात्रेणैव 'सशिरस्कत्वं' भवेत् ।
तर्हि कङ्कचितोऽपि भवेदेव । तथा च तत्र शीर्षण्वन्तामिति
विशेषो न वक्तव्यस्स्यादित्यर्थः ॥

यद्यशिरस्कस्तर्ह्यप्य किं रूपमित्याह—

प्राकृतौ—श्रवणात्

प्राकृतावेव पक्षौ पुच्छो षडरन्नि पञ्चारन्नि वाःतौ द्विपुरुषां
रज्जुमुभयतःपाशामित्युक्तप्रकारेण वक्त्रीकर्तव्यौ । कैचित्तु पूर्वो-
क्तायाम (भावात्) मार्गात् षष्टिशताङ्गुलया रज्जू संनमन (मपी)-
मिच्छन्ति । पुच्छं च प्राकृतमेव सन्नतं अर्धपुरुषव्यासम् ।
पुरुषं प्रादेशाधिकं प्रतीचीनमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्य-
मित्यादि पूर्ववत् । प्रादेशपवृद्धयभावे पूर्ववदेव । विकारश्रव-
णादिति—वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवतीति वचनादित्यर्थः ।

यथा+कारात्

चतुःपुरुषः समचतुःश्र एव श्येनचित्वात्ना विकारस्याश्रवणात्

कपर्दिभाष्यम्

अथो³ एतच्छेद्यनचितं चिन्वीतेति ॥ ५ ॥

यावदात्मना (तं) नसारूप्यं तद्व्याख्यातम् ॥

1 यद्वैतत् इत्येनचितं चिन्वीतेति । पा. 2 सम्भवेत्. 3 यदो—A ; यथो—B.

तत्र¹ यावदाम्नानमेव सारूप्यं ग्राह्यम् । जातिवाचकानां
शब्दानां किमपि सामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । यथा
गौर्वाहीक इति । एवमत्रापि यावदाम्नानमेव सारूप्यं गृहीत्वा
श्येनशब्दो वर्तते । तच्च सारूप्यं व्याख्यात वक्रपक्ष इत्यादिना ॥

त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ ६ ॥

तत्र सर्वाभ्यासोऽविशेषात् ॥ ७ ॥

तत्र नारत्निप्रदेशस्य सप्तविधस्याभ्यासः । कुत ? अवि-
शेषात् ; न हि कश्चिद्विशेषोऽत्राम्नायते । तस्मात्सर्वस्यावृत्तिः ।

दीर्घचतुरश्राणां समासेन पक्षपुच्छानां समास

उक्तः ।

दीर्घचतुरश्राणा पक्षपुच्छानां समासविधिरुक्तः ।
'यदन्यत्सप्तभ्य' इत्यादिना विधासप्तमकरणीमित्यादिना (च)
वा । वेणुत्रिकरण्या वा विहरोदित्यर्थः ॥

एकविंशोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ ९ ॥

गतमेतत् ।

तत्र पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रदेशानां सङ्ख्यासं-
योगात्सङ्ख्यासंयोगात् ॥ १० ॥

समासदशुल्वप्रश्नः

तत्र पुरुषाभ्यासः नारत्निप्रदेशानां । कुत ? सङ्ख्या-
संयोगात्—एकविंश इति । न सप्तविध इत्यत्रापि सङ्ख्या

विधीयते । वाक्यान्तरेण तत्र अरन्निप्रदेशा निविशन्ते । न तत्र सप्तसंख्यायां निविशन्ते । तस्मात्संख्यासंयोगात् पुरुषाभ्यास एव नारन्निप्रदेशानाम् । तत्र श्लोको भवति—

त्रिविधेन नरं प्रोक्तं त्रिस्तावति विभाव (सोः) सौ ।

एक (विंशे) विधे ततौ न्यूनं तिलानां चैव सप्त (भिः) तिः ॥

द्विरुक्तिर्मङ्गलार्था ।

इत्यापस्तम्बसूत्रविवरणे कपर्दिस्वामिभाष्ये
शुल्वाख्यप्रश्ने षष्ठः पटलः

करविन्दीया व्याख्या

अ(य)थो—ख्यातम्

श्येनचितामिति विहितं यत्प्रकारं यावच्चास्याम्नानसारूप्यं मानविहितं श्येनसारूप्यं तत्सर्वं व्याख्यातम् । तत्र वक्रपक्षादिगुणैराम्नातेन यच्छब्देनस्य सारूप्यमुक्तं; श्येनाग्रेरर्धदशमा अरन्नय इत्यादिना चयनप्रकार उक्तः, तेन उक्तौ कङ्कालजौ स्यातामित्यर्थः ॥

त्रिस्ता—पात्

आश्वमेधिकाग्रेस्त्रिस्तावविधौ सारन्निप्रदेशाभ्यासः न पुरुषमात्रस्य ; विशेषाभावात् । अविशेषेण प्राकृताग्नित्रैगुण्यविधानादित्यर्थः ॥

दीर्घ—क्तः

दीर्घचतुरश्राणां समास इत्युक्तम् । एवं द्वे दीर्घचतुरश्रे समस्येते; तन्निमित्तो निर्हासो विवृद्धिर्वेति । यावदि-

चञ्चन् दीर्घचतुरश्राणि समस्येदिति । तेन त्रिस्तात्रेऽग्नौ प्रथम-
विहरणेन समास उक्त ॥

एक—गात्र

अश्वमेधे एकविंशान्निश्रुतौ पुरुषाणामेवाभ्यासः नारत्रि
पादेशानाम् । 'सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्नरिति' सप्तसरुया पृथ-
क्मानवेशनी । समानजातीयेषु पुरुषेष्वेव संयुक्तः नारत्रिपादिषु ।
अरत्रिपादेशास्त्वरत्रिना दक्षिणत इति वाज्येन स्वरूपमात्रेण
त्रिदिता नार्थसङ्ख्यया । अतः प्रकृतौ पुरुषाणामेव सङ्ख्या
सयोगादश्वमेधेऽप्येकविंशान्नि पुरुषाणामेव सरुयासयोगो युक्त
इति अरत्रिपादेशास्त्वनभ्यस्ता भवेयुः । पुरुषाभ्यामादन-
न्तरमरत्रिना दक्षिणत इति कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—
त्रिस्तात्रे एकविंशप्रस्नारद्वयविधेस्त्रिस्ताव एकविंश एवाग्नि
ब्राह्मणदर्शनात् । द्वादश दश वा स्यात् । द्विरुक्तिः प्रश्नपरि-
समाप्तिशोतनार्था ॥

इति श्रीकरविन्दस्वामिभट्टतायां शुल्बप्रदीपिकाया
पष्ठ पटलः

३

सुन्दरराजीया व्याख्या

ननु शिरसोऽभावे श्येनाकृतेरपूर्वत्वात् श्येनचित् चिन्वी
तेति विधिवाज्येनैव विरोधप्रसङ्गः ; तत्राह—

अ(य)थो—स्यात्

यदेतच्छ्येनचित् चिन्वीतेति ; यत्तेन यावदाज्जातम् वक्र
पक्षो व्यस्तपृच्छ इति विहितसारूप्यमुक्तं ; अन्यथा

पक्षपुच्छत्रिकारविधेरानर्थक्यप्रसङ्गादिति भावः । अग्निन्
 पक्षे इष्टकानां करणानि द्विपुरुषया रज्जा पक्षमनमने पुरु-
 षस्य चतुर्थायामं पञ्चमव्यासं यथायोगनतं तत् प्रथमं ; तस्यैक-
 कर्णोऽष्टादशाङ्गुलः सार्धदशपञ्चदशाङ्गुलोऽन्यः । द्वे द्वे पूर्व-
 वत्संहिते तत् द्वितीयम् । प्रथम पञ्चमे करणे संहिते तृतीयम् ;
 चतुर्थपञ्चमषष्ठानि पूर्वश्येनचिद्वदेव । पुच्छे याः षष्ठीचतुर्थ्यः
 उपधेयास्तासामन्ये करणे । तत्र चतुर्थ्यां पार्श्वे पूर्ववदेव एका
 तिर्यञ्जानी त्रयस्त्रिंशदङ्गुला अन्या सार्धचतुश्चत्वारिंशदङ्गुला
 षष्ठ्यास्तु पञ्चदशमेकं फलकं । त्रयस्त्रिंशदङ्गुलं द्वितीयं षट्त्रिंशकं
 साष्टतिलं तृतीयम् । सप्तमस्य तिर्यञ्जान्यावरत्निमात्रौ । पार्श्वेन
 (नव) विंशत्यङ्गुले । कर्णश्चैकः । (अन्यः कर्णः पञ्चचत्वारिं-
 शदङ्गुलः एकादशतिलोनः । अष्टमस्य नवविंशके पार्श्वे ।
 द्वादशिकाषट्त्रिंशिके तिरश्चर्यौ शिरसोऽभावान्नवमं करणं न
 भवति । अरत्निपादेशाभावे पुच्छेष्टकाः पूर्वश्येनवदेव) । पक्ष-
 स्थानाञ्च तदनुगुणं नमनम् । उपधाने च पक्षयोः प्रथमा
 अंशीतिरुदीच्यः पुच्छं पूर्वश्येनवदेव । पुच्छाप्ययस्थचतुर्थ्यो-
 रष्टादशाङ्गुलम् । पुच्छे पूर्वश्येनवदेव । पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमात्मानि ।
 आत्मन्युदीच्यो नव रीतयः । उदीचीभिरिष्टकाभिः । तासां
 मध्यमाः सप्त । अष्टाभिः चतुर्थीभिः चतुर्थरीत्यां दक्षिणरीतौ
 ततः षष्ठ्यश्चतस्रः द्वे चतुर्थ्यौ । एवमेव षष्ठी रीतिः । श्रोण्यंसेषु
 चतस्रश्चतस्रः षष्ठ्यः । शेषे षट् पञ्चम्यः । एष द्विशतः प्रस्तारः ।
 (तत्राशिरम्कस्य श्येनचितः पक्षयोः प्रथमेष्टका उदीच्यो रीतयः ।
 त्रिंशत्त्रिंशत् । पुच्छे तु पूर्ववत् । आत्मन्युदीच्यो रीत्यो
 नव स्युः । तत्राद्यरीतिगा आद्याश्चतस्रः षष्ठ्यः स्युरेव । एवमन्त्या-

अपीष्टकाः । दक्षिणोत्तरत एकैका पञ्चमीष्टका । पुच्छाप्ययस्थे
 तन्मध्ये उक्ते । एवं दशेष्टकाः अन्त्या अपि रीतय एव स्युः ।
 पञ्चम्यः मध्यतोऽधिके । तुरापिरत्या चतुर्थ्यौ । द्वे चतस्रः षष्टिकाः ।
 ततश्चतुर्थ्यौ पूर्ववत् षष्ठ्यः । चतुर्थ्यौ द्वे दोष्टकाः ? एवं शेषमग्नि
 चतुर्थाभिः पूरयेत् । एवं नवतिरात्मस्थाः मस्तारे द्विशतेष्टकाः) ।
 अपरास्मिन्श्चतस्रश्चतस्र निर्नामयोद्धितीया । अप्यययोश्च तृतीयाः ।
 पक्षयोः शेषे षड्पञ्चाशत् प्रथमा प्राच्यः पुच्छे पूर्ववत् । सप्तम्योऽ-
 ष्टम्यश्च आत्मनि नव रीत्य । प्राच्यः प्राचीभिरिष्टकाभिः ।
 तत्र पक्षाप्ययस्थानां पश्चात्पुरस्ताच्च पञ्चपञ्चम्य षड्च षष्ठ्यः ।
 ता दक्षिणोत्तररीतिमध्ये (सप्तरीत्यः पूर्वमस्तारवत् । द्वितीयषष्ठ्यौ
 (द्वितीयाष्टम्यो) रीत्योर्मध्ये) षोडशषोडश षष्ठ्यः । (ता दक्षि-
 णोत्तरे रीतिमध्ये पूर्वमस्तारवत् । द्वितीयाष्टम्यो रीत्योर्मध्ये-
 षोडशषोडश षष्ठ्यः । एव द्विशतः मस्तारः । तत्रापरास्मिन्
 मस्तारे पक्षे द्वितीयाः । पक्षमध्यत द्वितीयाः । अप्यये शेषे
 प्रथमा । एवमुत्तरपक्षे प्राच्यः । इमाः सर्वा द्विसप्ततिः । अथा-
 त्मनि प्राच्यो नव रीत्यस्युः । आद्याया पञ्चमीद्धितीयम् ॥

आदिसपक्षाप्ययगा द्वे षष्ठ्यौ पञ्चमी तथा ।

पञ्चम्येकान्तररीत्यास्तौ द्वे षष्ठ्यात्रप्ययः पुरः ॥

षष्ठ्यात्रैका पञ्चमी स्याद्वितीयस्यामथावळौ ।

मध्ये षोडश षष्ठ्यः स्युरेवमष्टमरीतिगाः ॥

ऋतुर्षष्टाररीत्वात् ऋ मशमेत्स्मज्जशा ।

आत्मशेष चतुर्थाभिः पुच्छगोचराः ॥

सप्तम्यो द्वादशाष्टम्यस्त्रयोदश च पूर्ववत् ।

एव द्वितीयमस्तारो द्वितीयेऽष्टक इष्यते ॥)

केचित्तु—यथा प्रकृत्येति वचनादिष्टका अपि । (आन्मानि प्रकृतिवदेवेत्याहुः । तथा प्रथमकरणस्य पार्श्वे चत्वारिंशद्ङ्गुले । अरन्नी एव (तिरश्चर्यौ) तिर्यञ्चान्यौ (एकः कर्णः पञ्चविंशतिकस्सप्तदशतिलः । अन्यस्तिलत्रयोनैकपष्टचङ्गुलः) । द्वे सहिते द्वितीयं (करणया अरन्नि) प्रथमस्यारन्निप्रादेशेन यथायोगनतेन वर्धयेत् । तृतीयं ¹पुच्छान्नवमचतुर्दशपञ्चमाष्टमानि पूर्ववत्प्रकृतिवदात्मन इष्टकाः पञ्चमभागीयाः । तत्र प्रादेशाः षडङ्गुलव्याप्ताः कार्याः । आत्मानि दक्षिणत उत्तरश्च दशा (ध्यर्धाः)र्ध्या उदगायताः । आत्मशेषे पञ्चम्य उदीच्यो दश र्मित्यः । मध्ये द्वे उद्धृत्याष्टादशाङ्गुले पुच्छाप्यये द्वे चतुर्थ्यौ आत्मानं परान्निना वेति द्वे अभितश्चतस्रः षडङ्गुलव्याप्ताः । पुच्छाप्ययस्थयोः पश्चात्पञ्चाध्याः प्राच्यः । पुच्छ(विशेषाः)शेषं पूर्ववत् । (पक्षयोस्त्रिंशत्त्रिंशत् प्रथमा उदीच्यः । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन्तु तिस्रस्तिस्रो निर्णामयोः । द्वितीयाः पक्षशेषे द्विचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राच्यः । पुच्छपूर्ववत्) । आत्मन्युदीच्यो नव र्मित्यः । ²ता आ (तासामा) द्यन्ताः (रीतिः प्राचीभिरध्याभिः) अन्याः पञ्चमीभिः मध्यमरीतीनां पञ्चानामाद्याः अन्याश्चाध्याभिः) श्रुतः प्राच्यः द्वितीयस्य आद्यामुद्धृत्य तत्राष्टौ षडङ्गुलव्याप्ताः उपदध्यात् तत्र पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे द्वे उदगायते । मध्ये चतस्रः प्रागायताः । अष्टमरीत्या आद्यन्ते(न्त्ये) द्वितीयामन्त्यां चोद्धृत्य नवनवाष्टाङ्गुलयः द्विशतः प्रस्तारः । यदा तु समचतुरश्राभिरुपधीयन्ते तदाऽप्येवमेव पक्षाः । पुच्छं तु पूर्ववदेव । पक्षाप्यये द्वे अणूके आत्मानं प्रादेशेन प्राप्तेऽभिना द्वे द्वे षडङ्गुले एताः षड्दशभिः प्रादेशैः परि-

¹पुच्छार्थानि चतुर्थपञ्चसप्तमानि । पा.

²मध्यरीतिस्ता आद्यन्ताः.

गृहीयात् । आत्मशेषे अरन्नय । द्विशत प्रस्तारः । अपरास्मिंस्तु
 सन्ध्यन्तराले पञ्चचत्वारिंशदरन्नयः । श्रोण्यसेषु द्वादशद्वादश
 (अणूका पादाः) । (पात्रे) शेषे विंशतिरणूकाः । आत्म(मन्व) गत
 मुद्धृत्य नवाष्टाङ्गलाः । (द्विशतः प्रस्तारः) यदा तु पण्डिताङ्गुलया
 रज्ज्वा पक्षयोर्नमन तदा पुरुषस्य पञ्चमायाम पष्टव्याममेक वा
 प्रथमं करणम् । यथायोगमत तत्कर्णस्त्रयोविंशत्यङ्गुलस्सैकविंशति
 निलः । अन्य सप्तत्रिंश मैकादशतिल । विंशत्यङ्गुलायाम्
 त्रयोदशतिलयुक्तं चतुर्दशाङ्गुलव्यास प्राञ्चं चतुरश्र भूमौ
 लिखित्वा षोडशाङ्गुलया रज्ज्वाभयतः पाशया तं पक्षवत्नमयेत् ।
 तद्द्व (तृतीयं) देवमथमस्य पद्भागमष्टभागेन वर्धयेत् । यथायोग-
 नतेन त (तत्र) तृतीय । अन्यानि पूर्ववत् । उपधाने प्रथमे प्रस्तारे
 निर्नामयो षट् षट् द्वितीयाः । पक्षशेषे प्रथमा द्वासप्ततिरुदीच्य ।
 पुच्छमात्मा च पूर्ववत् । श्रोण्यसेषु द्वे द्वे षष्ट्योः । द्विशतः
 प्रस्तारः । अपरास्मिंस्तु पक्षयोः सप्ततिः प्रथमा । प्राच्यः पञ्च-
 पञ्चाप्यययोः । तृतीया पुच्छात्मनो पूर्ववत् । आत्मानि तु
 षोडश षष्टीरुद्धृसाष्टौ पञ्चमी क्षिपेत् । द्विशत प्रस्तार ।
 आत्मन प्रकृतिवद्विष्टका इति पक्षेऽपि तदनृगुणा षष्टका
 द्रष्टव्या ॥

त्रि—यते

'द्विस्तावाविस्तावा वेदिः' इत्यत्र लिङ्गस्याविरासितत्वाद्
 श्रेय वेदेश्च विवासे (विहि)त्वात्ममामान्त । प्राकृतस्यैवाग्ने सप्त-
 वित्रस्यैवात्र त्रिगुणत्वम् । न त्वनन्तर (गुणस्य) कृतस्याभ्यासस्य
 सर्वाभ्यासो विशेषोऽनन्मर्षस्य सागन्निप्रादेशस्यैवाभ्यासः ; वि-
 स्तास्य विधौ त्रिगुणाभ्यासवत् पुरुषाणामिति विशेषाश्रयणात् ।

एवमर्धत्रयोविंशाः पुरुषा अग्निर्भवति । पुरुषस्य त्रिकरणो वेणु-
स्सपञ्चतिलोनाष्टादशतद्वयाङ्गुलयः पुरुषस्थानीयाः ॥

दीर्घचतु—उक्तः

तुल्ययोश्चतुरश्रयोरित्यत्रैव प्रकार उक्तः । तिर्यञ्जानी-
पार्श्वमान्योश्च त्रिकरणीपार्श्वमानी च ॥

एकविं—यते

शाखान्तरे 'एकविंशतिः पुरुषः परिमाण' इत्येकविंश-
स्तोमोऽर्धविधं पञ्चाशदध्यर्धाः इत्यत्रोपधेयः । प्रायिकत्वादस्तो-
मेऽपि ॥

तत्र+संयोगात्

सङ्ख्या हि तुल्यजातीयस्य सङ्ख्यानतरस्यैव निवर्तिका ;
यथा विधाभ्यासेष्विति भावः । अस्मिन् पक्षे अर्धद्वविंशाः
पुरुषास्तत्र द्वे शते तिस्रश्चाङ्गुलयः षट्पतिलाः पुरुषस्थानीयो
वेणुः । तस्य चतुर्थपञ्चमषष्ठदशमा अणूकारत्न्यूर्वास्थिप्रादेशा
अवगन्तव्याः । अरन्निप्रादेशाभावेऽपि पक्षद्वयेऽप्येकविंशतिरेव
पुरुषाः । श्रीमद्रामायणे त्वष्टादशपुरुषत्वमश्वमेधामेधार्द्धेऽप्युच्यते—

स चित्तो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ।

गारुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥

इति । स तु शाखान्तरे (ण) षड्विधस्यापि प्रकृतित्वदर्शनात् ।
त्रिस्तावोऽवगन्तव्यः । उक्तं हि षड्विधस्यापि प्रकृतित्वं बोधा-
यनेन—'षड्विधं सप्तविधं द्वादशविधं वा यावद्विधं वा चेष्यमाणो
भवति' इति । अत्र त्रयोदशविधान्तान्नीन् चित्त्वाऽश्वमेधमारभते ।
स ततः परमग्निं चिन्वानो द्वाविंशत्यादिविधमेव चिन्वीत । न तु

पूर्वविधम् । न ज्यायाम चित्वा कनीयासं चिन्वीत' इति । अथ
 यो द्वाविंशतिविधादूर्ध्वमपि विधामभ्यस्य ततः परमश्वमे-
 यमारभते यत्रोऽत्रिंशद्विधान्ते ; तस्याप्यश्वमेधाग्निस्त्रिंशतावक
 एकविंशो वा तस्य प्रकारान्तराभावात् । नत परं तु पूर्व-
 कृतादारभ्यैकाविंशद्विधादिकमेव चिन्वीत । पूर्वेषां कृतत्वात् ;
 व्यजितं चेतन्मैर्वै बोधायनेन—'अश्वमेयः मासश्चेदाहंरदत ऊर्ध्वा
 विधामभ्यस्येन्नैतन्नेनाद्रियेन । अतीत चेदाहरेदाहृत्य कृतान्ते
 मृहत्याददीत' इति ॥

इति श्री सुन्दरराजीये शुल्बप्रदीपे षष्ठः पटलः

इति सुन्दरराजीयं संपूर्णं

समाप्तं मन्व्यारण्य आपस्तम्बायशुल्बप्रदीपे